

А. Холжаев Н. Каримова

94
X-69

МАРКАЗИЙ ОСИЁ
ДАВЛАТЧИЛИК
ТАРИХИГА ОИД
МАЪЛУМОТЛАР

西域史

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предельных
выдач _____

--	--

28
2286
2005
Ф
Эфир

94
У-69

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

А. ХОДЖАЕВ, Ш. КЎЛДАШЕВ, Ф. ДЖУМАНИЯЗОВА

МАРКАЗИЙ ОСИЁ
ДАВЛАТЧИЛИК ТАРИХИГА
ОИД МАЪЛУМОТЛАР
(хитой манбалари асосида)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ОРИТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ VIЛ ОУВАТИ ШИРСНО
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХВОРОТ РЕСУРС МАРКАЗИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» напиристи
Тошкент – 2018

УДК 94(5-191.2)

КБК 63.3(54)

X 69

Т.ф.д. Хўжаев Аблат (Абдулахад), т.ф.н. Шерали Кўлданев,
P.H.d. Феруза Джуманиязова.
Марказий Осиё давлатчилиги тарихига оид маълумотлар (хитой

манбалари асосида).

Мазкур китобда миллоддан аввалги VII–VI асрларда битилган «Му-Тянзи чжуан» («Тантри ўгли Му хақида баён») номли асарнинг давримизга сақланиб келган матни ва VI–VII асрда яшлаган Сюан Цзангнинг «Да Танг Шиной жи» («Буюк Танг сулоласи давридаги Фарбий мамлакатларга оид хотиралар») деб аталган сазҳатномаси ҳамда X асрнинг иккинчи чоракда битилган «Шин Тангшу» («Танг [сулоласи]нинг янги тарихи») каби 3 та ёзма манбаларда келтирилган Марказий Осиё тарихига оид маълумотларнинг айрим қисмлари илк бор ўзбек тилига ўттирилган ва керакли изоҳлар билан тяминланган ҳолда келтирилди.

Шу билан бирга, китобда хитой манбаларида тилга олинмаган этник атамалар юзасидан амалга оширилган тадқиқотлар

ўқувчилар эътиборига ҳавола этилди.
Китоб Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон тарихининг манбавий асосини бойитишда ҳамда қатор номалум қолган масалаларга аниқлик киритишда муҳим илмий аҳамият касб этади. У мутахассислар, олий ўқув юртлирининг ўқитувчилари, талабалари ва кенг доирадаги китобхонлар учун фойдалидир.

Ушбу китоб 2017-2018 йиллар учун режалаштирилган «ОТ-А1-41: Марказий Осиё давлатчилиги тарихига оид таржима ва (исломгача бўлган манбалар (хитой манбалари) дан таржима ва тадқиқотлар)» номли амалий тадқиқот лойиҳаси асосида ёзилди ва нашр этилди.

Масъул муҳаррир:

Д.Ю. Юсупова, академик

Тақризчилар:

Ғ. Бобобёров, т.ф.д.

Х. Мамадалиев, т.ф.н.

ISBN 978-9943-19-451-9

© Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
«Фан» нашриёти, 2018

КИРИШ

Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон худудидagi қадимги ва илк ўрта асрлар даври давлатчилиги ва маданияти тарихининг ўрганилиши масаласига назар ташланса, Қадимги Бактрия ва Катта Хоразм давлатчилиги нисбатан теранроқ ўрганилгани, Канф, Куншон, Хинонг ва Эфталитлар каби салтанатлар тарихи эса бу жиҳатдан анча кам ёритилганлиги кўзга ташланади. Бунга ўхшаш ҳолат Фарбий Турк хоқонлиги ва унинг таркибидagi Чоч, Фарғона, Уструшона, Суғд, Хоразм, Тоҳаристон, Кобул водийси, Кашмир, Каписа, Гандҳара, Улғина, Свят каби воҳа давлатларида ҳам кўринади. Ҳолбуки, бу каби сиёсий бирликларнинг давлатчилик тарихига оид турли тиллардаги маълумотларга мувожаат қилинганда бу даврда минтақада ривожланган давлатчилик анъаналари мавжуд бўлганлиги, хусусан, уларда туркий давлатчилик тизими кенг ёйилганлиги аён бўлади. Бирок, ушбу давлатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати ва уларга хос давлатчиликнинг мазмун-моҳияти каби масалалар тўлақонли ёритиб берилмагани боис, бу масалада тадқиқотчилар орасида бир-бирига зид ёки мунозарали фикрлар мавжудлиги кўзга ташланади. Айниқса мавзуга оид илмий рисола ва монографияларнинг оқлиги бу борада турлича талқинларнинг билдирилишига олиб келмоқда. Шу боис, Марказий Осиё тарихининг манбавий асосларини қучайтириш долзарб масалалардан биридир. Бу борада қадимий хитой манбалардаги маълумотларни тадқиқ қилиш ва уларни ўзбек тилига илмий таржима қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу монографияда миллоддан аввалги 1001-947 йиллари ҳуқронлик қилган Му-Тянзининг Марказий

Осиёга саяхати хақида, илк ўрта асрларда яшаган Оу Янпшо ва Сунг Чиларлар қаламига мансуб «Шин Тангшу» (Танг сулоласининг янги тарихи) асаридати Марказий Осиёдаги шаҳарлар ва давлатлар тарихига тегишли маълумотлар, Хитой сайёҳи Сюан Цзаннинг «Да Танг Шиной жи» асаридида келтирилган Марказий Осиё давлатчилиги тарихига оид қимматли маълумотларнинг ўзбекча таржималари келтирилди.

2012-2017 йиллар давомида нашр этилган моногра-
фияларимизда таъкидлаб ўтилганидек, қадимги Марказий
Осиёнинг, жумладан Ўзбекистоннинг қадимги давр
тарихида мунозарали ёки ноаниқ қолган масалалар ҳали
ҳам топилади. Ҳаммага маълумки, бу борада даврамизгача
сакланиб келган қадимий ва илк ўрта аср хитой
манбаларидати минтақамиз ўтмишига оид маълумотларни
ўзбек тилига таржима қилиш ва уларни зарур изоҳлар
билан таъминлаш асосида илмий муомалага киритиш
муҳим аҳамиятга эга. Бу исбот талаб этмайдиган
ҳақиқатдир. Чунки Марказий Осиёнинг исломгача бўлган
давр ҳаётига оид маҳаллий ёзма манбалар ҳозирги
даврамизгача етиб келмаган. Қўлга киритилган археологик
маълумотлар эса бу давр тарихига алоқадор барча
ноаниқликларни очиб бера олмайди.

Ҳозирги даврамизгача сакланиб келган қадимги
Марказий Осиё тарихига оид маълумотларни ўз ичига
олган хитой манбалари талайгина, лекин улар узок
ўтмишда қўлланилган хитой тили ва ёзувида баён этилган.
Шу боис, бу манбаларни махсус тайёрлариксиз олий
маълумотли хитойларнинг ўзлари ҳам ўқиймайди.
Қолаверса бу манбалар асосида илмий талкикотлар олиб
бориш учун ниҳоятда кўп лугатлар, қадимий хитой тили ва
ёзувига, иероглифларнинг 1-2 минг йил илгарти ўқилиш-
лари ва ўша замондаги маъноларини тушунириб берадиган
изоҳли лугатларга ва илмий адабиётларга мурожаат қилиши
керак бўлади.

Албатта, биз хитой манбаларидан ўрин олган маълумотлар Марказий Осиё тарихидаги барча масалаларни ечиб

бери олади, деган фикрдан узоқламиз. Аммо, бу маълумотлар қадимги ва илк ўрта асрлар тарихимизда мавжуд муаммоли ёки номаялум қолган масалаларга муайян даражада аниқлик киритиши шубҳасиздир. Бу ҳақда битилган олдин ўтган устозлар ўз асарларида ва турли илмий анжуманлардаги маърузаларида таъкидлаб ўтилган.

Қолаверса, хитой манбаларидати маълумотларнинг рус ва Европанинг бошқа тилларидаги таржималари тарихимизга оид барча маълумотларни қамраб олмаган. Бундан ташқари, бу манбаларда келтирилган талайгина воқеалар, географик ва эътиқ номлар етарли даражада изоҳлаб берилмаган. Уларнинг транскрипциялари иероглифларнинг замонавий ўқилиши асосида берилган. Бундан ташқари кейинги 30 йил давомида Хитой Халқ Республикаси (ХХР)да кўп тарихий адабиётлар ва янги лугатлар, айниқса хитой иероглифларининг қадимги ўқилишига оид қўлланималар нашр этилди. Булар илгари хитой манбаларини таржима қилиш ишларига кўл урган захматқаш олимларнинг инқилобига бўлмаган.

Шу билан бирга, таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар кўпрок учрайдиган ҳамда битилма етиб келган хитой манбалари, айниқса Хитойда ҳукмронлик қилган сулоалалар тарихи ва сарой тарихчилари томонидан битилган асарлар ўзига хос қурувчиларга эга.

Биринчидан, ўтмишдаги хитой тарихчилари кўпрок оғмо ва яқиндаги мамлакатлар ҳамда халқлар хақида ёзилган Хитой учун керак бўлган маълумотларни, жумладан буларнинг жойлашган ерларини, харбий минқени ва мавжуд қалъаларнинг мустаҳкамлик ҳолатини, иқтисодий асосларини, урф-одатларини, ички эндилятларни, қўшниллар билан бўлган муносабатларини ёзиб қолдиришга ҳаракат қилишган.

Иккинчидан, хитой манбаларида ва уларнинг уйғурча таржималарида чет давлатлар ва ажнабий халқлар тарихини ёритишда бир томонлама ёндашиш ҳолатлари сезилиб туради. Хитой билан бошқа мамлакатлар

ўртасида содир бўлган тарихий воқеаларни баҳолашда субъективизмликка берилиш, Хитой хукмдорини бошқа мамлакатлар бошлиқларидан устун кўйиш, Хитой билан дипломатик алоқа ўрнатган юртларни тобе деб билиш, Хитой императорларининг тақлифига кўнмасликни ва уларнинг зўравонлик ҳаракатларига қарши чиқишни хойнлик деб баҳолаш, Хитой фойдасига босиб олинган ерларни эгалари томонидан қайтариб олишга қаратилган курашларни ҳамда харбий ҳаракатларни тажовузқорлик дейиш каби ҳоллари ана шу хусусиятлар жумласидандир.

Хитой манбаларида яна бир эътиборга молик хусусият мавжудки, миллрдан аввалги III асрдан бошлаб, Хитойнинг олий хукмдори «хуангли» (皇帝 – император), «Тянзи» (天子 – Тангри ўғли, Тангризода) деб номлана бошланган¹. Шундан сўнг Хитойда хукмронлик қилган подшоҳлар ўзларининг мартабасини устун кўйиш мақсадида ўзга мамлакатларнинг хукмдорларига нисбатан «ванг» (王 – кичик хон, хоқим, князь) унвонини ишлатишган. Сарой тарихчилари бу қойиладан четта чиқолмаган Ушбу анъана эса қадимги Хитой хукмдорлари орасида шаклланган «хуангли» Тангрининг ер юзидати вақилидир, осмон тағидаги барча мамлакатлар бошлиқлари унинг итobatидаги хоқимлардир, деган жаҳонгирлик фалсафий назарияга асосланган.

Шу ўринда айтиб ўтмоқ жоизки, қадимий хитой манбаларида хунларнинг хукмдорлари «Тайи» (замонавий ўқилишда Шаной 單于) – Тангри-кут унвонининг қисқартирилган хитойча транскрипцияси хисобланади, Турк хоқонлиги ва Уйғур хоқонлиги бошлиқларини «кэхан» (可汗), деб аташган. Қолган давлатлар хукмдорларига нисбатан «ванг» (王) сўзи қўлланилган.

Хитой манбаларини ўрганаётганда, улардаги бу хусусиятларга диққат қилмоқ, уларга танқидий ёндошмоқ

¹ Чжуңтунго лидай гуанчжи цидян (Хитойнинг ўтмишдаги мавмўрий лавозимлари лугати), Хэфей, 1991. 115-б.

ноним. Акс ҳолда, уларда баён этилган кўп воқеаларнинг ва фактологик маълумотларнинг асл мазмун-моҳиятини тўғри тушуниб олиш қийин кечади. Эътироф этиш жоизки, хитой манбаларида Марказий Осиё тарихига оид фактологик маълумотлар муҳим илмий қадимий эга ва уларни инкор этиб бўлмайди. Айниқса, бу манбалардаги минтақамизнинг қадимги замон ва илк ўрта асрлар тарихига оид маълумотлар тарих фани нуқтаи-назаридан жуда қимматлидир.

Яна бир масалаки, кейинги 25-30 йил давомида миллрдан ортиқ II-III асрларда мавжуд бўлган хитойлар ва уларнинг аърофида яшagan халқлар тарихини ўз ичига олган сулолалар тарихлари араб ёзувига асосланган уйғур тилига таржима этилиб нашрдан чиқарилди. Бу таржималар анча муқаммал келишган. Лекин уларнинг айрим қисмларини хитойча аслият билан солиштириб кўриш натижасида маълум бўлдики, бу таржималардан фойдаланиш мумкин. Лекин кўп ҳолларда уларни хитойча аслият билан солиштириш асосида ишлатиш нозимлигига амин бўлдиқ. Сабабки, биринчидан, бу таржималарда хитойча аслиятнинг бети кўрсатилмаган, текширишдан, изоҳлар етарли эмас, бор изоҳлар қисқа бўлган. Бундан ташқари таржима аниқ ва тушунарли бўлиши учун кўшилган, лекин аслиятда йўқ сўзлар қолдириш [] шаклидаги катта қавс ичига олинмаган. Маселан, «Шин Тангшу»даги 221-бобида келтирилган Самарқандга оид маълумот «Канг дегани Самарқанд демеқдир» («Канг чэжэ йи юэ Самуюжэн 康者—曰薩未鞬»², деб бошланиди. Ушбу маълумот уйғурчага «Самарқанд беглиги яна Сугдиёна, Мароканд... деб ҳам аталади» деб ўзгаришган. Аслиятда «беглиги» ва «Сугдиёна» сўзлари мавжуд эмас. Аммо улар уйғурча таржимада катта қавс ичига олинмаган ҳолда келтирилган.

Шу билан бирга, Хитой манбаларидаги эво (guo 國, имонинини ёзилишида 国, қадимги ўқилишда куэж / куак)

² Шин Тангшу (Танг сулоласи)нинг янги тарихи // Эршиси ши (24-тарих), 13-жилд. 16969(1555)/1а-б. Куйида. Шин Тангшу.

сўзи «Шин Тангшу»нинг уйғурча таржимасида «беклик», айрим холларда эса «хокимлик» маъноларида қўлланилган. Шундан келиб чиқиб, ушбу таржималарда хитой тилидаги аслиятда катта-кичик хоржий давлатлар бошлиқлариغا нисбатан ишлатилган «ванг» (王) сўзини «бек» деб ўтирилган. Биз мазкур хитойча сўзларнинг уйғурча таржимасини тўғри топмадик. Шу боис, ушбу китобимизда «гуо» сўзини давлат, хонлик, подшоҳлик, «ванг»ни хукмдор, хон, подшоҳ шаклиларида қўлладик. Чунки, айрим туркий халқларда «бек» шаҳар ёки вилоят бошлиғига бериладиган унвон, беклик эса шу унвон эгасига қарашли ерлар хисобланади. Хоким эса бир шаҳар ва унинг агрофидаги қишлоқларни бошқарувчи мансабдорнинг унвонидир. Унга қарашли замин хоқимлик дейилади. Хитойча гуо сўзи маълум бир хулудда жойлашган бир қанча шаҳар ва вилоятлардан ташқил топган ҳамда олий хукмдор, яъни хон ёки подшоҳ ва унинг вазирлари, маъмурий идоралари, ўзига хос конун-қоидалари, Куролли қучлари бўлган сиёсий муस्ताқил қуршма бирлигининг номидир. «Гуо» (國) нероглифининг шаклига эътибор берсак, у катта бир доирани билдирувчи ва *ей*, *гуо* ўқиладиган тўртбурчак □ ва унинг ичига қадим замонда ишлатилган ер, одамлар, куролли жангчилар маъноларини аке эттирувчи белгиларининг қўшилган шакли бўлмиш 囗 ёки нероглифи жойлаштирилган. *Гуо* нероглифининг қисқартirilган шакли тўртбурчак ичига хукмдорни билдирувчи ванг (王) сўзи жойлаштирилган. Қолаверса, қадимий Хитойда мил. авв. III асрда «хуангди» (皇帝 – император) сўзи пайдо бўлгунча давлат хукмдори «ванг» деб аталган. «Хуангди» сўзини ишлатиш одатга киргандан сўнг «ванг» атамасининг мавқеи пасайиб кетган. Аксарият холларда у европаликлар тилидаги князь ёки Хитой империяси доирасидаги бир маъмурий хулуд бошлиғи маъносида қўлланилган. Шунинг учун қадимий Хитой доирасидан ташқарида бўлган мамлакатлар хукмдорларига нисбатан қўлланилган «гоу» (давлат) сўзни беклик ёки хоқимлик,

шунинг бек тушуңчалари билан тенглаштириб таржима қилиб бўлмайди.

Айрим холларда қадимий Хитой хулудда ташқил топган давлатлар хукмдорларининг «хуангди» (皇帝 – император), қисқача «ди» унвонлари «Тангшу»нинг уйғурча таржимасида «табғоч хон» деб ўтирилган. Биз буни қан тўғри топмасдан таржималаримизда бу унвонларни «император» деб ёздик.

Султалар тарихларининг мавжуд уйғурча таржима-ларида хитойча аслиятнинг бети кўрсатилмаган. Тарқидлаб ўтти керек бўлган яна бир масалаки, мазкур китоби-нидаги жой олган таржима ва тадқиқотларимизда янги маъналарда келтирилган Марказий Осиёга таълиқ топоним, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг номлари қорил анифосидаги ўзбек ёзувида транскрипция қилинди. Айрим холларда улар қўшимча холда лотин алифбасидаги ўзбек ёзувида ҳам кўрсатилди. Бинобарин, янги тилидаги товушларнинг аксарият қисмини рус транскрипциясида кўра, ўзбек ёзувида аниқроқ ифодалаш мумкин. Масалан, хитой тилидаги «пг» товуши ўзбек тилида «п» товушини ифодалаш мумкин. Кирилл ёзувида бу товушни тўғри тагаффузга мос келтириб ёзишнинг иложи йўқ. Шу боис, «гуанг» («guang») ёзувданган 30 дан зиёд нероглиф русчада «гуан» деб тагаффуз этилди, 20 дан ортик «гуан» («guan») нероглиф-лари эса «гуан» шаклида транскрипция қилинади. «гопг», «гопг» нероглифларини ўзбекчада «рунг», «лунг» деб аниқроқ транскрипция қилиш мумкин, ammo русчада «пг» товуши бўлмишлиғи туфайли улар «жун», «лун» деб ёзилди. Хитой транскрипциясида «qian», «qian» («ф» керфи «ф» деб ўқилади) нероглифларининг тагаффуз-ларини ўзбек тилида «чан», «чанг» шаклида ёзиб, аниқ ифодалаш мумкин, лекин рус тилида улар «чань», «чань» шаклида транскрипция қилинади. Шунингдек, рус тилида «ф» фонемиси бўлмаганлиғи туфайли уни «дж» харфлари билан ифодалашга тўғри келган, ўзбек тилида эса уни «во» товуши билан аниқ тагаффуз этиш мумкин. Рус

типидаги бу холлар адабий хитой тилидаги талаффузнинг бироз бузилишига олиб келади.

Таржималаримизда қўлланилган хитой нероглифларининг кирилл алифбосига асосланган ўзбек ёзувидаги талаффузлари юзасидан яна бир таъкидлаб ўтишга молик бўлган товуш «шя» хисобланади. Катта хитой лугатларида шундай ўқиладиган нероглифлардан 80 та си мавжуд. Улар русча-хитойча лугатларда «ся» деб транскрипция қилинган. Хитой адабий тили нуктаи-назаридан олиб қараганда, бу бироз бузилган талаффуз хисобланади. Хитой лугатларида мазкур нероглифлар лотин ёзувида асосланган транскрипцияда «xia» шаклида ифодаланган. Бундаги «х» харфи ўзбек тилидаги «ш»га тўғри келади. Шунини хисобга олиб, биз «xia»ни «шя» шаклида ишлатишни лозим топдик. Чунки бу хитойча талаффузга аник мос келади.

Аммо келтирилган мисоллар билан биз хитой тилидаги барча нероглифларнинг ўқилишини амалдаги кирилл ва лотин алифболарига асосланган ўзбек ёзувида тўла ифода қилиш мумкин, демоқчи эмасмиз. Чунончи, ўзбек ёзувида «ы» товуши бўлмаганлиги туфайли «зы» 子, «сы» 思, «шы» 此, «шъ» 是, «чжы» 知, «чы» 赤 ўқиладиган нероглифларни «зи», «си», «ши», «ши» «чжи», «чи» шаклида ёзишга тўғри келди. Бу ҳолатда уларнинг талаффузини аник ифодалаш бироз бузилади. Шу боис, бундай ўқиладиган нероглифларни ўзбек ёзувида транскрипция қилишда рус тилидаги «ы»ни ишлатиш тўғрироқ бўлар эди, лекин бу харф ўзбек тилида ёзувда бўлмаганлиги учун ҳозирча бундай қилинмади. «Зы», «сы», «шы», «шъ», «чжы», «чы» нероглифларни лотин ёзувида асосланган ўзбек тилида ифодалаш ҳам кийин.

Кирилл ёзувида асосланган ўзбек ёзувида «й» харфи бўлмаганлиги туфайли «shiy» (хитойча транскрипцияда «хй») 许, «гуй» (玉) «гуй» (胃) каби нероглифларни «шхой», «кой», «жой» шаклида охирига «й» харфини қўшиб транскрипция қилидик. Хитой тилига хос бўлган яна бир катор товушлар мавжудлиги ва уларни ўзбек тили ёзувида ҳам, рус графикасида ҳам аник ифодалаб бўлмалиги сабабли айрим

номларда топоним, этноним ва тарихий шахсларнинг номларини ёзиш учун ишлатилган нероглифларнинг таърифдан халқаро транскрипция белгилари билан кўрсатилди.

Асл маънаси Марказий Осиёга оид муҳим топонимлар ва этнонимларни ақс эттиришда ишлатилган нероглифлар номи борича қилмиги ва замонавий ўқилишларида берилди. Уларнинг маҳаллий номлари аниқланган холларда хитойча номлари қис қисда келтирилди. Топоним ва этнонимлар борича марта учраганда, уларни ифодалаш учун ишлатилган нероглифлар асл маънадаги кўринишида ёзиб кўрсатилади. XIX да нашр этилган ҳозирги замон тарихий адабиятларида бу нероглифлар кискартрилган замонавий шаклида ишлатилди.

Қадимий хитой манбаларида давлатлар ва шаҳарлар номидаги масофа ёки йўл узунлиги хитой ўлчови биллиги бўлган *ли* (里) сўзи билан берилган. Ҳозирги замон илмларига кўра, 1 *ли* 500 метрга тенгдир. Аммо ўтмишда *ли* (里)нинг узунлиги хар хил бўлган. Чунончи, мил. авв. XI III асрларда тох 300, тох 350 кадам узунликдаги масофа 1 *ли* хисобланган. Хитойни илк бор бирликка келтирган ва биринчи империяни ташкил этган Чин Ши-хуангди³ (мил. авв. 246-208 йилларда тахтда ўтирган) даврида ёзув, пул, унвон, ҳажм ва отирлик ўлчовлари умумлаштирилиб, бирликка келтирилган. Шундан сўнг давлат томонидан муаммалаштирилган қондага кўра, 1 *ли* 576 метрга тенглаштирилган⁴. Биз таржималаримизда кўп холда *ли* сўзи билан берилган масофаларни километрга ўтказмадик.

³ Чин Ши-хуангди (秦始皇帝) мил. авв. 221-206 йилларда қадимий Кореяни бориштирган хукмдор (Ying-zheng 嬴政 мил. авв. 246-110 йилларда тахтда ўтирган)га берилган олий унвондир. Ундаги *ли* (里, код. уқил. Dzien) сўзи сулола номи, Ши-хуангди эса биринчи император маъносини англатади. Унинг этник келиб чиқishi қадимий хитой этносига тааллуқли бўлмаган. Инчжэнгдан кейин Хитойнинг тахтини эгаллаган барча хукмдорлар ушбу унвон билан атаган.

⁴ Қадимий лозими (Хитой тили ва ёзувининг катта лугати). 8-нэчидаги ноборат. Чэнгду, 1986-1990. 6-жилд, 3680-6.

Ўтказилган ҳолларда манбанинг ёзилган давридаги ўлчов бирлиги асос қилиб олинди.

Сўнги даврда уйғур тилида нащ этилган сулолалар тарихидан олинган маълумотларнинг таржималарида *ли* (里) сўзи *чакирим* деб олинган. Бизнинг таржималари-мизда аслиятдаги *ли* сўзи сақлаб қолинди. Чунки *ли* билан чакиримнинг узунлиги бир хил бўлмаган. Чунончи, XIX асргача 1200 кадам ёки 900 метрга тенг масофа 1 чакирим ҳисобланган. Мазкур асрдан бошлаб, адабиётларда 1 чакирими 1085 метрга тенглаштириши ҳоллари пайдо бўлган⁵.

Араб ёзувиغا асосланган уйғурча таржималарда хитой манбаларидаги «жянжюнь» (將軍) аталмиш олий даражаги харбий унвон «сангун» деб ёзилган. Мазкур унвонни акс эттирган икки иероглиф қадим замонда «tsiaŋ-küwən» ўқилган. Шунга қараганда, бу анъананинг асосида «жянжюнь» сўзининг ўтмишдаги талаффузи бўлса керак. Биз ўз таржималаримизда ушбу унвоннинг маъносидан келиб чиқиб, уни харбий кўмондон деб таржима қилишни тўғри топдик.

Ушбу китобимизга киритилган таржималарнинг аслият матнида Ғарбий Хан сулоласи императори Шюанди 宣帝 хукмронлик қилган даврида (мил.ав. 73-49 йй.) пайдо бўлган лавозим номи бўлмиш «духу» (都护) атамаси учрайди. Хитой манбаларининг уйғурча таржималарида ушбу атама «кўрикчибек», Н.Я.Бичуриннинг рус тилидаги таржималарида «наместник» деб ўтирилган. Атамани акс эттирилган икки иероглифнинг маъносидан келиб чиққанда, улар «бош химоячи» маъносини аңлатади, лекин мазкур лавозимга тайинланган амалдорнинг амалиётидан келиб чиққанда, у Хан империяси билан алоқа ўрнатган ёки қадимий Хитой хукмдорлари бир томонлама ёндошини асосида вассал деб қараган мамлакатларни ва уларга қарам ҳолатга тушиб қолган этник гуруҳларни кузатиб туриши,

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилддан иборат. Тошкент, 2000-2006. 9-жилд. Тошкент, 2005. 580-б.

Уларнинг содир бўлаётган воқеаларни император саройига келар қилиш ишлари билан шуғулланган. Шундан келиб чиқиб, биз ўз таржималаримизда «духу» атамасини *наместник ёки ваколатлик қилувчи амалдор* деб таржима қилишни тўғри топдик.

Қадимий Хитой манбаларида кўп учрайдиган ва алоҳида кўриб олиб этилган хитойча этнонимлардан биринчи навбатда *рунь* (𤣎) ва ху (胡) атамаларини тилга олиб ўтиш керакдир. Ушбу этник атамаларнинг биринчиси узок қадимда *русьем* деб талаффуз этилган бўлиб, у илк бор кўриб топилди «кўлига найза тутган одам ёки жангчи», кейинроқ «франк, душман, отда юрувчилар, отлик жангчи маъноларида қўлланилган. Рунг иероглифини уш одам (*рен* 人) ва найза (*гэ* 戈)ни билдирувчи икки иероглифнинг бириктирилиши асосида юзага келган. Миллодан аввалги иккинчи ва биринчи минг йиллар оралигида *русьем* (*riwem / rung / rong*) атамен китобларнинг шимолги ва ғарбий томонида яшган түркий қабилаларга нисбатан ишлатилган. Кейинроқ фикат уларнинг ғарб томонида яшаган кўчмаларга нисбатан қўлланилди. Шунда аниқлик киритиш учун *рунь* атамаси олдига ғарбни билдирувчи иероглиф қилиб, *фк* (*сиен*) сўзини қўшиб ишлатиш одатга келди *суй ши-рунь* (*суй-русьем*) атамаси пайдо бўлди.

У этнонимини акс эттирилган иероглиф қадимда ху, гу деб ўқилган бўлиб, у илк бор хитойлар ёзувида пайдо бўлганда қоримол бўйинининг пастки қисмида осилиб турган бу дилгига нисбатан ишлатилган. Кейинроқ китоблар ушбу иероглифни «ташта тушунмайдиганлар, яъне, лекин паст» каби маъноларда ишлата бошлаган. Кейин ора, ХVII асрларда хитойлар ху сўзини ўзларининг томонини томонда яшётган шарқий *туркларга* нисбатан қўлланган. Миллодан аввалги биринчи минг йилликда улар ушбу сўз билан этник жиҳатдан келиб чиқиши *туркларга* алоқадор бўлган *русье* (*юэчжси*), яъни *ўзлар* ва *ху* (*куниа / шонггу*)ларга нисбатан ҳам ишлатилган. Биз ушунин билан, айниқса *русье* (*ruzie / юэчжси / uiezhi* –

үзүзлөр)ларнинг Сүтдёнёнага ва унинг атрофидаги жойларга кучиб келгандан сўнг, ху (胡) этноними кенг ишлатилга бошланган. Натичада у кадимги Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонидати минтакалар, жумладан, Шаркий ва Ғарбий Туркистон халқларининг хитойлар томонидан ишлатилган умумий номига айланган. Марказий Осиё хуудудидан Хитойга тарқалган ўсимликлар, озик-овқатлар номи олдига ҳам ху сўзи қўшилганган бўлган. Чуноччи ху-луобу (胡萝卜 – сабзи), ху-ма (胡麻 – кунжут), ху-туа (胡瓜 – бодринг), ху-суй (胡荽 – кашини), ху-бинг (胡饼 – нон) ана шулар жумласидандир⁶. Хитой халқи орасида Туркистондан борган савдогарларни ху-панг (胡商), ху-рэн (胡人) деб аташ ҳам кенг тарқалган.

Кадимий хитой манбаларидан фойдаланганда яна бир эътиборга молик масала мамлакат номи бўлмиш Чжунгтуо (Zhong-guo 中國, 中国, рус тилида Чжунго – *марказий давлат* маъносини аниглади) топонимини тўғри ишлатишдир. Биз ўз таржималаримиз ва таджикотларимизда уни кадимий Хитой, азалий Хитой деб таржима қилишни тўғри топдик. Бунинг сабаблари шуки, биринчидан, мазкур топоним Ғарбий Чжоу (Шичжоу) хонлигининг (мил.авв. XI-VIII асрлар) хукмдори У-ванг (мил.авв. 1122-1114 йиллари) даврида илк бор пайдо бўлган. Шу даврда унинг хуудди Хуангхэ дарёсининг куйи оқими жанубидаги Хэнан (*дарёнинг жануби* демакдир) ўлкаси ва унинг атрофидаги айрим жойлардан ташкил топган. Ханшуй дарёси бошланган жойлар айнан кадим замондати Чжунгтуонинг марказий хуудиди, Чангъан (хозирги Сиан) шаҳрининг шаркий томонида жойлашган⁷ Лоянг эса ушбу мамлакатнинг пойтахти хисобланган. Ўтган асрнинг 30 йилларида Шанхайда нашр этилган «Чжунгтуо гужин диминг дацидян» («Хитойнинг кадимдан хозиргача бўлган ер номлари

6 Чжунгтуо сичоу чжигу пидян (Ипак йўлининг хитойчи лугати). Урумчи, 1994. 578-579-б.

7 Фэй Сяотунг. Чжунгхуа мизу дуоюан йитихуа (Хитой халқлари

ининг кўп иллизлиги ва бирликка келиши). Пекин, 1989. 77-б.

«Чжунгтуо хитойлар ватанининг кадимий номи»... унинг тўрт томони *ми-йи* (蠻夷)⁸ ва *ди-ди* (狄) дурдан иборат эди. Хитой давлати ўртада қолганининг туфайли шундай ном қўйилган. У Чжунгхуа (中, 中) деб ҳам аталади»¹⁰. Мазкур изоҳдаги Чжунгхуа атмаси *маданият маркази* тушунчасини билдиради.

Кейинчалик, 3 минг йилдан эиёд вақт давомида Чжунгтуо топоними доимий равишда қўлланиб келинганда, лекин унинг хууддий доираси шимол ва ғарб томонларидати туркий қавмлар яшаган жойлар хисобига тарқалиб қолди кенгайиб борди. Бу ҳолат Хитойда тарқалишдан кўчали давлат юзата келганда, айниқса Чин империяси (221-207 йй.), Хан (мил.авв. 206 - мил. 220 йй.), Тан (618-907 йй.) империялари даврида жадаллашди. Шундан кейинги минг йилдан эиёд вақт давомида бу жердан вақти-вақти билан яна ҳам фаоллашди. Айни қавмдан Чжунгтуо топоними 1949 йилда ташкил топган ва қонунича «Чжунгхуа Ренмин Гунгхэтуо» («Хитой Халқ Республикаси») деб аталган давлатнинг кискартирилган номи асосинида¹¹. Мальдумки, унинг тушунчасидаги «хууд доирасида Маньчжурия, Ички Монголия, Тибет ва Шинжаң-Уйгур автоном ўлкаси (Шаркий Туркистон) каби мамлакатлар кирди.

Кадимий хитой манбаларининг уйғурча таржимасида Чжунгтуо топоними аксарият холларда «Ўрта текислик» деб таржима қилинган, аммо бу топоним хитойчада

«*Мидан* (*midian*) атмасини кидимги хитойлар ўзарининг кадимий ва нимол-шаркий томонидаги халқларга нисбатан қўлланган»

Кадимий атмасин ол, чиндиз, жангчи маъносини аниглаувчи бу номи кўра сўзнинг кадимги транскрипцияси бўлган *мид*, *миди* (келатди) ўқилишда *ди*) каби икки сўздан ташкил топган ва келатди орасида қўлланилган этнонимдир. Рунглилар кадимги Чжунгхуа атамасини ва ғарбий томонидаги халқ хисобланади.

Чжунгтуо гужин диминг дацидян (Хитойнинг кадимдан тарихи ва булган ер номлари лугати). Шанхай, 1930. 103-б. *Мидан* (с. Улар дегенди). Шанхай, 1979. 1407-б.

ёки хонлик миллоддан аввалги 1122-147 йилларда мавжуд бўлган ва хозирги Хитой Халқ Республикаси хуудидати Гансу ўлкасининг шарқий ва Шэнши (Шэньси) ўлкасининг жануби-ғарбий қисми (Вэйхэ дарёси бўйлари)да жойлашган. Чжоу (кадимги ўқилиши Циу) давлатини ташкил этган халқ тарихда чжоурен (чжоуликлар ёки чжоу одамлари 周人) деб номланган. Улар қянг (чанг)ларга (羌) ¹⁵ тегишли тай (кадимги ўқилиши тэ, t'ai 部)¹⁶ қабиласига мансуб бўлган Хоуцзек (Ню-тсиек 后稷, замонавий ўқилишда Хоужжи / Нюц)нинг авлодидан эди. Ушбу исмининг лутғавий маъноси «малика», «ўзгал аёл» бўлган. Бу аёл дарёнинг номи бўлмиш «Ки» (Kia, замонавий ўқилишда Ji 姬) сўзини ўзига фамилни қилиб олган. Хоуцзек (Хоужжи)нинг онаси Канг-тиван (Kang-yüwan, Kang-pegwan, замонавий ўқилишда Цянгоань 姜嫄) қянг (чанг)лар тарқибидати тай уруғи (тайчжи 嬴氏)га мансуб бўлган. Этник жиҳатдан чжоуликлар хитойларнинг ақлодлари бўлмиш ши (夏)ларга алоқадор бўлмаган. Уларнинг урф-одатлари ривем-тиек (замонавий ўқилишда. Рунг-ди 戎狄 – отлик турклар, турк

зоуланг – дарё ғарбидати йўлак маъносини аналтади) деб ҳисобламоқда. Шунга асосланиб, улар Му-вангнинг ғарби борғанигини ушбу ўлгага ва унинг нарисидати Лобнор кўли атрофидати мамлакатларга қилган сафардир, деган фикрни илғари суритган [Янг Жянсин, Ху Вэй. Сичоу жиу. 7-6.]. Аммо бу фикрни аксарият олимлар эътироф этмаган.

¹⁵ Чянг (кадимги ўқилишда Kiang, рус адабийида цян) - тош ва суякларга ёзилган қадимий битикларда қайд этилмишча, бундан 4 минг йил илғари Хуанхэ дарёсининг юқори қисми бўйлариди ва унинг ғарбий томонида яшаган халқ. Кейинчалик улар ширунг, дичянг деб ҳам аталган. Чянглар ҳаётида чорвачилик, айниқса куй боқиш асосий касб бўлган. Уларнинг этник номи чянг сўзи ҳам кўйни билдирувчи янг сўздан келиб чиққан [Цихай. 391-6].

¹⁶ Ушбу «тай» (кадим. ўк. t'ai, tai) атамасининг келиб чиқиши отини боғласи бўлмиш «той», «тойчоқ» сўзининг хитойча тагаффузи бўлиши мумкин. Чунки қадим замонда Ордосда яшавчи қавмларнинг иктисоли асосида от боқиш муҳим ўринда турган.

қавмлариди)га яқин бўлган¹⁷.

Му-ванг сафарга Хоужжи шаҳридан (мил. ав. VIII асрда мавжуд бўлган Ғарбий Чжоу (Си-Чжоу) қавмининг маркази, хозирги Сиан шаҳри ўрнида турган) йўлга отланиб, хозирги Нинся, Гансу вилоятлари ва Кашгария орқали Помирдан ўтиб, Туркистон хуудидига, кўра унинг ғарбидати мамлакатларга етиб борган ¹⁸. Асар мазмунига кўра, бундан 3 минг йил муқаддам қавмларнинг чўли атрофидати қадимий шаҳарлардан Помир орқали Ўзбекистон хуудидига ўтаётган йўл мавжуд бўлган. Бу маълумот кўпгина тарихий воқеаларга асосан киритилиши мумкин. Бироқ асар ҳали хорижий таъбири таржима қилинмаган. Шу боис, унинг айрим воқеаларини Ўзбек тилига ўтириб, мутахассисларга ва таърихчиларга тақдим этишни жоиз топдик.

Ғарбидати керакли шарҳлар билан таъминлашда мазкур асарга хитой тарихчилари берган изоҳлардан фойдаланим. Уларнинг аксарият қисми ХVII асрнинг йилларида Хитойда феолият кўрсатган йирик тарихчи Гу Наньининг авлодидан бўлмиш Гу Ши ва Чэн Чжунгмян (1863-1961) томонидан битилган.

Ғарбидати жарбидати асарда учрайдиган географик ва этник номларини берилди нероглифларнинг қадимги ёзилиши ва унинг тилидати ўқилиши, айрим холларда кўриниши ва унинг ёзувдигати шакли асос қилиб олинди.

Ғарбидати тортилган асл матнда ўчиб кетган нероглифлар ўрни тўртбурчак □ белгиси билан кўрсатилган. Таржимамизда бу белги шу маънода саклаб қолгани Матн мазмунини тушуниш осон бўлиши учун кўрсатилган ёзувлар қатта кавс [] ичига олиб қўйилди.

¹⁷ Янг Чжунгмян, Чжунгтуо минзу ши. 75-6.

Асарнинг топилиши

Фарбий Жин хонлигининг¹⁹ хужмдори Тайканнинг²⁰ 2-йили (281 й.) Жижон вилоятида яшайдиган Бу Чжуан исмли бир одам милоддан аввалги V-III асрларда мавжуд бўлган Вэй хонлиги хужмдори Сангванг (милоддан аввалги 318-292 йилларда тахтда ўтирган)нинг кабрига ўтирликка тушган. Шу муносабат билан очилган қабр ичидан тахланиб ётган хитой қамиши (бамбук)дан қилинган тахтчадада ёзилган китоблар топилиган. Ушбу китоблар «бир неча ўн аравага юк бўлган». Ана шу китоблар ичида 5 боғлам (жюан)дан иборат «Му-Тянзи жюан»²⁰ бўлган.

Жин сулоласининг хони У-ди (Жин У-ди – 265-290) Шон Мао (Сюн Сюй деб ҳам ўқилади) Хэ Чияв (Хэ Жяо), Шу Си каби бир гурух олимларга мазкур китобларни ўрганиб чиқишни буюрган. Лекин ёзувлар қадимги расм шаклида битилгани учун уларни ўқиш қийин бўлган. Шундай бўлса ҳам, олимларнинг кўп йиллик меҳнати натижасида асар ўша замонда қўлланган иероглифларга ўтказилган ҳолда тўла равишда кўчирилган ва «Чжоу ванг юшингжи» («Чжоу хокимининг сафарномаси») ҳамда «Му-Тянзи чжуан» («Тантри ўли Му кисаси») деган икки хил ном билан кенг тарқалган. Ҳамда асар 5 боғдан иборат бўлган. Кейинчалик Шэнгжи (Шэнгзи) исмли тўзал бир аёлнинг вафоти ҳақида ёзилган боёб кўпилиши муносабати билан унинг ҳажми 6 боғдан иборат бўлган. Бундан ташқари, асарда уни кўчиришда қатнашган Шон Маонинг кириш сўзи ва

¹⁹ 265-316 йилларда мавжуд бўлган ва Чангъан (Шян)нинг шарқий томонидаги Лянг шаҳрини марказ қилган давлат Хунлар томонидан ташқил қилинган Хан давлати томонидан йўқ қилинган (Лиан. 1832-6.).

²⁰ Гу шишинг жи. 1-б. Ушбу мавзуга илк бор Жин сулоласи тарихи (Жин шу)нинг 51-боғидаги «Шу Си тақираси» («Шу Си чжуан»)да келтирилган.

Гу Шунинг (276-324)²¹ шарҳлари кўшилган. Шу тарзда таърифи «Му-Тянзи чжуан» хозиргача сақланиб қолган.

«Му-Тянзи чжуан» асарлар давомида кўп олимларнинг ишқисини ўнган тортиб, улар орасида жиддий таърифлар пайдо бўлишига сабаб бўлди. Айниқса, асарнинг ҳаққонийлиги ва ёзилган вақти масаласи устида таърифлар жула кўп. Манжурларнинг Хитойда ташқил қилинган сулоласи (1644-1911) даврида ўтган олим Яо Фэнго (Уао Фенг 姚际恆)нинг фикри асар ҳақидаги таърифларнинг янада жиддий тус олишига туртки бўлиб қолганини, ушбу олим «Гу жин вэйшу као» (古今考索) асарини ва хозирги қалбаки китобларга оид таърифларнинг асарда «Му-Тянзи чжуан»ни қалбаки таърифлар қаторига киритди ва «Му-Тянзи чжуан»нинг асарини «Шанхай жин» (山海经 – «Тоғлар ва денгизлар таърифи»), «Чжуншун жинян» (竹书纪年 – «Қамиш китоб таърифи») каби асарлар мазмунига ўхшаб кетади, шунинг учун асар Хан даврида ёки ундан кейин ўтган таъриф томонидан ёзилган, деган фикрни билдирди ва бу фикрнинг асосларини ҳаракат қилди²². Бу билан Яо Фэнго «Му-Тянзи чжуан»нинг қамишида ёзилган асл таъриф томонидан асарини V-III асрларга оид қабр ичидан топилиши ва бу мавзуга бошқа ёзма манбаларда аниқ таъриф топилишини рад этди. Шубҳасизки, олимнинг таърифи асарга боғлиқ бўлган бу фикрнинг таъқиқотчилар тан қилинган.

«Му-Тянзи чжуан»нинг ёзилган вақти масаласида таърифлар олимлар уни «Ўзаро урушган хонлиқлар» (战国策) даврида (милоддан аввалги 475-221) ёзилган, деб ҳисоблайдилар ва унинг ҳаққоний эканлигини таъриф қилишар. Аммо асарда баён этилган воқеалар V-VI й. ў. таърифининг йирик олими ҳисобланган. Унгача асарнинг қолган бир қатор асарларни ўрганиб, уларга шарҳлар қилиб Чжуншун гу жин мингрен дақидян (Хитойнинг қадимдан таърифи) Уао Фэнго таърифи шикслари лугати). Пекин, 1991. 613-6.].

²¹ Гу шишинг жи. 1-б.

тўқимами ёки хакикий тарихми, деган савол ҳамон мунозарали бўлиб келмоқда. Бунга давримизгача сақланган келган «Му-Тянзи чжуан»нинг матни асл матнининг транслитерацияси эканлиги ва у кўп марта тошбодамдан чиқарилганлиги сабаб бўлмоқда. Масаланинг шу томонига ишора қилиб, айрим олимлар асарни тўқимадан иборат, деб айтмоқдалар. Лекин аксарият тарихчилар «Му-Тянзи чжуан»да баён этилган айрим воқеаларнинг «Суй шу» («Суй сулоласи тарихи») ²³, «Жю Тангшу» («Танг сулоласининг кўхна тарихи») ²⁴, «Шин Тангшу» («Танг сулоласининг янги тарихи») ²⁵ каби асарларда ҳам аёни эътиририлганлигига асосланиб, «Му-Тянзи чжуан»да баён қилинганлар хақиқатдир, деб хисоблайдилар. Бу фикрда тўла кўшилиш мумкин.

Афсуски, «Му-Тянзи чжуан» топилган қабр ўз даврида бўзилиб, йўқолиб кетганлиги ²⁶ босис уни замонавий усуллар билан текшириб кўришнинг иложи йўқ. Аммо, кўпчилиқ хитой олимларининг фикрича, қадимги Чжоу хоқими Мунинг ғарбга сафар қилганлиги ёзма тарихда аниқ кўрсатилган, бунга шубҳа қилиш асоссиздир. Таяқдлаш жоизки, «Му-Тянзи чжуан» воқеаларини бўрттириб тасвирлаш, ортиқча бўёқ берилш, эшитганларга кўшиб-чатилш холларидан истисно эмас. Лекин бундан

²³ Суйшу (Суй [сулоласи] тарихи) VII асрнинг бошларида Танг империясининг сарой тарихчилари томонидан битилган асар.

²⁴ Жю Тангшу (Танг [сулоласи]нинг кўхна тарихи) – 941-945 йилларда Танг империясининг сарой тарихчилари ёзган асар.

Дастлаб у «Тангшу» деб номланган. Кейинроқ сулола тарихи қайта ёзилганлиги сабабли илк бор битилган «Тангшу» номини «жю» (кўхна) сўзи кўшилган.

²⁵ «Шин Тангшу» («Танг [сулоласи]нинг янги тарихи») – Он Янгсю (1001-1072) ва Сунг Чи (998-1061) каби тарихчилар томонидан «Тангшу» асосида тузатилган. Аммо улар ушбу тарихга кўшимча, тузатиш ва қисқартиришлар киритган. Шу асосда Танг империяси тарихи қайта ёзиб чиқилган. Шундан сўнг мазкур сулола тарихининг янги нусхаси номига «син» (янги) сўзини кўшиб, уни «Шин Тангшу» деб аташган.

²⁶ Гу шишинг жи. 2-б.

буни асрнинг тарихий аҳамиятини пасайтира олмайди, қарай.

Қайсерида, Му-Тянзи тарихий шахс хисобланади. У тарихчи Ғарбин Чжоу (Шин-Чжоу 西周) ²⁷ ҳонлигида яшайдиган аввалги 1001-947 йилларда хукмронлик қилган 7-аввал қисми (ванг Е), унинг уруғ номи ва фамилияси Ён (Е)га, замонавий ўқилишда Жи / Ё (姬), исми Ман (滿) бўлган Ҳагта чиқилишдан аввал аксарият холларда уни қисмини ва номи билан бирга Киз Ман (Киз Ман, қисқартириб Уэилинда Жи Ман 姬滿) деб аташган. Қисқартириш номи Чжао (Чжао) бўлган. Тахтта ўтирганида, у ани номи билан қолган. Му унинг тахтта ўтиригандан кейин берилган номи бўлиб, у «бийимдон», «тинчлик», «тўқиб, асрнинг фикрли» каби маъноларга эга. Му исмига «бийимдон» (1) сўзи хукмдор, хон, хоқим, «Тянзи» (2) сўзи қисмини хушлар тилида Тангрикут) эса «Тангри» сўзи маъноларини билдирган. Булар ҳам унинг қисқартириш асосинида.

Му-Тянзи сафарининг ҳақсонийлиги

Қисқартириш Мунинг ғарбга сафар қилганлиги тарихий ҳақиқатдир. Бунга қатор исботлар келтириш мумкин. Қисқартириш, нақрида тилга олинган «Чжушу жиньян» (Чжуншунинг 7-китоби) номи асарда «17-йилда Му-Тянзи ғарбга сафар қилиб, буюк Кунлун тоғига (Қилиш-қиу Кунлун тоғини, сарб томондаги хукмдор она (Шиванму /

Шиванму) (буе адабиятида Си Чжоу) – милолдан аввалги XI аср 17-йиллар оралиғида мажхул бўлган ва хозирги XXРнинг 17-йиллар оралиғида маркази Шинан (Сиань) шаҳридаги Фэнгшуй қалъасида тарқиб қорғолгани марказ қилган қичик хонлик қисмига янги номи. Уни ташиқил қилган авлод ҳам «чжоу» деб аташган.

Қисқартириш асоси китоб тилида «ю» (qiu 丘) сўзи «юзи қисми тарқиб қорғолган қилинган тоғ» маъносини аниқлатади. Қадим тарқиб қорғолган сўз, янги неротлиф «атрофи бағандликлардан тарқиб қорғолган чукчурин жой ёки волий», «буюк, қатта тоғ» маъносини билдириш [Ханюй даэйдянь. 1-жид. 17-б.].

Xiawangtu 西王母)²⁹ билан учрашган», деб ёзилган³⁰. Ушбу матнда ёзилган 17-йил Хукмдор Мунинг тахтда ўтирганига 17 йил бўлганида, деган маънода ишлатилган. Агар унинг хокимиятга келган вақти милоддан аввалги 1001 йил эканлиги инобатга олинса, унинг фарбга сафар қилган даври милоддан аввалги 984 йилга тўғри келади. Аммо у юрган йўлнинг йўналишини аниқлаб чиқиш анча мураккаб масала. Бинобарин, «Му-Тянзи чжуан»да бу сафар батафсил акс эттирилмаган. Унда тилга олинган топонимлар гоҳ шимолда, гоҳ жанубда бўлиб чиқади. Шунга қараганда, Му тўғри йўлдан эмас, балки шу даврда турли жойларда яшаётган уруғ ва қабилалар турар жойлари орқали сафар қилган. Бу ҳолат биринчи навбатда озик-овқат ва сув муаммоларини ҳал қилиш билан боғлиқ бўлганни эхтимолдан холи эмас.

Хукмдор Му борган жойларни локализация қилиш асосида манзилларнинг ҳаммасини умумлаштирган ҳолда эътироф этиш мумкинки, у Ордос, хозирги ХХРнинг Кужкўл (Цинхай) ўлкаси, Шаркий Туркистондаги Лобнор кўли, Тарим дарёси, Куьлун тоғининг шимолий этаклари, Хўтан ва Қашқар вилоятлари орқали юриб, Помир тоғларидан ўтиб, Ўзбекистон, сўнгра шимолий Эрон орқали юриб Каспий денгизининг фарбий ва шимолий киргоқларини айланиб ўтган. Шу асосда, биз унинг юрган йўлларига бағишланган чизма харита ҳам тузиб чиқдик. У китобнинг охирида келтирилди.

²⁹ Шивангму, яъни фарб томондаги Хукмдор онанинг мамлақати қаерда жойлашганлиги ҳақида тарихчилар орасида аниқ бир фикр йўқ. Уларнинг баъзилари ушбу мамлакат Ироқдаги икки дарё бўйлари деса, бошқа бирлари Эрондаги Техрон ёнидаги вилоятга тўғри келади, деб ҳисоблайдилар. Учинчи фикрга кўра, Шивангму деганда, Каспий ва Орол денгизлари оралиғидаги худуд кўзда тутилган [Ту шпининг жи. 76-б. Ирох № 22; Шийо диминг каолу. 221-222-бетлар; Шинжанг лиши цидянъ. 168-б]. Бизнинг фикримизча, Шивангмунинг юрти Каспий денгизининг жануби-фарбий киргоқларида жойлашган.

³⁰ Ту шпининг жи. 3-б.

Му-Тянзи сафарига оид маълумотлар, биринчи навбатда, бундан 3 минг йил муқаддам Шаркий Туркистондан Помир орқали Мовароуннахрга ўтадиган йўл мавжудлигидан далолат беради. Агар сўнги навбарда Ўзбекистон худудидан топишган бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган маданиятни акс эттирувчи археологик маълумотлар, Тақламакон чўли атрофида топилган жасадлар ва бошқа ашёвий далилларга эътибор берилса ва Шаркий Туркистонда бундан 4-5 минг йил олғари анча юқсак маданият мавжуд бўлганлиги инобатга олинса, Помир тоғларидан ошиб ўтиладиган йўл Хукмдор Му давридан олдин ҳам маълум бўлган, дейиш мумкин. Шу асосда, тоғ орқали ўтган Буюк ипак йўли бир неча минг йиллик тарихга эга, деб ҳулоса қилса бўлади.

ТАРЖИМА

Му-Тянзи жуан. 1-боб (жуан)

[Му]-Тянзи Жуаншан (Juan-shan 鵞山)³¹ тоғига етиб келди.

Унинг (wuyn 戊寅 кунни, яъни Чжоу [хокимлиги Хукмдори] Му-ванг (穆王)нинг 13-йили, яъни милоддан олдинги 989 йил 2-ойнинг 10-куни)³² [Му]-Тянзи (穆天子) шимолга юриш қилиб, Чжангшуй (Zhang-shui 漳水)³³ дарёсига бориб тўхтади.

Тянгэв (gengchen 庚辰 — 12-кунни) [сўз ўчган] етиб келди. Панши (Pan-shi 盤石)³⁴ тоғида [Му]-Тянзига нагма-

³¹ Жуаншан (рус адабиётида Цзоаншань) хозирги ХХРнинг Панши ўлкасидаги Гавингшян ноҳиясига тўғри келади.

³² Кунс ичиглаги аниқловчи сўзлар аслият матнини нашруга таърирлашда кўлиб кўйилган.

³³ Чжангшуй — ХХРнинг Шэнши ўлкасидаги Чжангзи ноҳияси-дан оқиб ўтадиган кичик дарё.

³⁴ Панши — хозирги Шэнши (Shanxi 陝西) ўлкасининг Бин ноҳиясига (Bin-xian 郟县) тўғри келади.

наволар билан зиёфат берилди. [Му]-Тянзи аравадан тушмай Шингшан (Xing-shan 邢山) тоғи³⁵ этагига етиб келди.

Гуйвэй (guiwéi 癸未 – 15-куни) ёмғир қорға айланмо ёғди. [Му]-Тянзи Шингшан тоғининг фарбий томонида ов қилди, [Унинг йўлини] Шингшан тоғи тўсиб қўйгандини сабабли [У] шимолга юриб, Хутуо (Hu-tuo 摩陀)³⁶ нини жануб томонидан айланиб ўтди.

Йиной (yiyou 乙酉 – 17-куни) [Му]-Тянзи шимол томонга юриб, [сўз ўчган] кўтарилди. [Му]-Тянзи шимолга юриб, киван-ривем (замонавий ўқилишда, чоан-рунг 戎戎)³⁷ [ортга] борди. Дангшуй (Dangshui 当水) дарёси жанубида киван-ривем [сўз ўчган]-ту (чоан-

³⁵ Шингшан (Жингшингшан) – ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Пинлянг вилоятининг фарбий томонидаги тоғ. Хэбэй ўлкасидаги тоғ номи, деб ҳам хисобланади.

³⁶ Хутуо – мавжуд фикрларнинг бирига кўра, хозирги Шэншан (山西) ўлкасидаги Худа дарёсининг юқори қисми киртоқларига, иккинчисига қараганда, Жингшуй (涇水) дарёсининг юқори оқими ёнига тўғри келадиган жойининг номи.

³⁷ Киван-ривем (Kiwán-ríwēp / замон.ўк. чоан-рунг) неки этнонимдан ташкил топган атамадир. Иероглифларини маъносидан келиб чиқканда, этнонимдаги *чоан* 戎 кагга ит, *рунг* 戎 эса чавандоз, курулли одам ажнабийлар, маъноларини билдиради. Лекин *чоан* сўзини бу маънода ишлатиб бўлмайдиган Ушбу *чоан* 戎 иероглифи қадим замонда киван (Kiwán) ўқилган бўлиб, у хунларнинг этник номига транскрипция қилиш учун ишлатилган 30 хилдан зиёд иероглифларнинг бири, иккинчиси хитойлар томонидан аввалгига туркий кабилаларга, кейинроқ қадимий хитойлар юртининг фарбий томонида яшagan этник труппаларга нисбатан қўлланилган этнонимдир.

Киван-ривем атамаси билан номланганлар бундан 3.5 минг йил муқаддам, аниқроғи мил. авв. 1711-1066 йилларда Ордоснинг жанубий қисмида, яъни Вэйхэ дарёсининг irmoқларидан бири бўлиш Жингшуй (涇水)нинг юқори оқини атрофида яшagan. Булар хунларнинг аждоқлари эди. Хужмао Му фарбга сафар қилганда, Ордос яйловларида яшagan Цикхиди [333-б.].

Тангри ўғли [Му]га зиёфат берди. [Му]-Тянзи кўрсатди бўлиб, [сўз ўчган]га 7 нафар жангчи юборилди.

Гангун (Gangun 庚午 – 22-куни) шимол шамоли эсиб, юр-юрир бўлиб, совуқ бўлганлиги туфайли [Му]-Тянзи тоғини (тоғ) 1) дарга дам олишни буюрди.

Жану (Jianwu 甲午 – 26-куни) [Му]-Тянзи фарб томонга юриб юриб, Шу (Shu 蜀) [тоғи]³⁹ чеккасига бориб келди.

Бу кунда ўк. ту) этноними Хитой дўғатларида қадимги қавмнинг номини ва фарбий томонида яшagan халқларнинг сифати номи сифатида қайд этилади. Маълумки, қадимги жануб тоғи (сўзлар хозирги ХХРнинг Хэнан, Хубэй, Гуанси ва Шаньдун ўлкаларида, аниқроғи, Хуанхэ (Корамурон) дарёлари оралтида яшagan. Шу авлоди илк қавмнинг номини ХХI асрда Янгчэнг (Хозирги Хэнан провинция) шаҳрининг шарқий томонидати вилоят)ни қадимий ёнлик хокимлик ташкил қилган [Цихай.837-б.]. Шунинг қўрғиниб турганик, ушбу ўлкалар хуудунининг шимоллий фарбий томонида яшagan халқлар «ху» деб номланган. Булар даврларида Туркистон аҳолиси, жумладан сўғдлар ҳам «ху» деб атаб бопилди. Хозир ХХРда уйғур тилида нашр қилинган афрани асарларида «ху» атамаси «ғуз», «хун» транскрипцияси хитойча транскрипцияси сифатида қўлланилади.

Шу тоғини номи бўлиб, унинг жойлашиши хақида уч хил фикр юз бериб Уларнинг бирига кўра, мазкур тоғ тўлалигича Шаньдундан (山西 雁门山) деб номланган ва хозирги Киван Шаньдун (山西) ўлкасидаги Дайшян (代县) ноҳиясининг жанубида жойлашган Ямэн тоғига тўғри келди. Иккинчи фикрга кўра, мазкур тоғ хозирги Ниншя дунган мухтор провинциясида жойлашган 宁夏回族自治区)нинг жанубида Юань 固原 шаҳрига яқин жойлашган Логан-шан (固原 固原山) тоғига таққослаш мумкин. Учинчи изохта Шу тоғи Чанькай (Кукунор) ўлкасидаги Шининг шаҳрига таққослаш мумкин (Kyuda-shan 日雅拉山), яъни Риноэ (Riyoue 日右) ва оёи маъносини аниқлади) деб номланган тоққа таққослаш мумкин. Мингводан аввалги биринчи минг йилликнинг 1) дарга даврларида киван-ривем (чоан-рунг 戎戎) номланган жангчининг янги жойлари Ордоснинг жанубий қисми эди.

Жихай [jīhài 己亥 – 3-ойнинг 2-куни] [Му-Тянзи] Янжой (Янжой / Уанҗи 鶯居)⁴⁰, Нгивуэие (Ngüwo-zie, Юйчжи / Uzhi 禹氏)⁴¹ текислигига этиб келди.

Шинчоу (辛丑 – 4-куни) [Му]-Тянзи ғарбага юриб, Пэн (邳)⁴² одамлари [яшайдиган жой]га этиб келди. Бу ерди

Шу замонда 3 кун давомида бу ерлардан Шинин шаҳрига яши тожжа этиб бориш мумкин эмас эди. Шунинг учун Шу тои Люпан-шан (六盘山) тоғига тўғри келади, деб хисоблаш хакикатга якин.

⁴⁰ Янкия - замон. ўк. Янжой – Шарқий Туркис-тоннинг кун чикиш томондаги Баркўл вилоятининг шарқида жойлашган Корликтоғнинг қадимги номи. Хозир у Хэйшан (суэма-суэ таржима қилганда, Кораторг ёки Шимолий тоғ маъноси билдиради) деб номланади.

⁴¹ Юйчжи – мамлакат номи бўлиб, у Жойчжи деб ҳам ўқилган, қадим замонда нгивуэие (ngüwo-zie), нгивуэие (ngüwo-zie), деб ўқилган. У «tʰuʒ-er», «Oʻuʒ-er» (уғузлар замини ёки мамлакатни) сўзидан келиб чиккан. Милoddан аввалги III асрдан бошлаб ушбу мамлакат Руэие (замон. ўк. Юэчжи / ueshi 月支, 月氏) номлана бошланади. Мазкур мамлакат, ўрни хақида турли фикрлар мавжуд. Уларнинг бирита кўра, у хозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Чжангъе вилоятига тўғри келади. Мазкур вилоят Янкия (Янжой) мамлакати билан ёнма-ён бўлганлиги уларнинг ерлари серхосил келганлиги сабабли манбаларда уларнинг номи Янкия – Жочжи далалари деб тилга олинган [У шпинг жи.10-б.]. Иккинчи фикрга кўра, матндаги Юйчжи текислиги Шарқий Туркистоннинг шарқий қисмидаги Баркўл вилоятининг шарқида жойлашган Корликтоғнинг шимолийи айловга тўғри келади. Руэие (Юэчжи) давлатининг ёзи поймакши шу айловда жойлашган, деган фикр мавжуд [Лин Мэйцун. Хан Танг Шиний ой Чжунтуо вэининг (Хан ва Танг даврлари) ғарбий мамлакатлар ва Хитой маданияти]. Пекин, 1998. 75-б. Пихай. 837-б.].

⁴² Пэнг (Peng, Pei, Wei, деб ҳам талаффуз этилади, қадимги ўқилиши номарълум) узок ўтмишдаги давлат номи бўлиб, у хозирги ХХР таркибидати Ички Мўғулистоннинг Хухухоти шаҳрининг ғарбида жойлашган. Милoddан аввалги охирти мин ийлик давомида ёзилган асарларда шархлар ёзиш били шуғуланган олим Гуо Пу (郭璞 – 276-324)нинг изоҳлашча ушбу давлат Хухухотонинг жанубий томондаги Туокетуо (托克托

Тоғининг (托克托 河宗) набираси бўлмиш Пэнбоци (彭波次 河宗) [Му]-Тянзини Чжи (智) да кутиб олишга 10 та қолдон териси, 26 та зотдор от соьга қилди. [Му]-Тянзи буларни қабул қилиб олиш учун Жингли (晋) да кутиб олиб борди.

Тянзоо (тянзоо 炎州 – 6-куни) [Му]-Тянзи Т'сиетдиак (T'iet-dek, замонавий ўқилишда Чипэ / Qize 漆澤)⁴⁴ кўли томон тунди [Кўлнинг] ғарбидати дарёда балик овлади, [Чипэ (漆澤)] [немини хамрохи атрофни] □ кузатиб турди.

Жангъи (Janzhen 甲辰 – 7-куни) [Му]-Тянзи Циетдиак (Qiet-dek / Qietze 漆澤) кўли⁴⁵ бўйида ов қилди, оқ тулки, қизил қорн мўнади [суьсар] (соболь) ушлаб, уларни [суьсар] (Хуэуш)⁴⁶ дарёси [рухлари] учун курбонлик қилди.

Вингъу (Wingwei 丙午 – 9-куни) [Му]-Тянзи дарёдан суь [Му]-Тянзи иктиёридаги лашкарлари Пей (Pei) [Пей] (漆澤) жанубида, Циетдиак (Шэнзэ / Shenze 漆澤)⁴⁷ томон тунди жойлашиб турди.

Вингъи (Wingheп 戊申 – 11-куни) [Му]-Тянзи ғарб томонга сифар қилди, тез юриб, Янгъива (Янгой / Уангу

Ғарби вилоятини тўғри келади [Ханной дазиян. 6-жилд. 3793-3794-томно жи.10-б.].

Вингъи (Wingheп) – Му-Тянзи яқинларидан бирининг исми.

Вингъе (Wing-dek) замонавий хитой тили талаффузда шу айловда яши қил фикр мавжуд. Буларнинг бирита кўра, [Му]-Тянзи хозирги ХХРнинг Цингхай (Кўжкўл) ўлкасидаги [Му]-Тянзи кўлига, иккинчи фикрга бинван Шандай [Му]-Тянзи кўли (Шэнзэ) – Кўжкўл ўлкасидаги Давсан кўлига якин [Му]-Тянзи кўлининг бири.

Вингъу (Wingwei) ўк. Хуэуш, хозирги ХХР таркибидати Ички Мўғулистоннинг жойлашган Жойянхай (Сугу-нур) кўлига тўғри келди [Лин Мэйцун 1978-б.]. Олимлар Му-Тянзининг ушбу кўлга томонга юзланиб, у Хуангъэ дарёсининг шимолий томон тунди бўлиб бул юрди, деган хулосага келганлар. [Вингъи (Wing-dek) – Ордосдаги қичик кўлнинг номи.

阳经)⁴⁸ тогига етгй келди. Хуангхэ дарёси пири (Хэбо 伯)⁴⁹ Мива-йией (Уйи 无夷)⁵⁰ яшайдиган жойнинг маркази экан, бу жой биргина тзатсуэм (хэзунг 河宗)⁵¹ урунча тегилши экан. Тзатсуэмлардан бўлган Пеакйиоу (Буою 天)⁵² [Му]-Тянзини Мивариан (Янран 燕然) тоғи сўз учган кузатгйб кўйди, ишлатиш учун ипак мато ва ок [сўз учган] совға килди. [Му]-Тянзи Чжайфута (鄯父)⁵⁴ буларни кайуи килиб олишни буюрди.

Гуйчоу (guichou 癸丑 — 16-кунни) [Му]-Тянзи Мивариан (Янран) тоғи ёнидаги дарё бўйида катта йиғин ўтказди. Шунда Жинг ли(ing Li 井利) ва Лянг Гу (Liang Gu 固)ларни лашкарларига бошлик килиб тайинлади...

Живэй (jīwéi 己未 22-кунни) [Му]-Тянзини Хуангшан (山) ⁵⁵ тоғида катта йиғин ўтказилди. Шунда мавжуа суратлар, битиклар караб чиқилди, [Му]-Тянзининг кимматбаҳо буюмлари кўрсатилди. [Шундан кейин] «[Му]-Тянзининг бебаҳо буюмлари нефрит тошларини

⁴⁸ Янгтой (кадимий ёзиллиши 陽紆, кадимий ўқилишида Уiang-йwa Кунтай Ива) тоғининг жойлашган ерини аниқлаш масаласида турли фикрлар мавжуд. Уларни ўрганиб чиқиб, биз ушбу тоғ Ички Мўғлистоннинг жанубидаги Жойянхай 居延海 кўли ёнидаги жойлашган деган фикрни тўғри топдик. Чжаньшэ шахридан ўтadиган Руошуй (Ruо-shui 弱水) номли кичик дарё шимол сари окйб бориб айнан шу кўлга куйилади. Мазкур кўлнинг шаркий томонида Янгшан (Уанг-shan 阳山) номланган тоғ ҳам мавжуд.

⁴⁹ Хэбо (Хэбў) — афсоналардаги Хуангхэ дарёсининг фариниши [Пихай.911-б.].

⁵⁰ Уйи (无夷, эскича ёзиллиши 無夷, кадимий ўқилишида Мива-уийи) — фаришгаси ёки пирининг исми.

⁵¹ Тзатсуэм (za-tsueм), замон. ўк. хэзунг, — уруч номи [Пихай.1955-б.].

⁵² Буою (кадим. ўк. Реак-у'iao) — тзатсуэм (хэзунг) урунча тегилши одам исми.

⁵³ Янран (кадим. ўк. Миwапан Миwапан) тоғи Хозирги Ички Мўғлистондаги Улар тоғи (Улашан)га тўғри келади.

⁵⁴ Чжайфу (кадим. ўк. Tshai-biwa) — Му-Тянзига хамроқини килганлардан бирининг исми.

⁵⁵ Хуангшан тоғи Ички Мўғлистондаги Артан (Лангшан) тоғи

кўлининг мондлар, мунчоқлар, камилдан ясалган сардор, саркк олтин буюмларидан иборат», деб келди [Му]-Тянзининг бебаҳо буюмлари минг тилло, [Му] бебаҳо буюмлари юз тилло, лашкарнинг буюмлари эдик тилло, фукароларнинг бебаҳо буюмлари үн тиллога тенгдир. [Му]-Тянзининг ўк-ёй буюмлари, киличбоз пиедалари, корамол ва отлари, кўнлар [сўз учган] буюмлари минг тиллога тенг. [Му]-Тянзининг отлари 1000 *ли* (1 *ли* 576 метра тенг — А.Х.) бу ерда олдин, одамлари дахшатли хайвонни хам мағлуб килган [Му]-Тянзининг итлари 100 *ли* масофага чопа килиб келиб буларга ва коллондан колпишмайди. [Му] буюм (буою 伯) сўзлаб «у ерга [ьяни Кунлун тоғига] келишар келоти устида учиб бориш мумкин» деди.

Ушбу аёлга: «□ кушлар ўк каби тез учеди, ... булар ва аёлга 800 *ли*, энг машхур тўрт оёқликлар булар нефрит □ ва ёвойи отлар 500 *ли*, афсонавий буюм буларни цюлцион цзюйсной (车马距虚) 100 *ли*, нефрит (玉) □ 20 *ли* йўл юра олади».

[Му] буюм] деди: «агар Пиекйиоу (Буюо 伯天) от минниб келишар буларини жойига етиб борган бўлса, демак [ушбу] Фарбий замнининг (Ситу 西土) чеккасига бошлаб келишар. / С. 8/»

Мавжу (Wаfюн 乙未 — 28-кунни) [Му]-Тянзи фарбдаги буюм келиб улад, □ ёнида Уэнкўк-лаукта (Вэншуглэду 文叔鹿) мавжуд, у ерда тзатсуэм (хэзунг 河宗) авлоди келиди.

Мавжуан (Wаfюн 丙寅 — 29-кунни) [Му]-Тянзининг фармон кўлига олий фармон белгиси бўлмиш

Мавжуан мавжуандан келиб чиқиб, ўчган сўз сарой келди булар келиб деб тахмин килиш мумкин.

Мавжу лаукта (wenkok laukta), замон. ўк. Вэншигэду, мавжу лаукта (Wаfюнхай) ўлкасида жойлашган Лэдуга тўғри келиди фарм мавжуд. Шунга асосланиб, хитой олимлари келди Ички Мўғлистон худудидан жанубга караб юриб,

Мавжуаннинг шимол-тарбияти Цайдам вилоятига келган, мавжуанлар.

тахтачани кўлида ушлаб туриб, бош вазир Шавфуга (Xiaofu 效父) 8 от кўшиладиган арава тайёрлатиб, сойдан ўтгач, Пиекэниак (Жиши 积石)⁵⁸ жанубидаги дарё ёнида сафарга тайёр бўлиб туришни буюради... /С.8/

«Му-Тянзи жуань», 2-боб

/С.11/ □ Пиекйиоу (Бўяв)⁵⁹ зикр этди: □ Муожинга (Mozhou 膜昼 / 膜晝)⁶⁰ Хэшуй (河水)⁶¹ дарёси жанубидаги инларга (инрен 殷人)⁶² етакчилик қилишни топширди.

Дингси (dingsi 丁巳 – 5-ойнинг 20-куни) Тангри ўғли Му жануби-ғарбда □ яшайдиган жойга етиб келди. Бу ерда ов қилишга қулай қатга дарахтларга тўла, ўт-ўлан билан қопланган, ёввойи хайвонлар яшайдиган улкан дала мавжуд экан.

Вуву (wuwu 戊午 – 21-куни) [Му]-Тянзи Чоу (Шоу) олик Жюйлной исмли киши Тангри ўғли [Му]га □ май совға қилди. [Му]-Тянзи ичиб кўрандан сўнг, сафарни давом эттириб, Кунлун тоғи эгагидаги Чишуй (Кизилсув)нинг⁶³ кунгай (жануб) томонида тунади. Жянву (Jianwu) номли тоғ бор экан. 3 кун давомида ушбу Жянву тоғи □ да бўлди.

Шинью [куни] (Xinyou 辛酉 – 24-куни) хаво яхши эди, [Му]-Тянзи Кунлун тоғига чиқиб, Хуангди макбарасига қаради ва бўлажак авлодга хотира бўлиши учун Фэнлунг [исмли зотни] шу ерда дафн этилajakтини айтди.

⁵⁸ Жиши (Цзиши) – тоғ номи. У Кўккўл ўлкасининг шимолий қисмида жойлашган.

⁵⁹ Пиекйиао (замон. ўк. Буоюо) – Му-Тянзига ҳамроҳлик қилган одамнинг исми.

⁶⁰ Муожин – одамнинг исми.

⁶¹ Хэшуй – дарёнинг номи. Айрим фикрларга кўра, у Тарим дарёсига, бошқа бир фикрга қараганда, Цайлом дарёсига тўғри келади.

⁶² Ин – этноним.

⁶³ Чишуй атамаси ифодаланган икки иероглиф «Кизилсув» маъносини англатади.

Гуйхай [куни] (guihai 癸亥 – 26-куни), [Му]-Тянзи нефритни хайвонлардан танлаб олиб, Кунлун тоғида □ нефритлик қилди. Жязи [куни] (27-куни) [Му]-Тянзи шиньюга юриб, Циводиак (Чжужэ 珠泽) [кўли бўйида] сувдан ва оқар сувдан балик овлаб туриб, «Циводиак (Чжужэ) кўли киргоғининг узунлиги 30 ли⁶⁴ келса керак», дея [Кулнинг] атрофи қалин қамишзорга айланган. Циводиак (Чжужэ) [кўлнинг атрофида яшовчи] одамлар не нефрит тоши, □ дона, бир дона □ шох, 3 та озик-овоқ содидиган □, 10 □ май, 9 □ кангигет (ка-гйет / гуйи 姑) совға қилди. [Бу буюмдан] хушбўй хиллар □ келиб туриди. [Улар] яна 300 та боқилган от ва 3000 та мол, кўй совға қилди. [Му]-Тянзи Хуангди макбарасини ва Чижуй номидигани Чуншан нефритларини асрашни □. [Му]-Тянзи ҳам олик одам пвуга 35 та сарик олгиндан ясалган бинжуэуук, 30 та қизил белбоғ ва хар хил безактар, 4 [ларча] мато совға қилди. пву тавзим қилиб, буларни совға қилди. [Му]-Тянзи 26 та сарик молни 30 □ киши билан Кунлун [тоғи]да қолдирди.

Ва фисли, дингмао (dingmao 丁卯 – 6-ойнинг 1-куни) [Му]-Тянзи Цивэнь-шань (Чуншан 春山 – Помир тоғи)га юриб, атрофни кузатди. [Шунда у] «Цивэнь-шань (Чуншан) Осмон таггидаги энг баланд тоғ бўлса керак», дея [бу ерда] қордан кўржмайдиган зиёмокхуа (зимухуа 紫木华 – зира)⁶⁵ ўсар экан, [Му]-Тянзи қайтиб борганда, янги учун унинг уруғини олди. [Шунда у] «Чуншан (Помир)даги кўлнинг суви булоқдан чиққан сувдек яшил экан, атрофи илик ва шамолсиз, хар хил қушлар ва қайнолар озикланиб норишибди, илгари ўтган

⁶⁴ Миң. ав. Ш-асрдан кейинги 2 миңг йилга яқин давр учун 1 ли

⁶⁵ 76 метрга тенг бўлган. Айни замондаги аныанага кўра, 1 лининг узунлиги 500 метрга тенг.

⁶⁶ Кангигет (ка-гйет, замон. ўк. гуйи) – хушбўй хил таркагувчи буюмининг махаллий аҳоли тилидаги номи.

⁶⁷ Зиёмокхуа (zie-mok-hua, замон. ўк. зимухуа (zi-mu-hua 紫木华)) ирра.

келди, [бу дарёни] сиеймаклар (шимо 西膜)⁷⁵ Хунглак (黄
鸞)⁷⁶ деб аташар экан. Шундан кейин 7 куи ёмтир буи
[Му]-Тянзи лашкарларини колдирмокчи бўлиб, катта
ёрдамчисига Хэйшуй (Корасув)нинг фарбидаги дари
бўйида жойлашишни буюрди. [Бу билан Му уларни]
Кунлундаги Хунглак бўйида туриб Чжоу [хукмдорининг]
эгачилиги учун вакил килмокчи бўлди. Булар
колдирилган ёрдамчилар деб аталди.

Шинмао (хитмао 辛卯 – 25-куни) [Му]-Тянзи шимонга
сўнтра шаркка юриб, яна Хэйшуй (Корасув)га кайтти
келди.

Гуйси (gui si 癸巳 – 27-куни) Чюной (群玉) тоғига⁷⁷ етти
келди. Бу ерга рунгчэнг уруғи эгалик килар экан. [Шундан
Тангри ўғли Му]: «Чюной экин экишга мос тоғ экан, о
чексиз текисликдан иборат, хар томонга тортилан
арконга ўхшанган арава излари 肉 不 一 般, турибди
илгари ўтган хожим (ванг)ларнинг макссади шунга боғли
бўлган экан-да. Ўсимлик кам кўринади, парранда ва
хайвонот умуман йўқ», - деди...

Шундан сўнг, [Му]-Тянзи [одамлари ёридан]
нефрит тошини ковлаб олишга киришди. Нефрит тошини

Тагламакон чўли кумларига сингиб, йўқ бўлиб кетадиган ирмон
хам мавжуд.

⁷⁵ Асл матнда «сиеймак» (siei-tak), замонавий хитой тили
талаффузида «шимо» (shimo), саклар демакдир. Бу сўзин ённи
учун ишлатилган иероглифлар чўлнинг фарбидигилар ёки парни
куи чўликлари маъносини англатади. Шунга кўра, айри
тарихчилар сиеймак хитойларга нисбатан ажнабий бўлган киде
маъносига эга, деб хисоблайдилар.

⁷⁶ Хунглак (huanglak), замонавий хитой тили талаффузида хунг
- оқкуш демакдир.

⁷⁷ Чюной тоғи Юйшан (玉山) деб хам аталиб, у Коштонин
(нефрит тоши) кони ёки Коштош тоғи (Нефрит тоғи) маъносини
англатади. Мазкур тоғ Ёркендинг жануби-фарбида жойланган
бўлиб, у қадимда Билз, Мирдай (Мирдай) тоғи деб хам
номланган. Хитой олимларининг кўрсатишича, ушбу тоғ
хозирги Шинжян-Уйғур мухтор ўлкасидаги Топшўртон Тоғини
автоном ноҳиясининг Бойлик деган жойига тўғри келади.

Тангри Т. кайтадан иборат бўлган [ер усти] катламни
буларлар жели учун кўлгина нефрит тоши олди. 4
[Му]-Тянзи Чюной тоғида дам олди.
Шундан кейин Енего (Уйер-го / Синхоу 那侯) [исмги
нефрит тоши казини давом эттиришни буюрди.
Дарвоза (дарвоза 丁酉 – 7-ойнинг 1-куни) [Му]-
Тянзи шимонга кариб юрди. □ бу ерди Дземцие (dizem-zie
Тянзи ёни) немзи киши [Му]-Тянзини Фивалиэнг
[бу / Фивалин 惟) да кўтиб олиб, унга зотли от, мол
ва қўн килди. [Му]-Тянзи буларнинг нефрит тоши
вакили килган ёрдамчини инобатга олиб, уларни
қолдирмасликка харакат килди. Пиекйиао (Буоюо 伯
皮 克 姚) булар □ ким □ (ушат □ / жянь / jian 鑑)⁷⁸
Тянзи аюлардилар», деди. [Му]-Тянзи [уларга] 36
сўнтра етти кумиси ва 30 тизилган мунчок совга
Дземцие (Чяини) эглиб салом бериб,
Дарвоза кариб килиб олди.

Дарвоза (дарвоза 丁酉 – 2-куни) [Му]-Тянзи фарбга караб
Шинхоу (Xinhou 辛 丑 – 5-куни) Киалиазие
[бу / Шинхоу 辛 丑] ⁷⁹ га етиб келди. [Му]-Тянзи
Дарвозага кўлиб кўйишни ва лашкарларига озик-
ичкилик буюрди.

Дарвоза (дарвоза 丁酉 – 6-куни) [Му]-Тянзи Темиртоғда
Тянзи кўрбонлик килди, [тоғ эгачидаги] кишлокка
Тянзи кўрбонлик хам кўрбонлик килди, Киалиазие
Тянзи [Му]-Тянзи одамларига] тадбирда ишлатиш
Тянзи тошлар беришди. Вэньгуй эглиб таъзим
Тянзи кариб килиб олди. Кўрбонлик маросими

Дарвоза (дарвоза) замонавий хитой тилида чан деб ўқилади.
Дарвоза (Darwoza), замонавий хитой тилда Жиллойши ёки
Дарвоза деб ўқилади. Хитой олимларининг ёзишича, ушбу
Дарвоза тоғи бўлиб, у Тожикистондаги Дарвоза деган жойга
Тянзи шунга асосланиб, улар Му-Тянзи Қашкар ёнидан
Дарвоза кариб, Терек довоиядан ошиб, Алянгу (Алангу)
Дарвоза кариб, деб дитиши мумкин.

тулаганидан сўнг, [Му]-Тянзи йўлга отланиб, бир томонга юрди.

Бингву (bīngwū 丙午 — 10-куни) [Тангри ўтги Му] Кивенжазие (Цзюаньханьчжи)⁸⁰ га етиб келди. Бу ерда икким илик, тарик ва бугдой, ўт-ўлан сероб, ит, от, мол ва кўй кўп экан, бебаҳо нарсалар □.

Дингмуо (dīngmú 丁未 — 10-куни) [Му]-Тянзи тангри амри билан осойишталикда бўлди, шунда у дашкарларни дам олишни буюрди. Жино (jīnóu 己酉 — 13-куни) ханьда амалдорлар билан зиёфатда бўлди. Шунда кивенжазие Уфу 500та зотли от, 300та ишлашга ўргатилган мол, 300та зотли ит, 200 ишга ўргатилмаган мол, 300 ёввойи от, 2000та сипир ва кўй, 300 арава тарик ва бугдой сонга килди. [Му]-Тянзи ҳам унга 47 сарик олтин кўйма, 50 кимматбаҳо белбоғ, 3 тизим маржон совға килди, □. Уфр кайта-кайта таъзим қилиб, совғаларни қабул қилди.

Гэнсёй (gēngxi 庚戌 — 14-куни) [Му]-Тянзи тарбиб, Гивендия (yúwēndià 肖юанчи / Хапанчи 玄胤) кўлига етиб келди. Ушбу кўл бўйида у 3 кун дам олдирди. Шу 3 кун давомида нарма-наво овози эшитилиб турди. Шунга кўра, мазкур кўлни Нарма-наво кўли (Lǎochēn 老成) деб атади. Бу ердаги дарахтга ўхшаб ўсиб кетган қамини

⁸⁰ Кивенжаши ёки Кивенжазжи (kīwēnjiāshì, kīwēnjiāzhì) атамасини ёзиш учун ишлатилган 3 та нероглиф замонави хитой тилида Жоанханши (jiānhànshì) деб ўқилади. Айрим хитой тарихчилари ушбу атамаларни кивен (жюан) нероглиф калити замонда Бухоронинг номини ёзишда ишлатилганини инобатга олиб, мазкур атама Бухорони билдиради, дегиниб хисоблайдилар. Бошқа бирлари Кивенжа қадимги хитой манбаларида Самарқандни аниқлатади, демак уни Самарқанд деб билмок лозим, дейдилар. Чэн Ши исмли бир олим Кивенжани Чимкент бўлиш керак, деб таъкидлайди.

⁸¹ Айрим тарихчиларнинг фикрига кўра, Шоанчи Зарфшон дарёсининг куйи қисмидаги Қоракўл ёки Тенгис кўлидир. Хитой бу кўл мавжуд эмас. Аммо Қоракўл ер номи сифатида сиканни колган. Бошқа бир тарихчиларнинг айтишига қараганда, қадим замонда Орол денгизи ёнида яна бир кўл бўлган. Ана шу кўл Шоанчи деб номланган.

бу ердаги унн қаминшгор ўрмонли (чжүлин 竹林) деб атади. Гэнсёй (gēngxi 庚戌 — 17-куни) [Му]-Тянзи ғарб томонга сероб сифорида отланди. Бингчэн (bīngchén 丙辰 — 10-куни) [Тангри ўли Му] Кашиан (Кушан)⁸² тоғига етиб келди. Кивенжазие (иниммо 西膜)лар [бу тоғни] Циамивань (qīamiwǎny 西膜) деб аташар экан. [Му]-Тянзи бу ерда дам олишни ва ўзжа билан озикланди.

Дингмуо (dīngmú 丁未 — 22-куни) [Му]-Тянзи ғарбга юрди. Шунда у шундан сўнг яна ғарбга юришни давом эттирди. Гэнсёй (gēngxi 庚戌 — 27-куни) Шивангму (西王母) билан таъзим қилиб етиб келди.

«Му-Тянзи жоань», 3-боб

Гэнсёй (gēngxi 庚戌 — 28-куни), яъни янги ой келган кун, [Му]-Тянзи Шивангму [хуззурида] мехмон бўлди. Шунда ок нефрит тошдан қилинган буюминни (yúwēndià 肖юанчи) кўлида ушлаб туриб, Шивангму билан таъзим қилиб, совғаларни қабул қилди.

Гэнсёй таъзим қилиб хитой талаффузида Кушан деб ўқилади. Шунда таъзим қилиб хитой тилида Хуангшу деб талаффуз қилинди. Шунда таъзим қилиб хитой тилида Дасарт чўли, (dāsàrt 大宛) чўлига туғри келади.

Гэнсёй таъзим қилиб тарихчилар орасида аник бир фикр йўқ. Бу фикрларни Прокопий икки дарё бўйлари деса, бошқа фикрлар Гэнрон ёнидаги вилоят, деб хисоблайдилар. Гэнсёй кўра, Шивангму деганда, Каспий ва Орол денгизи орасидаги кўлларга кўзда тутилган.

Дингмуо (dīngmú 丁未) — учрашуви ёки зиёфат пайтида Тангри амри билан осойишталикда бўлди, шунда у нефрит тошдан дам олишни буюрди. Шунда кивенжазие (иниммо 西膜)лар [бу тоғни] Циамивань (qīamiwǎny 西膜) деб аташар экан. [Му]-Тянзи бу ерда дам олишни ва ўзжа билан озикланди.

Билан кўришди ва 100 ўрам кимхоб мато, 300 тўп □ совъга килди. Шивангму қайта-қайта таъзим қилиб, [совъгаларни] қабул қилди.

Йичоу (Yichou 乙丑 – 29-куни) [Му]-Тянзи Йаодиа (Явчи 瑶池)⁸⁶ кўли бўйида Шивангмуга зиёфат берди. [Шунда] Шивангму Тангри ўғли [Му]га: «Осмонда ошпоқ булутлар, ерда кўрғонлар пайдо бўлур. Хукмдор ўғли олс [ортдан сафарга чикиб], кўп йўл юриб, тоғлар ва адирлар ошиб, ўлимга тик қараб, нечун яна [хузурумизга] таширф буюрдилар?» - деди.

Тангри ўғли [Му]: «Шаркий замин (Дунту 东土)га бориб, барча шя (Чжу шя 諸夏)⁸⁷ ларни осойишталикда идора қилдим, фукарота бир хил муносабатда бўлдим, бирок сизни кўргим келди. Оралдан 3 йил ўтди, мана шу диёрга қайта келмоқни истайдим», - деб жавоб берди.

Шивангму багандрок овоз билан Тангри ўғли [Му]га яна: «Биз яшаётган ер фарбий заминдир (Шитү 西土). Арслон ва коллонлар тўдаси ва қушлар кўп жойдир, улар бу ердан кетишмайди. Мен хокон кизиман (динюй 帝女). Қайси фукароларни тилга олмакдасен. Менинг фукароларим тинч-омон сурнай ва ноғоралар чагиб юришибди, ёшлар эса сафарда. Биз ҳаммамиз биргина Тангридан нажот излаймиз», - деди.

Уэунлиги даражасига мос ҳолда 7 ёки 5 см бўлган [Ханьной дацзыдынь. Т. 1. С. 418; Синьхуа цыдынь] (Словарь нового Китая). Пекин, 1962. С.162]. [«Ханной дацзынь» («Хитой тили эзувининг катта луғати»)]. 1-жилд, 418-б.; «Шиньхуа цыдынь» («Янги Хитой луғати»)]. Пекин, 1962. 162-б.].

⁸⁶ Йаодиа (Yaodia, замонавий ўқилишида Явчи) кўли – Шивангму яшайдиган ер ёнидаги жойлашган кўл номи деб қараш мантқан тўғри бўлади. Ушбу аёл Хукмдорнинг мамлаката эса Каспий денгизининг жануби-ғарбий томонида жойлашган.

⁸⁷ Шя – миолдан аввалги XXI-XVI асрларда мавжуд бўлган хонлик номи. Одатда ушбу калмиги хитойларнинг ташкил этган илк давлати деб қаралади. Унинг фукаролари эса *чжусия* деб номланган.

[Му]-Тянзи Йемшан (Яншан 牵山)⁸⁸ тоғига чиқди ва котира учун ушбу тоғда ёзув колдирди, софора (huai 槐) дарактини ўтказди, [тоғни] Шивангму тоғи деб атади.

Шивангму яна □ [деди, сўнг ўз хузуругига] қайтди.

Дингвэй (dingwei 丁未 – 11-ойнинг 12-куни) [Му]-Тянзи Уэн тоғи (Вэншан 温山)⁸⁹ да овқатланди. □ [Бу ердан] қушлар турларини ўрганиб чиқди.

Жинюй (jinyou 己酉 – 14-куни) [Му]-Тянзи Ривўк-шуй (Рувшуй 渭水)⁹⁰ дарёси бўйида овқатланди. Фармон қилиб, еримониларга [қушларнинг] пагларини □ териб олишни буюрди [Дарё] ёнида □ [турли қушлар] йиғиладиган кўл,

венюлик ўсадиган тепаликлар ва текисликлар бор экан. [У ерда] сочилиб ётган катта қушлар паглари кўп экан.

[Му] камрохлик қилган] дашкарлари билан улкан текисликка (Куангуан 平原)⁹¹ етиб келди. Зикр қилинган, [Му]-Тянзи бу катта текисликда 3 ой яшайди.

[Му]-Тянзи барча хокимлар ва беқларни йиғиб, катта марша маросимини ташкил қилди, 7 нафар ёрдамчиси Жива (Юйлин 羽林)⁹² тепалигига чикиб, мусика чалишди. [Мунинг] □ дашкарлари Жива тепалигида деҳкончилик

⁸⁸ Қолмаги ўқилишида Йемшан (Уап-шап, замон. ўк. Яншан Уап-шоу) «Шан хай жинг» номи асарда Йемсзявен деб аталган. Адрин олимларнинг фикрига кўра, бу тоғ Эрондаги Техрон ноқришнинг шимолидаги Элбрус тоғининг энг бағанд кисмидир. Менинч тўрух олимларнинг фикрича, у Урал тоғининг жанубий кисмига тўғри келади [Ту шийинг жи. 19-б.].

Уэн тоғи сўзини ифодалаган икки нероглиф замонавий хитой тили таширфузига Вэншан (Wen+shan) деб ўқилади. Ушбу янгида берилган шарҳда мазкур тоғ Жанубий Кавказдаги Арарат тоғи деб кўрсатилган [Ту шийинг жи. 19-б.].

Ривуэ (замон. ўк. Ru-shui) Грузия ва Азарбайжон ўртасида жойлашган Кура дарёси.

Магидда тилга олинган улкан текислик хақида икки хил фикр билдириш мумкин. Биринчи кўра, мазкур жой Жанубий Россия ва арал текисликларидир, иккинчи фикрига кўра, у Кирғизистон ва Козонистон ерларига тўғри келади [Ту шийинг жи. 19-б.].

Текислик фикр магн мазмунига тўғри келади. Жинюй (замон. ўк. Юйлин) – юй (羽) номи авлодлар яшайдиган янгиинг демакдир [Ту шийинг жи. 19-б.].

килиб, катга хосил олди. [Айни шу даврда] бу ерда кушлар ва хайвонлар тўдалари кўринмади. Лашкарлар 7 кунлик харакатидан сўнг Юйлин тепалигида кўлга киритган хосилни йнғиб олишди, □ ва [уни кошпаб] араваларга орттиди. [Му]-Тянзи буйруғига кўра, катга бир боғлам куш паглари хам □ арвага орттиди.

Жихай (jīhài 己亥 – Му хужмронлигининг 14-йили, яъни мигоддан аввалги 988 йил, 3-ойнинг 6-куни) [Му]-Тянзи шаркка караб юриб, оркага кайтди. Лашкарлар □ [хам] йўлга чикди.

Тэнгзи (gēngzǐ 庚子 – 7-куни) □ тоғига етиб келиб, дам олгач, лашкарларини кутди.

Нэнгчэн (gēngchén 庚辰 – 4-ойнинг 17-куни) [Му]-Тянзи шаркка йўл олди.

Гуйвэй (guìwéi 癸未 – 20-куни Ву (Wu 戊) □ тоғига⁹³ етиб келди. Бу тие (tiē, замонавий ўқилишида чжи / zhī 智) уруғи яшайдиган жой экан. □ тие (чжи) [уруғи сардори] □ [Му]-Тянзига 2 та ўргатилган оқ от, 40 та ёввойи от ва кора мол, 70 та коровуллик қилиш учун ишлатадиган итлар совға қилиб, уни йўлга кузатиб кўйди. [Шунда Му] «тие (чжи 智) уруғи □» деди.

[Му]-Тянзи шимол сари йўл юриб Ву (戊) □ тоғига етиб келди. Бу ерда [махаллий аҳоли] унга 400 та боқилган от ва 3000 та қорамол ва кўй совға қилиб, бизнинг Тангри ўғли [Му]га май тақдим қилди» [Му]-Тянзи хам «тие (чжи 智) авлодлари □» деди. Сўнг [Му]-Тянзи шимол сари йўл юриб, Йизи (Dizi 子) ⁹⁴ кўлига етиб келди. Бу ерда хам тие (чжи 智) уруғига тегишли эркақлар [Му]-Тянзига 100 □ май совға қилди. [Му]-Тянзи рангли нефрит тошидан ясалган ит [хайкали], 29 дона сарик олгиндан қилинган хумча, 40 дона кимматбаҳо белбоғ, 300 дона марварид, □ қавзоқлоқчин ва занжабил совға қилди. [Улар] тавзим қилиб, қабул қилишди.

Йиншуй (yīnshuǐ 乙酉 – 22-куни) [Му]-Тянзи аввалига жанубга караб, сўнг шарк сари юрди.

Жичоу (jíchóu 己丑 – 26-куни) [Му] Шяншуй (Xiānshuǐ 鮮水) ⁹⁵ га келди. [Бу ерда] овқатланиб, яна шаркка караб юрди. Сўнг жануби-шарк томонга бурилди.

Жихай (jīhài 己亥 – 5-ойнинг 6-куни) Кола (Guāng 光) ⁹⁶ тоғига етиб келди. [Тоғнинг] 3 томони шахар деворига ўзиниб, гуане (guān-zié / ху-чжи 胡氏) [уруғи авлодлари авлодини] ўраб турар экан. [Му]-Тянзи яна шарк томонга юрди, қалин қумликка ⁹⁷ рўпара келди.

Шинчоу (xīnchóu 辛丑 – 8-куни) [Му]-Тянзи мазкур ерда дам олди, аммо ичишга сув тополмади. 7 нафар ермачиларидан бири – Каопуэн-ривем (Kaopuēn rìwēm / Каопуэн 高奔戎) деб аталадиган арвага қушилган эфирнинг чап томонидагисининг томирини кесиб, тоза кани чикариб, Тангри ўғли [Му]га ичирди. [Му]-Тянзи унга келганидан сўнг, Каопуэн-ривем (Гаобээнрун)га етиб юриладиган нефрит тошини совға қилди. [Каопуэнрун] тавзим қилиб олди. Кейин [Му]-Тянзи жанубга юрди.

Жичэн (jíchén 甲辰 – 11-куни) Тсикшан (Жишан 積石) ⁹⁸ бунига етиб келди. [Дентиз атрофи] тўкайзор экан. Бу ерда Тангри ўғли [Му]га май тақдим қилди» [Му]-Тянзи шарк олгин куймаси, кимматбаҳо белбоғ ва 70 та ишга оидлиги марварид совға қилди. Минбэй тавзим қилиб олди.

Шяншуй - хозирги Дон дарёсига тўғри келади [Гу шипинг 19-б.].

Кола (замон. ўк. Гуагу) тоғи Урал тоғига тўғри келади.

Ушбу қумли чўл ҳақида икки хил фикр мавжуд. Буларнинг бирини кўра, у Каспий ва Орол денгизлари шимолдига чўл қулувдан, иккинчисига кўра - Қизилқумдан иборатдир.

Тсикшан (Tsiék-shēan), замон. ўк. Жишан, хозирги Орол денгизига тўғри келади.

⁹³ Айрим муаллифлар ушбу тоғ Литвадаги Варнай (Вардай) тоғига тўғри келади деб тахмин қилишади. Бизнинг фикримизча, бу тоғ Каспий денгизининг ғарбий киргоқларида жойлашган.

⁹⁴ Ушбу атамалари «Йи» нероглифи «эди» деб хам ўқилади.

Йисы (yisi 乙巳 – 12-күни) олик Пачжан (замонавий ўқилишида Чжуэчжан 諸鉞)⁹⁹ исмли киши Тангри ўғли [Му]га май тақдим этди. [Му]-Тянзи сарик олгини куймаси, кимматбаҳо белбоғ ва 70 та ипта тизилган совға килди. Пачжан (Чжуэчжан) таъзим қилиб олди. /С.19/

«Му-Тянзи чжуан», 4-боб.

Тянчэн (gengchen 庚辰 – 6-ойнинг 18-күни) Тоушуй (涪水)¹⁰⁰ дарёси бўйига етиб келди. Бу ерда деокъю (чжозю 油譚)¹⁰¹ авлоди яшар экан.

Синси (xinsi 辛巳 – 19-күни) [Му]-Тянзи шаркка караб юрди. Гуйвэй (guiwei 癸未 – 21-күни) куэцтан (гутан 骨飴) авлоди¹⁰² яшайдиган Сакок (Сугу 苏谷)¹⁰³га етиб келди. Бу ердан жанубга, кейин шаркка юриб, [Тангри ўғли Му] орката кайтди.

Бингшюй (bingxü 丙戌 – 24-күни) дивонгйўнг уруғи (чжунгйўнг чжи 重繼氏)¹⁰⁴ [норти]нинг ғарбий чегараси бўлмиш Тангтан (Чангтан 长湫)га етиб келди.

Дингхай (dinghai 丁亥 – 25-күни) [Му]-Тянзи Тангтан (Чангтан)даги [тепалик]га кўтарилиб, шаркка караб юрди

⁹⁹ Чжуэчжан Чжуэтан деб ҳам ўқилади. Қадимги хитой тилида Тсиачжан деб ўқилган.

¹⁰⁰ Тоушуй - Тоу дарёси демакдир. Унинг хозирги замонда қайси дарёга тўғри келиши ҳақида уч хил фикр мавжуд. Буларнинг бирига кўра, Тоушуй Амударёга, иккинчисига кўра - Чу дарёсига ва учинчисига кўра - Сирдарёга тўғри келади [У шпингт жи], 23-б.]. Матн мазмунига учинчи фикр тўғри келади.

¹⁰¹ Деокъю (деок-уи), замон. ўк. чжужюо (zhuo-yu), авлод ёки уруғ номи сифатида қўлланилган. Турк атамасининг хитойча транскрипциясига ўхшаб кетади.

¹⁰² Куэцтанши (kueitan, kueizhan) замон. ўк. гуган авлоди демакдир. Атама Кўкон сўзига тўғри келади.

¹⁰³ Сакок (Sakok), замон. ўк. Сугу, Исиккўлга тўғри келади [«Гу шпингт жи», 23-б.].

¹⁰⁴ Дивонгйўнг (diwong-yong), замон. ўк. Чжунгйўнг (zhong-yong) уруғ номи сифатида ишлатилган.

Тянчэннинг (gengchen 庚辰 – 28-күни) Дивонгтүзиедаги Шаншуй (Хэйшуй 黑水 – Корасув)¹⁰⁵га етиб келди. Аурфиди енеймак (шимо 西莫)лар тилида тэпкисен (дажин 疾) ¹⁰⁶на можуа (мухэ 木禾)¹⁰⁷деб аталадиган ёввойи дарах ўзар экан. буларни Дивонгтүзие одамлари итермом қилишар экан. [Мазкур юрт] ёнида рангли тош кенди олиннадиган тоғ бўлиб ¹⁰⁸, у Дивонгтүзие итермомга қарашли экан. Айтишларича, чжиси (zhi-si 枝) ён соновыуэй (хуан-гуи 瓊瑰), чжужя (zhi-ya 玃瑤), лангтан (лангуоу 琅玕), лин-яо (linyao 玲瑶), нойчи (yu-qi 玊琪)...¹⁰⁹ кенди тошлардан қилинадиган ноёб буюмлар шу ерда итермоб чикарилар экан.

Куэ арифаси, гуйси (guisi 癸巳 – 7-ойнинг 1-күни) [Му]-Тянзи дивонгйўнг уруғи [оксоколларига] одамларимни итермоб билан таъминланглар деди.

Дингхой (dingxou 丁酉 – 5-күни) [Му]-Тянзи рангли тош қилинадиган тоққа чикиб, у ердан тош қаздириб олди. [Му]-Тянзи дивонгйўнг (чжунгйўнг 重繼)¹¹⁰ [уруғи] итермомига Хэйшуй (Корасув) дарёси ёнидани олинган тошлардан тийёр буюмлар ясатишни буюрди. Ясатилган буюмларнинг гўзаллигини таърифлашга сўз топилмади. Итермоб олинмишча, [Му]-Тянзи [бу ерда] бир ой дам олди.

Кунинг гуйси (guisi 癸巳 күни – 8-ойнинг 1-күни) [Му]-Тянзи дивонгйўнг [уруғига тегилли] Коаньюан

Хэйшуй – Корасув, Ёркент дарёсининг шарқий томондаги итермомини кўси.

¹⁰⁵ Шаншуй, замон. ўк. Дажин, ўсимлик номи.

¹⁰⁶ Можуа (мок-уа, muk-yua), замонавий хитойчада мухэ (mùhe) деб ўқилиши деб ўқилади.

¹⁰⁷ Мазкур рангли тош тоғи (цайшичжишан) Оксуй (Шарқий итермом)нинг шимоли-шарқидати Қора-юлғун тоғига тўғри келади. У Кизилкум тоғи (Чипошан) деб ҳам номланади.

¹⁰⁸ Бу ерда тилга олинган атамаларнинг ҳаммаси қошгоши итермог тоши) турларининг номларидир. Улар ўша замондаги итермомини халк тилидаги атамаларнинг хитойча транскрипцияси асосида шунинг эхтимолдан холи эмас.

¹⁰⁹ Дивонгйўнг (diwong-yong, замон. ўк. жунгйўнг / zhong-yong) – урғ номи.

(Гуангтоан)ни меҳмон қилиб, унга 29 та сарик олтин куймасини, бир дона кумуш қуш, 50 дона кимматбаҳо белбоғ, 700 дона марварид, 100 дан ортик ўк-ёй филофи, ипак тўқилган ва ўймакорлик билан шугулланадиган бир уста совға қилди. Коанъюан таъзим қилиб, [буларни] қабул қилди.

Иичоу (уісһоу 乙丑 – 3-кунни) [Му]-Тянзи шаркка қараб юрди.

Коанъюан (Гуангъюан) [Му]-Тянзини Тангша (Чангша 长沙) тоғигача ¹¹ кузатиб қўйди. □ дона. Тангри ўғли [Му ёрдамчиси] Пиекйао (Буоюо 伯夭)га буларни қабул қилиб олишни буюрди. Пиекйао (Буоюо) «Дивонгпуэиелкигарнинг аждоди бўлмиш семмидан (санмоши) уруғининг □ ерида □», деди. Хуангмулунгцай □ таъзим қилиб, қабул қилди.

Бингъин (bingün 丙寅 – 4-кунни) [Му]-Тянзи [аввалгил]шарк томонга, кейинрок жануб сари юрди.

Жиси (jisi 己巳 – 7-кунни) Вэншан (文山)¹¹² тоғига етиб келди. Сиеймаклар (шимо 西膜) [бу тоғни] □ деб атайди. Вэншан тоғида [Му]-Тянзи меҳмон бўлди. Сиеймаклар (шимо) [унга] 300 та от, 2000 та мол ва қўй, минг арава тарик ва гуруч совға қилди. [Му]-Тянзи буларни қабул қилиб олишни Бижкюйга (Вйй 毕矩) топишди. Айтишларича, □ [Му]-Тянзи 3 кун давомида Вэншан тоғини айланди. Шундан сўнг рангли тош қовлаб олишга киришди.

Рэншэн (tenshen 壬申 – 10-кунни) [Му]-Тянзи Вэншан тоғи эстагида овқатланди, шунда унинг чўлдан ўтиб олиши учун ушбу тоғда яшавчи Гуййи (Guiyi 归遗) 10 та зотли от, 300 та ишлатиладиган қора мол, 90 та кўрикчи ит ва 200 та сигир совға қилди. Вэншан тоғида [Му]-Тянзи яхши от, қора мол, қўй бўлиб, жами 30 бош

¹¹¹ Чангша тоғи (Чангша-шан) Шаркий Туркистоннинг жанубидаги Куруж тоққа тўғри келади.

¹¹² Мивэншан, замон. ўк. Вэншан, Мивэн тоғи демакдир Шаркий Туркистоннинг шаркий худудидати Кумул шаҳри ёнидаги тоғ. Хитой манбаларида Ми-шан деб ҳам аталади.

Бундан ташқари, у [аввалгил] 29 та сарик олтин куймаси, 30 та кимматбаҳо белбоғ, 300 тизимли марварид, 100 [кадок] кимматдонини ва занжабил совға қилди ¹¹³. Гуййи таъзим ила қабул қилди.

Гуфэй (gufoü 癸酉 – 11-кунни) [Му]-Тянзи [ёрдамчиси] унг томонга кулранг тулпор, чап томонга кизил тулпор қўйилмадиган 8 та арава тайёрлашни буюрди. [Му]-Тянзи ўтирган асосий аравани бошқаришни Заофу [бу унга топишди. Тайбингни унга ёрдамчи қилиб келтирди. Унга яшил ва оқ отлар қўйилиши кераклиги асосий арава кетидан] юрадиган аравалар юзга тизиларкли бўлиб, уларга тўк сарик отлар қўйилиши лозимлиги айтилди. Пиекйао (Буоюо 伯夭) аравани аравани бошқариш Цэмпеак (Цанбай 参百)¹¹⁴га таъзим қилди, Пуэньривем (Pueliwem / Бэнрун 奔戎) унга қўрғоқчи қилиб тайинланди.

[Тайёрларлик битгандан сўнг] шу тарзда [Му]-Тянзи жануби шаркка қараб йўлга чиқди. 1000 ли (300 км)¹¹⁵ юрди, бу ерда сўнг, Цзюйшоуэие (Жюйсоучжи 巨蒐氏)¹¹⁶га етиб келди. Цзюйшоуэие (Жюйсоучжи)да яшавчи қоруу ¹¹⁷ ичши учун [Му]-Тянзига оққуш конини, қоринни юнши учун эса от ва сигир сутини берди. Арвалгилларга ҳам шундай қилди.

Жэньюй (Jaxh 甲戌 – 12-кунни) Бивэнлю (Фэнлю / fenlü тоғи)¹¹⁸да жюйсоучжилек Хоуну Тангри ўғли [Му]га

Аввалгилларнинг хажмини кўрсатиш учун ишлатилган қориннинг ўқилиши ва маъноси мальгум эмас [Ханюй 漢語]да айтилди, 774-б]. Шу бонис, «кадок» сўзини ишлатдик.

Цэньюе (Ts'ensrak) замон. ўк. Цанбай.
Китойча ли сўзи масофа бирлиги номи хисобланади. Хозирги кунда 1 ли 500 метрга тенг. Қадимги ва ўрта асрларда 1 ли 576 метрга тенг бўлган. Му-Тянзи яшган даврда 1 ли 300-360 метрга тенг бўлган.

Курулдан Хэши йўлагигача бўлган масофа кўзда тутилган. Хоу (hou) нероглифи электрон дугатларда йўқлиги учун қандайдир ёпилиши келтирилмади.

Бивэнлю (замон. ўк. Фэнлю) тоғи.

зиёфат берди. Шу билан бирга, 300 та от, 5000 та мол ва кўй, 1000 арава кузги бутдой, 30 арава тозаланмаган кўнок ¹¹⁹ совға килди. Буларни кабул қилиб олишни [Му]-Тянзи Пиекйиао (Буоюо 伯天)га топширди...

Ийхай (уйhai 乙亥 – 13-кунни) Тангри ўғли [Му] жанубга караб юриб, Янгъива (Янгтой 阳纒) ¹²⁰ нинг шарқий чеккасига етиб келди...

Гуйчоу (guichou 癸丑 – 9-ойнинг 22-куни) [Му]-Тянзи шаркка караб юрди. Пиекйиао (Буоюо 伯天) [Му]-Тянзини Пей одамлари (删人) ¹²¹ [яшайдиган] жойгача кузатиб кўйди. Пей [юртида яшовчи] Буочи [Му]-Тянзини Заозэ (Zaoze 澡泽) ¹²² кўли бўйида меҳмон қилди. Айни шу жойда Рюй (Ruì 泐) дарёси жанубга бурилади. Айтишларича, «[Му]-Тянзи 5 кун Заозэ кўли бўйида дам олиб», ёрдамчиларининг етиб келишини кутган.

Вуву (wuwu 戊午 – 27-кунни) [Му]-Тянзи шарк томонга караб юрди, Пиекйиао (Буоюо 伯天)га «дарё ҳам охирига етгани», деб юртига қайтишга ижозат берди. Пиекйиао (Буоюо) қайта-қайта таъзим қилиб, бошини этиб [ижозатни кабул қилди]. [Му]-Тянзи жанубга қайтиб, Чангсунг (长松) тепалигига чиқди.

¹¹⁹ Кўнок (цзи, хозирги хитой тилида гаолянг) - отга берилдиган дон. У маккажўхорига ўхшаб ўсади, аммо бошоғи учйда бўлади, донининг йўғонлиги кўк мошга ўхшайди, ранги оқ бўлади. Шу боис, у оккўнок деб ҳам аталади.

¹²⁰ Янгъива, замон. ўк. Янгтой, топоними хақида икки хил фикр мавжуд бўлиб, бирига кўра, у хозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси, Нинши вилоятидаги Дашяэх дарёси бўйларига тўғри келади. Иккинчи фикрга кўра, Янгъива Лобнор кўли атрофида тўғри келади. Иккинчи фикр хақиқатга яқинроқ, деб ўйлаймиз.

¹²¹ Пей (Ренг деб ҳам ўқилади) Хозирги ХХРнинг Шэнси ўлкасидаги Ху ноҳиясига тўғри келади [Ханной даяздан. 6-жилд, 3793-б.].

¹²² Тсоудеак, замон. ўк. Заозэ, Цзаоцэ, Хунгхэ дарёсининг шимолий қирғоғидаги Хэгао вилоятидаги Ланг-шан тоғига тўғри келади.

Калининге бошланиши реншюй (renxi 壬戌 – 10-ойнинг 1-куни) Луэйшоу (Дэйшоу) ¹²³ га етиб келди. Кивань-шоушэгуа (шоманжуан-ху 犬戎胡) ¹²⁴ лар Луэйшоу (雷首) кўли юзига [Му]-Тянзига зиёфат беришди, 4-6 та зотли от етди келишди. Отларни кабул қилишни [Му]-Тянзи Кэюа (克牙)га топширди. [Шунда у] «Луэйшоунинг шимол одамни химоясиз қилиб кўяр экан, ит, от, мол кўларин қандай чидаркин?» - деди. Бу ерда ранги қора, шимолри оқ қора моллар, ранги оқ-қора кўйлар бор экан.

Гуйхай (guihai 癸亥 – 2-кунни) [Му]-Тянзи жанубга караб юриб, Гие (Zi 貳) тепалигига ¹²⁵ келди.

Вингъини (yinguini 丙寅 – 5-кунни) [Му]-Тянзи Кайшан (克山) тоғига етиб келгач, шарк томондаги Сандао (檀道 檀) тепалигига чиқиб, Эрбян (二边) [деб аталган жой]да тунади. [Му] Маобан (毛班) ва Фэнгу (夔固)лар олдирок Чжоу [юртига] бориб, уни кутиб қолгани буюрди.

Гуйюо (guiyou 癸酉 – 12 кунни) [Му]-Тянзи 8 та қизил отлар от қўшилган аравага ўтириб, арава хайдашни буюртга топшириб, учгандек жанубга караб йўлга чиқди. Янган (雁行) ¹²⁶ орқали Тайханг (太行) ¹²⁷ дан ўтиб,

¹²³ Луэйшоу (Дэйшоу) дарё номи бўлиб, у хозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Жингшуй дарёсининг бир ирмоғига тўғри келади. Луэйшоу Шанши ўлкаси Юнжжи ноҳиясидаги тоғ номи, бу тоғ фикр кам мавжуд.

¹²⁴ «Киваньшэгуа» атамаси «Чюанрунгу» ва «ху» каби икки топонимнинг талкили топган. Биринчи – «Чюанрунгу» атамаси шунинг ХХРнинг Шэнши (Шанши ўлкасининг фарбий вилояти) кўлини худуд) ўлкасининг Чжишан вилоятида (Нинши вилоятининг фарбий томонида, Вэйшуй дарёсининг шимол томони) бўлгани 3 минг йил муқаддам яшаган қабилагар. «Киваньшэгуа» - «Ху» сўзи қадимий хитой (хан)ларнинг, буларнинг шимоллий ва фарбий томонида яшаган қирғиқларининг умумий номи.

¹²⁵ Гие (克) - Луэйшоуга яқин жойнинг номи. Ушбу топоним Нинши вилоятидаги Жюйчэжу тоғига тўғри келади, деган фикр бу борада шубҳали.

¹²⁶ Янган (雁行) – Гансу ўлкасидаги жойининг номи.

жанубдаги дарёга етиб келди. [Сўнг] Зунгъжоу (宗周)га етиб келгунча дарё бўйлаб 1000 ми йўл қоради. Сарой-дагилар [Му]-Тянзига оққушинг қонини ичирдилар ва унинг билан оёқларини ювдилар. Зоуфу (造父) кўйининг қонини аравага кўшилган тўртта от кўшилган араванинг хайдовчиларидан бирига ҳам ичирди.

Гэнгчэн (генгшен 庚辰 — 19-кунни) Зунгъжоу ибодатхонасида катта марака ўтказилди. Шунда [Му]-Тянзи зиёрат қилинган ғарбий юртларни санаб туриб, айтди: «Зунгъжоудати Чаншуй (Chanshui 滹水) ¹²⁸ дарёсидан [унинг] шимоли-ғарбидати Хэзуунг мамлакатини (河宗之邦) ва Янгой (阳纒) тоғларигача 3400 чакирим (ли), Янгой тоғидан сиейжа (шипя 西夏) авлоди [япаган жой]гача 2500 чакирим (ли), [қорилди], сиейжа (шипя)лар [юртидан] тсивўчя (чжүшэ 珠余) қавми [юрти] ва Хэшоу (河首 ¹²⁹)гача 1500 чакирим, Хэшоу ва Шянган (燕山) тоғидан жануби-ғарб йўналишидаги Чуншан (春山—Помир), Чжүзэ ва Кунлун тоғларигача 700 ¹³⁰ чакирим, Чуншан ғарбидан қизилкуш (чирү 赤鸟) қавми яшайдиган жойгача 300 чакирим юрилди. Шундан сўнг шарқи-шимолга қараб юрдик, лекин орқага қайтиб Чуншан тоғларининг шимолидаги Чунной тоғига етиб келинди. Чунной тоғидан ғарбга қараб 3000 чакирим йўл қориб, Шиванму давлатига етиб борилди. □ Шивантму давлатидан шимолга қараб йўл қориб, улкан далага, яъни хар хил қушлар паати тушиб ётган жойгача 1900 чакирим йўл юрилди. □ Зунгъжоудан ғарби-шимолдаги улкан далага етиб боргунча ҳаммаси

¹²⁷ Тайханг — Лунг-шан тоғи.

¹²⁸ Чаншуй — қадимги Хитой маркази Чангъан (Хозирги Шанан шаҳрининг шарқий томонидати) Лоянг шаҳрининг ёнидан ўтадиган дарёнинг номи [Хайой дазидян. 3-жилд, 1780-б.].

¹²⁹ Хэшоу — дарёнинг, яъни Хуанхэ дарёсининг бошланishi маъносини аниглади.

¹³⁰ Ушбу ракам 700 эмас, балки 7000 чакирим (ли) бўлиш керак. Эхтимол бу хатолук асарни қадимги хитойча ёзувидан замонавий хитойчага ўтказишда юз берган бўлиши мумкин.

юриб, 14000 ми йўл юрилди ¹³¹. Қайтишда шарқи-жануб йүненишидаги Янгой (阳纒)га етиб келгунимизгача 7000 ми йўл юрилди. Чжоу [мамлакатига]га қайтиб келгунча 1000 Зунгъжоугача яна 3000 ми йўл юрилди. Ҳаммаси умуман 15000 ми (ми)га яқин йўл юрилди».

Жашен (jashen 甲申 — 23-кунни), яъни ой тўлган кунни [Му]-Тянзи Зунгъжоудати ибодатхонани зиёрат қилди. Янзи (yuan 乙酉 — 24-кунни) [Му]-Тянзининг лашкарлари Көвүл (赤水) [дарёсига]га етиб келди. [Шундан кейин Му иш сифарга отланди].

Дингхай (dinghai 丁亥 — 26-кунни) [Му]-Тянзи дарёё юзидан шимолга қараб йўлга отланди. Шимоли-шарқ томонидан □ тией (тэй 蕤, замонавий ўқилишда ди) [юртининг] жанчилари билан учрашди. 9 та дарё қилинган Минмүэн (Меншан, замонавий ўқилишда Минмүэн 溱) [баландлигига]га кўтарилди. Шундан кейин жануби-ғарб томонга қараб йўлга отланди.

Көш фисли арафасида, жэньчэнь [кунни] (геншен 壬辰 — 1-кунни) 1-кунни) [Му] Ливей-шань (Liwei-shan, замонавий ўқилишда Лэйшань 累山) тоғига етиб келди ¹³².

Ливей (wei 癸巳 — 2-кунни) Ливей-шань (Лэйшань) тоғидан [Му]-Тянзи таом истельмол қилди. 3 кун давомида қавми эшитиш ва хурсандчилик қилиш билан банд бўлди.

Дингю (dingyu 丁酉 — 6-денъ), ой тўлган кунни [Му]-Тянзи Намдинг (Nam-dien, замонавий ўқилишда Намдинг 南狄) ¹³³ [виллотига] кириб борди.

Му-Тянзи сифарга чиққан жойидан Ғарбдаги улкан далага юзидан юрилган йўлнинг умумий узунлиги 14 минг чакирим ми бўлиб, у қозирги ўрновда тахминан 7000 километрга яқин, яъни шу замондаги Чжоу мамлакатига қўлланилган ўлчув биринчи кўра, ушбу масофа 4200-4500 километрга тенг келади. Аниқлигида liwei (замон. ўк. лэй 累) иероглифининг қадимги маъносини аниқлаш керак, лекин у хозирги хитой тили лугатлари, қавми эшитилмаган, лекин у хозирги хитой тили лугатлари, қавми электрон лугатларда келтирилмаган.

Намдинг (Nam-dien, замон. ўк. Намчжэнг) — хозирги Шанси (шарқий) провинцияси Хуашян (华县) виллотига тўғри келади.

«ЯНГИ ТАНГНОМА»

«ТАНГ СУЛОЛАСИНИНГ ЯНГИ ТАРИХИ»

Уйғурчадан таржима - Ш.Кўдайшев

Манба ҳақида

«Янги Тангнома» (新唐書) номли асар «24 тарих» («Эршиши ши» 二十四史) номли сулодалар тарихи мажмуининг 13-жилди бўлмиш «Шин Тангшу» (新唐書 – «Танг [сулоласининг] янги тарихи»)нинг хитойча аслиятдан араб алифбосига асосланган замонавий уйғур тилига ўтирилган таржимаси ҳисобланади. Мазкур таржима Урумчи шаҳридаги Шинжонг университети филология факультети қошидаги «Ўрта Осиё маданияти тадқиқоти бўлими» ходимлари томонидан амалга оширилган ва 2010 йилда нашр этилган. Асарнинг умумий ҳажми 224 бобдан ва 1400 бетдан иборат. «Шин Тангшу» («Танг [сулоласи]нинг янги тарихи») Ўзбекистоннинг ўрта асрлар тарихига оид хитой манбаларидан бири ҳисобланади. Ушбу тарих 941-945 йилларда Лю Ху раҳбарлигида Танг сулоласи саройидаги тарихчилар гуруҳи томонидан ёзилган «Танг сулоласи тарихи») асари асосида 1044-1060 йилларда битилган. Шу боис, аввал ёзилган Танг сулоласи тарихини «Жю Тангшу» (旧唐書 – «Танг [сулоласи]нинг аввалги тарихи») деб номланган бўлса, кейин битилган тарихий асарни эса «Шин Тангшу» («Танг сулоласининг янги тарихи») деб номлаган. Ҳар икки асар хозирги давримизгача тўлиқ ҳолатда етиб келган ва улар «24 тарих» таркибига киритилган. «Шин Тангшу» ҳажми эса 225 бобдан иборат. Туркий халқларнинг VII – X асрлар тарихига оид кўпгина кизикарли маълумотлар асарининг «Турклар тақираси» («Тужкоз лечжунан» 突厥列傳) деб номланган 215 боби, «Уйғурлар тақираси» (Хуэйту лечжунан» 回鹘列傳) деб номланган 217 боби, «Шимолни

юрт тақираси» дейилган 219 боб ва «Ғарбий юрт тақираси» деб аталган 221 бобида учрайди.

Бозорлик хитойшунос олим Н.Я. Вичурин томонидан «Шин Тангшу»нинг туркий этнослар тарихига оид бўлган 215 боб, яъни «Турклар тақираси»ни баъзи воқеаларни рус тилига таржима қилган бўлса-да, «Янги юрт тақираси» қисми умуман таржима қилинмаган¹³⁴. Шунингдек, А.Г. Мазявкин ҳам ушбу асарни ўрганиб, рус тилига таржима қилган¹³⁵. Аммо, бу таржима ҳам тўлиқ эмас. Таниқли хитойшунос олим А. Кожевнов «Шин Тангшу» асарини 221 бобидан факатгина тиниб ва Фарғонага оид бўлган қисмларининггина Ўзбек тилига таржима қилган¹³⁶. Ушбу манба 2010 йилда уйғур тилига ҳам таржима қилинган. Уйғур тилидаги таржимаси нисбатан тўлиқ бўлганлиги боис, ушбу таржимани асос қилиб олинди.

ТАРЖИМА

«ЯНГИ ТАНГНОМА» («ШИН ТАНГШУ»)

215 боб, Ғарбий юрт тақираси (Ғарбий мамлакатлар тақираси). 2-қисм.

ДУМ/ Самарқанд давлати аслиятда Самарқанд давлати ۱۹۷۰-۱۹۷۱-يىلى [خитойча аслиятда Канг-туо]¹³⁸

Вичурин Н.Я. (Макинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II – Москва-Ленинград, 1950. С. 22.

Мазявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тезисы и исследования. Новосибирск: «Наука», 1989.

Кожевнов А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва янги юртлар Хитой манбаларидан таржималар ва уларга асосланган) «Фирғона нашриёти», Тошкент, 2013.

Хитойча аслиятдаги гуо (国) кискарттирилган шакли (国) бу уйғурча «бағлик» (беклик) деб таржима қилинган. Хитойча «бағлик» сўзини «бағлик» деб ишлаптишни лозим топдик.

康國] Сүғдиёна, Мароканд ёки Семикент деб ҳам номланади. [У] Шимолий Вэй [сулоласи] даврида (386-534 йй)да Канчак деб аталар эди. У жанубдан Кешгача [Хитойча аслиятда Ши-гуо 史國] 150 ли (86,4 км)¹⁴⁰, шимоли-ғарбда Ипгихон¹⁴¹ гача 100 ли (57,6 км)дан 100 жануби-шарқда Маймурғ¹⁴³ давлати (Ми-то 米國)гача 100 ли (57,6 км), шимолда Кабуданга 50 ли (28,8 км) келадди. Мазкур давлат Зарафшон дарёсининг жанубида [жойлашган]. Катта шахарлардан 30 таси [бўйсинади]. Кичик кўрғонлари [кишлоклар] 300 дан ошади. Улар Хукмдорининг фамилияси Урунг [Хитойча аслиятда Вэн—^康]

¹³⁸ Хитой манбаларида «Канг» Мароканд (Самарканд) топонимининг кискартирилган транскрипцияси сифатида ишлатиш одат бўлган. Уйғурча таржимада «Канг» топонимини «Сүғдиёна» деб ёзишган [Ғарбий юрт тарихи материаллари. Урумчи, 2004. 451-б.]

¹³⁹ Бу вақтда Шахрисябзни рузиелар (юзжчи)га мансуб бўлган Дичже (狄遮) исмли киши бошқарган. Унинг 1000 нафар харбий аскари бўлган.

¹⁴⁰ Истахрий ва Ибн Хавкал асарларида Самарканд – Кеш ораси икки кунлик йўл дейилган (السالك والمالك، تاليف ابي اسحق ابراهيم بن محمد القاهري، 1961، ص 188 – ص 191، موفاروунناخر. Араб тилидан таржима ва изоҳлар ал-Арз, Мовароуннахр. Араб тилидан таржима ва изоҳлар Муаллифи Ш. Камолитдинов, Тошкент, 2011. 84-б.)

¹⁴¹ Ипгихон – Зарафшон бўйида жойлашган шахар бўлиб, сүғдийларнинг Кабудан шаҳри эди. Кейинчалик кантларнинг хукмдори Узань (烏建) бу шаҳарни босиб олган. 1000 нафар аскари мавжуд. Ушбу давлатда Дэси (得悉神) номли худонга ибодат қилишди. унинг кенглиги 15 фут келадиган олтинга хайкали бор. Унга атаб кўплаб туд, кўй ва отларни кўрбонини қилишди.

¹⁴² Истахрий ва Ибн Хавкал асарларида Самарканд – Ипгихон ораси етти фарсах дейилган (السالك والمالك، تاليف ابي اسحق ابراهيم بن محمد القاهري، 1961، ص 191 – ص 191، موفاروунناخر. Араб тилидан таржима ва изоҳлар сурат ал-Арз, Мовароуннахр. Араб тилидан таржима ва изоҳлар Муаллифи Ш. Камолитдинов, Тошкент, 2011. 88-б.)

¹⁴³ Маймурғ – хитой манбаларида ушбу манзил Самарканднинг жануби-шарқ томонида, 100 ли масофада жойлашган, шаҳар хокими Бичжуо (Bi-zhuo 閉拙) исмли рузие (юзжчи - огуз)лардан бўлган киши деб ёзилган. Унинг 100 нафар аскари бор.

Туркорлар урвудандир. Дастлаб улар Тангригоғ¹⁴⁴ (Тоғон тоғининг шимолидаги Човуб шаҳрида яшаган. Унинг аждоғлари) турклардан енгилиб қолгандан кейин қовуба суриниб Кўкорг¹⁴⁵ бўйларига келган ва мана шу ерда яшашган. Улар насаб бўйича Бухоро, Кабудан, Наво (Тошкент), Маймурғ, Кушония, Хоразм, Вардон (Тоғон тоғи), Кеш (Шахрисябз) каби кўплаб давлатларга қарашли бўлиб, одатда уларни «тўққиз ғузлар» деб аташди. Уларнинг ҳаммаси «Човуб»ни фамилия қилишди. Уларнинг ери унумдор, деҳқончилик қилиш одат қилишди. Насли асл отлар боқилади. [Ушбу давлат] ерда яхкалдан барча эллардан кучли хисобланади. Бу ернинг кишилар май-шароб ичишни, йўлда кетаётиб йўлга диниб, рақс тушишни яхши кўришади. Хукмдори эрда ва умрақлардан кўз қилинган кигиз бош кийими киши оради. Аёллари сочларини тутиб, қора рангли келас билан ўраб олишади ва олтин безакларни такади. Бу ерда 999/ тутилганда унинг отзига асал суртиб, кўлнинг эртанга олим суртиб кўйишади. Уларнинг одатига кўра, эртанга бўлганда сўзлайдиган сўзи асалдай ширин эсан, пулни кўлида маҳкам ушласин», дегани экан. Эртанги тик қилиб ёзиладиган ёзуви бор. Улар савдо қилишда мохир, хар доим фойда топишни уйлаб қилишади. Училлари 20 ёшга тулгандан сўнг, ўз даврини тарқ этиб, кўшни мамлакатларга сафар қилади. Бу ерда жойда фойда бўлса, ўша ерга бормай кўймайди. Эртанга 12-чи ойна йилнинг боши деб биладилар. Будда эртанга эликкод қилишади. Яна оташпарастлик илоҳларига эр сониқидилар. Касб-хунар ишларига мохирдилар. 11-чи ойна катта ва кичик ноғораларни чағиб, янги йилни тоғон ойнади ва бир-бирига сув сочиб кўнгил очишади.

[Ушбу сулоласи [581-618 йй.] даврида уларнинг қовуби Кумужи [Шифуби / Shifubi 世夫卑] ғарбий

Тангригоғ – Тянь-шан (русча Тянь-Шань 天山) тоғи.

Кўкорг – бу ерда Помир тоғи назарда тутилмоқда

Истине шаҳри – бу Пойкенд шаҳри назарда тутилмоқда

турклар¹⁴⁷ нинг маликасига уйланган ва уларга карам бўлган, Удэ (武德)¹⁴⁸ даврининг 10-чи йилида (627 й.) эса [У Танг сулоласи] саройига элчи юбориб, совға-саломлар келтирди, Чжэнгуан (貞觀) даврининг¹⁴⁹ 5-чи йили (631 й.) да эса Танг сулоласига бўйсиниш истаги борлигини айтди. [Шунда император] Тайзунг: «мен сохта ном орттириб, фуқроларга зиён етказувчилардан жиркинаман. Шуёхасизки, Самарканд давлатининг карам бўлиши, бизга баҳо ва офатдан бошқа нарса олиб келмайди. Қўшинларимни 10 минг ли (576 км) узоқдаги юртларга юбориш менинг иродамга тўғри келмайди», деб унинг бу таклибини рад қилди. Орадан бир вақт ўтгандан сўнг, [Самарканд хукмдори] яна элчи юбориб шер (хайвонини) совға қилди. Подшоҳ олийлари бу совғанинг узоқ манзилдан олиб келинганини ва унинг ажойиб хайвон эканлигини назарда тутиб, мирзобек Юй Шинанга шерга атаб касида ёзишни амр қилди. Шундан сўнг, Улар хар йили саройга совға йўллаб, олгин шафтоли ва кумуш шафтоли тақдим қилди. Подшоҳ бу нарсаларни саройнинг чорбоғига экиш хақида фармон чикарди.

/960/ [Император] Говзунг¹⁵⁰ [хукмиронлигининг Юнгхуй йиллари (650-655 йй.) ушбу [давлат] хуудидида Кангсия тутук махкамаси¹⁵¹ (Кангжой дудуфу 康居都督府) тавсис қилиниб, Самарканд хукмдори Бохман¹⁵² тутук

¹⁴⁷ Фарбий турклар – бу ерда Фарбий Турк хоконлиги назарда тутилмоқда.

¹⁴⁸ Удэ – 618-627 йиллардан иборат даврининг номи хисобланади.

¹⁴⁹ Бу ерда Танг сулоласининг иккинчи императори Тай-цзун хукмиронлиги замонасидаги 627-649 йиллардан иборат бўлган даврининг 5-чи йили назарда тутилмоқда.

¹⁵⁰ Танг сулоласининг учинчи императори Говзунг 650-683 йилларда тахтда ўтирган.

¹⁵¹ Хитойча аслиятда «Кангжой дудуфу» (康居都督府) – «Кангсия тутук махкамаси», яъни қадимги «Кангсия давлати хуудидини кузатиб турувчи амалдор идораси» ташкил этилди деб ёзилган.

¹⁵² Бохман – аслида Вархуман бўлиб, 650-675 йиллар давомида Самарканд тутуги бўлган.

154 давозимига тайинланди. Вансуй Тунггиан¹⁵⁴ йиллари (696-697 йй.) уларнинг сардори Тусаботи (吐蕃) ¹⁵⁵ бек этиб тайинлади. У ўлгандан кейин, ўгли Нароге [Нинешин] тахтга чиқди. У ўлгандан кейин сарқандликлар Тархун¹⁵⁶ ни тахтга чикардилар. Кайуан саройинг бошида кулф, биллур идиш, акик топи, танкуш тухуми, нафис мато, паст бўйли одам ва саройинг раққоса қизларини тақдим қилди. Уларнинг хукмдори Фурак¹⁵⁷ араблар билан урушда ғалаба қозонмай, саройдан харбий ёрдам сўраганда, император раид рад қилди. Орадан бироз вақт ўтиб, ўғилларидан бири Туркони Кабудан хукмдори, Бекчурни эса Маймуру хукмдори қилиб тайинлашини талаб қилганда, император раидга нақозат берди. Фурак ўлгандан кейин сарой элчи саройиб, ўгли Туркони¹⁵⁸ ни тахтга чикарди ва унга «Нингуа бегги» деган унвонни тақдим қилди. Туркониинг отини Хотунни эса «Ойим огача» қилиб тайинлади.

Бухоро (بخارى) [Хитойча аслиятда Ан-гуо 安國 – Ан саройинг] Бухорок (بخارى) ёки Бухор (بخارى) деб ҳам қилиниди¹⁵⁹. Шимоллий Вэй сулоласи (386-534 йй)

154 Тутук – Бу атама IX-X асрда оид Қорабоғга сундан топилиган ердаги магилда ҳам учрайди. Талкикотчилар уни хитойча «буофок» – «тоутуок» атамасининг туркий тилларга қайтарилган шакли деб кўрсатадилар. Каранг: Фан, 1992. 26-б; ШМ М. С. 85; Бобоёров Ф. Тутук // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 8-жилд, 2004. 683-б. Бизнингча, «тутук» – соф саройи суъ бўлиб, «тутмок, тутиб турмоқ» феълдан ясалган саройинг хокимиятгни кўлда тутувчи» маъносига мос келади.

155 Бу ерда Жуй-цзун назарда тутилмоқда.

156 Бу ерда Туксападак назарда тутилмоқда у 695-998 йиллари Самарканд ихшиди бўлган.

157 Тархун – 700-710 йиллар давомида Самарканд ихшиди бўлган.

158 Фурак – 710 – 738 йиллар давомида Самарканд ихшиди бўлган.

159 Турлар – 738-750 йиллар давомида Самарканд ихшиди бўлган.

160 Бухоро хақидаги маълумотларнинг асосий қисми Танг императори даврита оид манбаларда келтириб ўтилади. Дастлаб «Шин Танг-шу»нинг 43 бўлими, 196 саҳифасида Бухоро Ань деб

даврида Нумижкат¹⁶⁰ (نومجکات) деб ҳам аталган. Унинг шимоли-шарқий қисмида Корғон (قورغون) давлати¹⁶¹ та, жануби-тарбий қисмида Батик давлатига чегарадош бўлиб, булар билан бўлган оралик масофа 100 ми (57.6 км)дан иборат. Унинг қунботиш томонида Ўжус (وجوس) дарёси¹⁶² оқиб ўтади. Пойтахти Самарқанднинг олдинги Канжи бети Живонгнинг истикомат қилган жойи¹⁶³ Арьёмитан (اريميتان) – Ромитан) шаҳридир. Катта шаҳарлардан 40 та бор, кичик шаҳарлари 1000 тадан

номланиши ва унинг бир қадар тўлиқроқ тавсифи келтирилган. Бухоро топонимининг илк ўрта асрлар Хитой тарихига оид адабийетларда келтириб ўтилган номлардан бири Фухо бўлиб, бу атама «Бейши» ва «Вэйшу» манбаларда шаҳар ва давлат номи сифатда эслатиб ўтилади. Жумладан, «Вэйшу»нинг 97 бўлими, 16 саҳифасида ва «Бейши»нинг 102 бўлими 146 саҳифасида Нюми давлати хусусида қисқача маълумотлар келтирилган. Таниқли олим Р.Фрай фикрига кўра Бухоро атамасининг хитойча транскрипцияси VII асрдан олдин бўлган эмас, деган фикрни келтириб ўтади.

¹⁶⁰ Нумабжикат – араб манбаларида Нумижкат (نومجکات), Бумижкат (يمني کورغون) шаклида ҳам учрайди. Ундан олдинги пахлавий манбаларида бу шаҳар Навакметан деб аталган. Нумижкат шу қадимги номнинг бузилган арабча шакли бўлиши мумкин. Ўрта аср манбаларининг маълумотича, Нумижкат аслида Бухорога яқин, лекин ундан алоҳида шаҳар бўлиб, сўнг бу икки шаҳар бир-бирига қўшилиб кетган, шунинг учун Бухоро гоҳо Нумижкат деб ҳам аталади [Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос тўплами. Тошкент, «Камалак», 1991. 169-б.]. А. Мухаммадджонов фикрича, хитой манбаларида келтирилган Нюми (Нумичкат) илк ўрта асрларда куйи Зарафшонда махсус мулоффа деворлари билан ўралган бешта истеҳкомли қалъалардан иборат бўлган [Мухаммадджонов А. Қадимги Бухоро (археологик лавҳалар ва тарих). Тошкент, Фан, 1991. 34-38-б.].

¹⁶¹ Корғон давлати – аслида Кўрғон бўлиб, уйғурчада “Корғон” тарзида берилган.

¹⁶² Ужус дарёси – хозирги Амударё.

¹⁶³ Канглилардан бўлган Цзи исмли хукмдорнинг истикомат жойи бўлган

инини. Шижоатли ва харбий кишилар «чокар»¹⁶⁴ деб аташди. «Чокар» деган сўз ўрта иқлимдаги «сарбоз» деган сўзга тўғри келади. У-ди йиллари (618-683 йй.) саройга бу мамлакатдан савға-салом билан элчи келган. ¹⁶⁴ Чжэнгуан йилларининг илк даврида (626-627 йй.) ноқулни аjoyиботлардан совға келтирилганда, подшоҳ Ганлуанг уларнинг элчиларига катта илтифот кўрсатиб: саройи турклар эл бўлди, энди савдо қарвон-лари келтиржам катнаса бўлади», деди. Барча ғузлар буни эшитиб, чексиз хурсанд бўлишди. Уларнинг хукмдори Анижа (Хелинче – Ш.К.) [саройга] асл арғумоқларни совға қилиб, ўз қабиласининг 12 авлоди тинч яшаб келдиётганигини баён қилди. Шу йили Корғон давлати қам [саройга] совға келтириб, ўз қабиласининг 10 авлоди дорон сурганлигини изҳор қилди.

Корғон (قورغون) давлати яъни, Кўрғон, Кичик Бухоро деб ҳам аталади. Зарафшон дарёсининг шимолида (қолибшган). Бу жойдан Зарафшон дарёси бўйига қадар 100 ми (115.2 км) масофа бор. Жануби-тарбий [қисмидаги] Бухорога қадар 400 ми (230.4 км) келади. Пойтахти Корғон шаҳрида бўлиб, бу шаҳар яна Хужин (قورغون) деб ҳам аталади. Катта шаҳарлардан 20 таси, кичик шаҳарлардан 100 таси бор. Шянчинг (驪慶) йилларида (656-660 йй.) Арьёмитан (Ромитан) Бухоро таркибига киритилган кейин, уларнинг хукмдори Чувоб шод аюмоқбети бўлди. Хужин шаҳри Марв аймағи бўлиб шянчинг топиб, уларнинг хукмдори Чувоб Биси аюмоқбети бўлди. Қайиуаннинг 14 йили (726 й.) Корғон хукмдори Чувоботи иниси Арслон Дафу Данфолани саройга элчи элчи юбориб, от ва ялпиз совға қилди. Саккиз йилдан кейин Персия (波斯國 – Форс / Эрон) хачиридан келган, Пурум гиламидан битта ва куркум, тош асал каби нарзалардан иборат совғалар келтирди. Уларнинг хотуни [яъни хукмдорнинг онаси] катта гулли гиламдан иккита, яъни гулли гиламдан биттасини совға қилиб юборди.

¹⁶⁴ Чокар – илк ўрта асрларда мулкдор табқага мансуб дехкон (вашилоқ хоқими)нинг мол–мулкни кўриқловчи, харбий посбон.

Шу билан бирга, камар, совут ва хотинлар (асёллар) бесакларини сўради.

Усрушона давлати (اسرىشونا) [хитойча аслиятда Дунг Цао - 東曹] Усрушона¹⁶⁵, Ҷрагепа (Уритугла) деб ҳам хам аталади. 1962/ Бу давлат Боши тоғининг текай (яъни, кун тушмайдиган шимол томони) тарафда бўлиб, бу жой аввалги Хан сулоласи замонасидаги Усрушона шаҳаридир. Шимоли-шарқий томонда Хўжанд (Цзюйчжяньти¹⁶⁶) га қадар 200 ми (115.2 км) масофа ҳисобланади. Шимоли Шош (Тошкент)га, фарби Самарқандга, шимоли-шарқи Кўкон (Нинъяоань¹⁶⁷) га чегараланган бўлиб, булар билан бўлган оралик масофа 400 ми (230.4 км)дан ошқоқроқ ҳисобланди. Жанубий тарафда жойлашган Тўхористон [хитойча аслиятда Тухоло 吐呼羅]га қадар 500 ми (288 км)масофа ҳисобланади. Якса (хитойча аслиятда Еча¹⁶⁸) шаҳари деб аталадиган бир шаҳар бўлиб, бу шаҳарда ниҳоятда катта бир ғор бор. Ғорга кириб-чикиш каттик кўриқланади. Бир йилда икки марта ғорда маросим қилинади. Кипилар ғорга қараб олди томони билан турса, шу вақтда ғордан тутун (тутак) чиқиб, унга дастлаб рўпара бўлган киши тил тортмай ўлади. У-ди йиллари улар Самарқанд давлати билан биргашиқда саройга элчи юборади. Элчи:

¹⁶⁵ Усрушона – Самарқанддан шимоли-шарқда, Шошдан жанубда ва Фарғона водийсидан жануби-ғарбда жойлашган тарихий маданий вилоят. Манбаларда унинг номи яна Усрушана (Усрушана) шаклида ҳам кайд этилган. Хозирги вақтда унинг худудлари Ўзбекистоннинг Жиззах ва Сирдарё вилоятлари ва Тожикистоннинг Ҷрагепа вилоятлари таркибига қиради.

¹⁶⁶ Хўжанд шаҳри – хозирги Тожикистон Республикаси худудидати шаҳар.

¹⁶⁷ Аммо, бу номни хитойлар қадимдан Фарғона водийсига нисбатан ишлатганлар.

¹⁶⁸ Яча шаҳри - Э. Шаванни фикрича, Усрушона худудидида жойлашган [Shavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. СПб., 1903. С.146].

давлатинииздагилар вазир бўлгуси кудрат соҳиби бўлмади жониз деб биледи. Англасак, Чин беги шижоат ва жонорда тенгсиз зот экан, биз шу кишининг байроғи тенгиз бўлишини орзу қиламиз» деганди. Подшо Говзу (булар иттифотдан) чексиз мамнун бўлди.

Иптихон¹⁶⁹ (伊提汗) (хитойча аслиятда Фарбий Цао – 法保伊) Суй сулоласи (581-618 йиллари) даврида Ҷрагепа давлати эди. [Иптихон] жанубида Кеш (Шаҳрисабз) ва буни¹⁷⁰ давлати билан чегарадош, пойтахти Иптихон (Данкэн¹⁷¹) шаҳридир. [Иптихоннинг] шимоли-шарқий тарафда жойлашган Юйуди шаҳрида Диши (Дэсипэн) номи илоҳига атаб солинган бир ибодатхона бор. Мансур давлатдагилар мана шу илоҳга эътиқод қилишлар. Бу давлатда олгиндан ясалган бир камчи бўлиб, сўл томонига «Хан сулоласи замонасидаги тангринодадан совға» деган ёзув ўйиб ёзилган. У-ди тангридан бошлаб саройга саломга кела бошлаган. Тангри¹⁷² нинг 1 йили (742 й.) уларнинг хукмдори қарабулоқ саройга элчи юбориб, маҳаллий ажойибот-вориди совғалар етказганидан кейин, сарой (хукмдори) га «физилатли беке» деган номни ҳада қилди. У саройга

Иптихон – Зарафшон бўйида жойлашган шаҳар бўлиб, тангринонинг Кабудан шаҳри эди. Кейинчалик кантларнинг қозқори Ужянь (烏建) бу шаҳарни босиб олган. 1000 нафар қарин минжул. Ушбу давлатда Дэси (得悉) номи худдога ибодат қилишди. Унинг кенглиги 15 фут келадиган олгин хайкали бор. Ғор атаб қулиаб туя, кўй ва отларни қурбонлик қилишди.

Буни давлати ҳақидан маълумотлар йўқ. Н.Я. Вичурин (Вичурин) деб ёзган [Вичурин Н.Я. (Иакшиф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии. Т. II – Москва-Ленинград, «Наука», 1950, С. 220] Аммо бу иероглиф харбий тангринонинг исми, топоним эмас.

¹⁶⁹ Иптихон – Э. Шаван бу шаҳарни Иптихон деб таржима қилган [Shavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. СПб., 1903. С. 146]. Самарқанднинг шимоли-ғарбий тарафда жойлашган шаҳар ҳисобланади.

¹⁷⁰ Тангрио – 742-755 йилларга берилган ном.

шундай маълумотни: «Катта дадамиздан /963/ тортиб, (хозиргача биз) Танг императори хузурига келдик. Табғоч элининг фукароларига ўхшаб урушларга отланиб, Тангризоданинг харбий юришларига қатнашишни истаимиз» деб ёзган. Тяньбаонинг 11 йили (752 й.) Устрошона хукмдори Шод Арғу билан Бухоро хукмдори Аббосийларга биргаликда хужум қилишни ўтиниб сўраган бўлса ҳам, император хазратлари бунга ташаккур айтиб кулоқ солмади.

Кабулдан ¹⁷³ (قەبۇل), хитойча аслиятда Кабулдан, Жябулдан (伽不單). Илгитхон давлатининг шарқий қисмига тўғри келадиган (хулуд) бўлиб, Самарқанднинг шимолий қисмида жойлашган. Хукмдори Кетди-чин (Цзядич-жэнь) шаҳрида истикомат қилади. Одамлари жуда дароз бўлиб, жану-жадалга мохирдилрлар.

Тошкент ¹⁷⁴ (توشکنت) Шош (شاش) деб ҳам аталади. [У] Хан [суллоласи] давридаги Фарғона (Дай-юан / Да-ван) [давлати]нинг шимолий томонидаги хулудга тўғри

¹⁷³ «Кабул давлати – Кабул шаҳрини пойтахт қилган. У Самарқанд давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, Дай давлатига 12 минг 780 *ли* масофада узоқликда. Унинг ери шўр, шол, бугдой, мева-чева бор» (Ғарбий юрт тазкираси // Вэйшу. 102-жилд. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти. 2004. 438-б.). Кабулдан – Самарқанддан 2 *фарсах* масофада жойлашган шаҳарча. Шаҳардан 4 *фарсах* масофада Кабул номили кишлоқ ҳам бўлган [Dun *Naikal*, *Abu-l-Kasim an-Nasibi*. *Orus geographiscum* / Ed. J.N.Kramers, V.G.A., pars 2. Lugduni-Batavorum: E.J.Brill, 1967. – p. 498].

¹⁷⁴ Қадимги ва илк ўрта аср хитой манбаларидаги Тошкентга оид маълумотлар А. Ходжаев асарларида келтирилган. 581-645 йиллари яшган хитой тарихчиси Ян Шигунинг изоҳига кўра, 麻 иероглифи 庚 *Keang* (хозирги ўқилиши *geang*) иероглифи каби талаффуз этилган. Мазкур маълумотдан Тошкент давлатига нисбатан ишлатилган Юни (麻匪) иероглифлари аслида Кянтинги деб айtilганлиги маълум [Карант: *Ходжаев А.* Навболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // «Shugus» журнал. Алматы, 2006, №1. С.119; *Ходжаев А.* Тюрские города в китайских источниках. Ташкент, 2016. С. 32-33].

билан. Пойтахт [Чангъан] билан бўлган оралик масофа 9 *ли* (514 км) келади. Шимоли-шарқида Ғарбий Турк (хонлиги) билан, шимоли-ғарбида Бўлок (Ум) (хитойча аслиятда Буола 波腊)¹⁷⁵ [хонлиги] билан қардош. Жанубга қараб 200 *ли* (115.2 км) келадиган жойда Хужанд¹⁷⁶ шаҳри бор. Жануби-ғарбида 500 *ли* (288 км) келадиган жойда Самарқанд шаҳри бор. Хулуди 1000 *ли* (576 км)дан ошади. Унг томонида (Ғарбий томонида –

Буола (波腊) замонавий ўқилиши Во-ла) қадимда 波 иероглифи билан иероглифи *siak/siek* деб ўқилишига кўра, балким Пуаснак билан талаффузга яқин хонлиқнинг номи бўлиши керак. Қадимкилар Бола хонлиги тўғрисида турли фикрларни билдириди. А.Г. Малавкин Пуала (Бола) давлати (波腊国) Суй (сулалеси)нинг тарихида 26 мамлакатнинг бири сифатида тилга олинганлигини ёзиб, ундан ташқари бошқа маълумот йўқлигини билдириди [Малавкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, «Наука», 1989. С. 264]. А. Хужан мазкур ер номини «Балх» атамасининг хитой вариантлари Буала, Бола, Боло, Пола деб турли талаффуз вариантларидан келиб чикиб, қадимда Балх атамасининг турли вариантларининг бири бўлса керак деб тахмин этди [Ходжаев А. Навболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // О'zbekiston ta'rixi. № 1. 2005. С. 8]. Бирок бу номи олимлари «Ғарбий эл номлари» деган китобнинг 9-бетидеги маълумотга асосланиб, «Шин Таншу»да Балхни бошқа вариант билан 钵罗 (Во-лю) деб ёзганлигини айтишгади [Тарихий вариантлар. Урумчи, 1989. 522-б.]. Шунинг учун, хитой вариантларининг ер номларини ёзишда бир жойга нисбатан бир номи иероглифларни ишлатишга характер қилганлигини хисобга олганда, бир асарда («Шин Таншу»да) Балх атамаси икки турли вариант билан бўлиши керак. Бинобарин, талкикоғчилар Фороб вариантнинг замонавий хитой ёзувида Бола, Пола, Фола деб қадимини мумкинлигитдан келиб чикиб, Болани Фороб деб тахмин қилиши Жумладан, Г. Бабаёров фикрига кўра, Бола деган ер номи (Уттор) деб кўрсатади. [Бабаёров Г. Древнетюркские варианты Чокского оазиса (VI-VIII вв. н.э.). Ташкент, 2007. С. 87]. Бу жойичанлиги (Lu-zhan-ti 俱战提) деган ерни, А.Г. Малавкин вариантларидан манба ва адабийётларга таяниб, Хужанд деб атаётгани [Малавкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, «Наука», 1989. С.263-264].

Ш.К.) Чу (Суйе-хэ¹⁷⁷) дарёси бор. Хукмдорининг фамилияси Тош (Ши¹⁷⁸) бўлиб, Шош¹⁷⁹ шаҳрида турлади. Бу жой қадимги Самарқанднинг [Қангкия / Қангжхой 康居 давлати доирасидаги] қичик хони яшagan Чиноз (Чиназ) шаҳридур. Жануби-ғарбида Яксарт (Сирдарё, хитойча аслиятда Йоша-шуй 藥殺水 – Сирдарёнинг юқори оқими) бўлиб, ўрта оқимидагилар бу дарёни Инжу (Чжэньжу-

¹⁷⁷ Су-йе дарёси (素葉 Su-ye) – шу пайтгача мазкур дарёни таджикотчилар Чу дарёси деб белгилаб келишган эди [Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II пол. до н.э. – VII. Москва, «Наука», 1989. С. 133]. Аммо Чу дарёси Шош давлатининг ғарбий томонида тўғри келмайди. Бу дарё Ушбу хонлиқнинг шимоли-шарқий томонида ва анча олғисда жойлашган. Қолаверса хитой манбаларида Чу дарёси Чу-хэ (楚河) номланади. «Шин Таншу»да берилган маълумотга асосланганда, Тошкентнинг ўнг, яъни ғарб томонидаги дарё Сирдарё ёки унинг бош тармоқлари Келес, Чирчиқ, Оҳангар бўлиши керак, деб фараз қилиш мумкин. Бирок Чоч давлатининг худуди қатта бўлган. Унинг диаметри 100 км.га яқин эди. Ушбу манбада кўрсатишича, унинг марказдан бир чекасигача бўлган масофа 500 км.дан кам бўлмаган. Шу боис Су-йе дарёсини Сирдарёнинг ўрта оқими билан таққослаш ўринли бўлади деб ўйлаймиз. Су-йе атамасидаги су (素) нероглифи қадимда *sa* ёки *si* деб, йе (葉) нероглифи *jiér* деб талаффуз этилган. Бунга қараганда балким, Тошкент ёнидаги дарёларнинг бири қадимда Сужиеп, Сужиб деган атамага яқин бир талаффузда номланган бўлиши ҳам мумкин.

¹⁷⁸ Ши (石) нероглифи *shi* va *dan* деб икки хил талаффуз этилади. *Shi* деб талаффуз этилганда «тош», «тошлик», «минерал» каби маъноларни, *dan* ўқилганда 103,54 л. хажмдаги ёки 71,6 кг. оғирлиқтаги ўлчамни билдиради. Ши нероглифи Жин ва Кейинги Чин сулолалари давридаги киши фамилияларини билдирган (Большой китайско-русский словарь. Москва, 1984. Т.2. С.422-423). Шунингдек, ши (石) нероглифи қадимда *ziák, zǐk* деб талаффуз этилган. Мазкур матинда эса, хитой тилидаги

«Тош» маъносини билдирадиган одам исми акс эттирилган. ¹⁷⁹ Хитой тилидаги аслиятда Тошкент давлатининг пойтахти Чжэчжи (қадимги ўқилишда Чячат), яъни Чач шаҳри бўлганлиги ёзилган [Ходжасев А. Тюркские города в китайских источниках. Книга-первая. Ташкент, 2016. 66-6].

деб атайди. Жайхун дарёси деб ҳам номланади. Жануби-шарқида қатта тоғ бор бўлиб, бу тоғдан қолун орон (се-се – феруза тоши)¹⁸¹ кони мавжуд. [Тошкент давлатининг] одамлари жангта мохир, асп зотли отлар кўпдур. Суйе сулоласи Дайе [даврининг] 3-йили (605-йил й.)нинг бошланишида ғарбий турклар (ши-йе)нинг бошланишида ғарб тоғларининг] хонини *се-се* / ши-тужюэ 西突厥) [Ушбу давлатнинг] хонини *се-се* / ши-тужюэ 西突厥) Тегин Бекчи (Фучжи)ни қамқор қилиб қўйди. /964/ У-ди (618-626 йй.) ва *се-се* / ши-тужюэ (626-649 йй.) йиллари [Шош давлати] бир неча марта элчилар юбориб хар хил совғалар келтирди. Шунинг даврининг 3-йилида (658 й.) Канжут (Танг) шаҳрида Фарғонага юборилган кузатувчи маҳкамаси *се-се* этилган. Шош хукмдори Канчак ([Фучжи] тудун Шош нои (Шашт), Ючу Жовму (Чойчжаому)лар хоким (бугу 都督) лавозимига тайинланди. Кайюан (713-741 йй.) даврининг бошланишида (713 й.) [Шош давлати]нинг *се-се* / ши-тужюэ 西突厥) Баходир¹⁸² тудунни кўрсатган хизмати учун Шош давлатига хукмдор қилиб тайинланди. Кайюаннинг *се-се* / ши-тужюэ (740 й.) унга «Итоаткор хукмдор» (шунйиванг 顺德王) деган ном ҳадя қилинди. Кейинги йили Шош хукмдори Инонч тудун (Ина тудун¹⁸³) Кул подшохи¹⁸⁴ *се-се* / ши-тужюэ (740 й.) унга «Хозир турклар Тангри шаҳридаги маълумот йўллаб: «Хозир турклар Тангри шаҳрида (Тян кэхан) итбат қилиб турган бир пайтда, *се-се* / ши-тужюэ атрофдаги мамлакатларга хавф туғдираётганлигини хабар қилиб, [улларга] қарши уруш қилишнинг» сўради. Тангри ўғли (Тянзи) бу илтимосни рад этди.

се-се / ши-тужюэ (Zhen-zhu-he 真珠河) – Норин дарёсига тўғри келадиган феруза тоши (se-se 瑟瑟) – қадим хитой тилида талаффузи *se* (set) ёки *shet* (jér) . Бунга қараганда қадимда *se-se* деган *се-се* / ши-тужюэ тош хитой тилида «шет-шет» ёки «шиет-шиет» деб талаффуз этилган.

се-се / ши-тужюэ (Mocheduo 莫贺咄) тудун бўлиб, 713-740 йй.лари Тошкент хукмдори бўлган. *се-се* / ши-тужюэ (Qiyale 屈勒) Аели исми Инай тудун Қойле бўлиб, у 741 йилда Тошкент хукмдори бўлган. *се-се* / ши-тужюэ (Qiyale 屈勒) Хитойча аслиятда Чойле (屈勒).

Тянбао [Даври]нинг бошланишида (742 й.) Шош хукмдорнинг ўгли Наку Кошига ¹⁸⁵ «маърифат кучган беку» ¹⁸⁶ ном ҳады қилиниб, [бунинг исботи сифатида унга] темир хужжат тақдим этилди. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг Кусан хировули ¹⁸⁷ Гао Шянчжи ¹⁸⁸ [Шошда тайинланган маҳаллий] амалдорлар вассаллик вазифасини бажармаётганигини хабар қилиб, уларни жазолашга ижозат беришни сўради. [Шош] хукмдори эл бўлишга ваъда қилганидан кейин, Гао Шянчжи уни элчиларга топириб, [шундан кейин ушбу хукмдор Хитой пойтахтига] кузатувчилар ёрдамида асир сифатида юборилди. [Шош хукмдори Чангъандати] Кайкоан дарвозаси олдида қатл этилди. Шундан кейин ғарбий мамлакатлар хавотирлана бошлади. Шош давлатининг шахзодаси арабларга бориб ёрдам сўраб [хитойларга] қарши юриш қилди. Талас ¹⁸⁹ (Дангоси) шаҳридаги урушда Гао Шянчжи армиясини мағлуб қилди. Шундан бошлаб [Шош] араблар итоатига ўтди. Баойинг ¹⁹⁰ даврида (762 й.) [Шош хукмдори Танг сулоласи] саройига элчи ва совға-салом юборди.

/965/ **Сүёб** (سُيُوب). Кусаннинг шимоли-ғарбий тарафида 1000 *ли* (576 км) узокликдаги жойда бўлиб, бу жойда Бадал чўккиси ¹⁹¹ бор. Жануб тарафида ўрта иқлим билан, шимол тарафида туркшлар маконининг жануби билан четарадошдир. Жануби-ғарбий тарафдаги Кукорт (Помир тоғи) билан ораликдаги масофа 2000 *ли* (1152 км) келади. Бу жойдаги дарё суви жанубга томон оқиб бориб, ўрта иқлим орқали денгизга, шимолга қараб оққан суви тузлар макони орқали денгизга бориб

¹⁸⁵ Хитойча аслиятда Нажюй Чэбиши (那俱車鼻施).

¹⁸⁶ Хитойча аслиятда Хуайхуа-ванг (懷化王)

¹⁸⁷ Хитойча аслиятда бош бошқарувчи (цзедуши 節度使)

¹⁸⁸ Хитойча аслиятда Гао Шянчжи (高仙芝)

¹⁸⁹ Талас – хозирги Кирғизистон Республикасидаги шаҳар.

¹⁹⁰ Хитойча аслиятда Баойинг (寶應)

¹⁹¹ Бадал чўккиси – хитойчада Бола бўлиб, хозирги ХХР даги Шинжонг уйғур автоном улкаси Учтурфон ноҳиясининг ғарбий қисмидаги Бадал тоғ тизмаси хисобланади

қилинди. Шимол тарафга қараб уч кун юрилса, Қорлик кент ¹⁹² га етиб борса бўлади. Бу жойда баҳор ва ёз кезларида ҳам доим қор ётади. Бадал чўккисининг шимолига қараб 1000 *ли* (576 км) юрилганда, Сүёб дарёси йилиб чиқилади. Сүёб дарёсининг кунчикиш тарафида Нанеула (Жэхай) деб аталадиган бир кўл бўлиб, унинг суви кинда ҳам музламайди. Сүёб дарёсининг кунботиш тарафида, Сүёб шаҳри бор. Тяньбаонинг 7 йили (748 й.) бунданлик (Бэйтине) хировули Вонг Чжэнсянь Кусанга қарбий юриш қилиб, Кусанни вайрон қилди. Сүёб дарёсининг узунлиги 1000 *ли* (576 км)дан ошади. Бу жойда ет уруғдан бўлган туркларнинг бир неча минг қизилке қўшини бор. Деҳкончилик қилувчилари ҳам қизилке совут ва дубулғаларини ечмасдан меҳнат қилувчилар, талончилик қилган одамларни кул қиладилар. Қизилке тарафида Талас шаҳри бўлиб, бу ерда Шош давлатининг ғарбий гарнизони жойлашган. Бу жойдан Кунеун денгизга борса бўлади. Бу жойда 3 ойдан 9 ойгача ёмғир ётмайди. Кишилар қор ва музларнинг қилинидан хосил бўлган ёмғир суви билан деҳкончилик қилувчилар.

Тошкент давлатидан жануби-шарқий тарафга 1000 *ли* (576 км)дан кўпроқ масофада юрилса Фарғона дёб қилинган бир давлатга борса бўлади. Бу давлатнинг ерт томонидан тоғ билан ўралган бўлиб, ери ниҳоятда қуулар, кўй ва отлари ниҳоятда кўлдир. Бу жой қизилкедаги Сутрошанага 1000 *ли* (576 км)ча масофа келиди. Кунботиш тарафида Яйиш /966/ дарёси ет қаравелиннг юқори ва ўрта қисми) мавжуд. Бу дарё қаравелиннинг шимолидан бошланди. [Ушбу дарё сувининг] суви ринг бўлиб оқади. [Ушбу дарё] шимоли-тарб тарафга қараб ўлиб улугъ дангга қуйилади. Бу жойда сув ва яйлов йер масаб, ҳамма тарафдан баланд тоғлар кўзга ташланиб туради (Нүловчилар) баланд тоғларга қараб қаякка юриши

¹⁹² Хитойча аслиятда Шюэхай (Сюэхай) бўлиб, Исиккўлдан 80 км узокликда жойлашган кўл хисобланади. Норин дарёсининг қаровели у ирмоғида жойлашган.

керакligини билиб олса бўлади. [Ушбу жойдан] 500 ми (288 км) масофада юрилса Самарқандга етиб борса бўлади.

Маймар¹⁹³ (ميامر), хитойча аслиятда Ми / Мi – *
Маймур (ميرمور) деб ҳам аталади. [Ушбу манзилнинг] шимол тарафидан Самарқандга қадар 100 ми (57.6. км) масофада жойлашган. [Унинг] хукмдори Панжикент (Босидэ) шахрида кўним тошган. Юнг-хуэй йиллари (650-659 йй.) араблар ушбу хукмдорни ҳалок қилганлар¹⁹⁴.

Шананжининг 3 йили (658 й.) уларнинг макониди Намми округини тавъсис қилинган. Маймур давлати хокими Чжао Кайчу оксокол бўлган, кейин хар йили [Бейжинг] саройига совға юбориб турган. Каййуан йиллари жавоҳир, раққосағуз қизлари, шер каби совғаларни олиб келган.

Каййуан [Даври]нинг 18-йилида (730 й.) уларнинг улурф оксоколи Маймур саройига келди. Тяньбао йилларининг бошида Маймур хокимига «йиззатли бек» деган ном ҳади қилинди. Онаси ва хотинига «оғача ойим» деган ном берилган.

¹⁹³ Маймур давлати – араб манбаларида Маймур (ميرمور) – Фирдавсийнинг «Шохнома» сида Сосонийларнинг саркардаси Баҳром Чубин етиб борган энг охирти макон сифатида Сутда жойлашган Маймур номи ер кайд этилган [Фирдоуси, Абу-л-Касим. Шах-наме. Критический текст. Том IV. Москва, «Наука», 1969. С. 252].

Урта асрларда Сутда Маймур номи иккита ер бўлган: улардан бири Самарқанддан жануби-шарқда жойлашган Маймур номи *рустоқ* бўлса [Ибн Наукал, Абу-л-Касим ан-Nasibi, Opus geographicum / Ed. J.N.Kramers, ВГА, part 2. Lugduni-Batavolpim: E.J.Brill, 1967. p. 498], иккинчиси Бухоро ва Насаф орасидаги йўлда жойлашган кичик шаҳарча бўлган [Ибн Наукал, Абу-л-Касим ан-Nasibi. Opus geographicum / Ed. J.N.Kramers, ВГА, part 2. Lugduni-Batavolpim: E.J.Brill, 1967. p. 517].

¹⁹⁴ Бу ерда Панжикент хокими Девалтич назарда тутилмоқда. У араблар томонидан ўлдирилган.

Кушония¹⁹⁵ (كوشانيه), хитойча аслиятда Хэ / Не (何) Кушоника (كوشانيك) ёки Кушоник (كوشانيك) деб ҳам аталади. У номигга Кангкия (Кангжюй)¹⁹⁶ [давлати]нинг кичик

Кушон, Кушония – ушбу атама суллолага тегишли бўлиб, илк бор Герей (мил. авв. I аср охири – I аср боши) зарб қилдирган монеталарда учрайди. М.Е. Массон фикрича «Кушония» топонимни ёки булга яқин ном Қашқадарёда учрамайди, хитой манбаларида бу топоним ногўтари кўрсатилган деб ёзади. Бу номидаги кушилиб бўлмайдди. К. Шониезов фикрича «Кушон» ва «Кушония» атамаси хуусеида юритиб, кўйидагиларни илгари юритиб «Қарши шаҳрининг шимоли-ғарбий қисмида Косон шаҳри мажмуа бўлиб, унинг марказидати кўрғон харобаси ҳам «Кушон» деб аталган. А. Хўжаев фикрича, «тоҳарлар бу шаҳарнинг бир қабиласининг номи. Юзҷижлар эса бу бошқа номи билан аталган. Юзҷижлар булар рузижлар бўлиб улар «Кушон», яъни туркий халқлар хисобланади». Сутдуннос олим В.А. Липшиц фикрича, «Кушон» атамасини «Куچار» топоними билан боғлиқ ҳолда талқик этишни тўғри деб хисоблайди. Олим Шерев *Туркистондаги Куچار шаҳри атрофида яшган кенонлар ўзбекистон хулудига кўчиб келганлиги ва Куچارнинг бу бир номи Кусон бўлганлиги билан боғлиқ деб билдириши В.А. Кушлань: письменность и язык / Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Материалы международной конференции. Том I. Москва, «Наука», 1974. С. 319-320]. Б.Фофуровнинг фикрича, «Кушон» атамаси «Гуйшуан» атамасининг хитойча транскрипцияси бўлиб, «кабила» маъносида келади [Гадуров В. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 1. Косово: Ирфон, 1989. С. 178]. М. Исхоков фикрича, бу сўзнинг номи чинкиши қадимги туркийча бўлиб, Гуйшуан сўзи топонимлар томонидан ишлатилган ва бу сўзни улар ўзининг номи билан талаффуз қила олишмаган. Б.С. Фоййбов фикрича «Кушон» атамаси Гуйшуан шаклида хитой манбаларида келсади, у асли туркийча асоста эга бўлиб, «бирлаштиш», «қатълашмоқ» каби маъноларини беради» [Фоййбов В.С. «Кушон» атамаси ва унинг мохияти хуусеида // Фарғона водийси тарихи ва этнолингвистика. Андижон., 2015. 58-б.].*

¹⁹⁶ Бу давлатнинг номи уйғурча таржимада «Самарқанд» деб атаб ёзилган.

хонига карашли Фумуо (附壘)¹⁹⁷ шаҳрининг ўрнида жойлашган. Шаҳарнинг сўл тарафига бир қаср бўлиб, қасрнинг шимолий тарафига ўрта иқлимда хукмронлик қилган ҳар қайси подшоларнинг расми чизилган. [Ушбу қасрнинг] шарқ тарафидagi [деворида] турклар ва брахманлар, ғарбий тарафига қадар Форс ва бошқа ажнабий қабилалар хукмдорларининг расми чизилган. Кушония хукмдори ҳар қуни саҳарда мана шу жойда бу расмларга бир марта таъзим бажо келтирилган кейин сарой иштини ўз қўлига олади. Улар Чжэнгуан (Тай-пзун)нинг /967/15 йили (641 й.) [Танг сулоласи] саройга элчи юбориб совға жўнатлади. Юнгдай йиллари саройга қуйидаги маълумот ёзиб юборган «англашимизча, табғоч қўшини¹⁹⁸ кунботишга ҳарбий юриши қилишга отланибди. Қўшинларга ем-ҳашак, озиқ-овқат етказиб бериш умиддамиз» деди. Кейин уларнинг макони Кушония аймоғи бўлиб тавсис қилиниб, сардори Чувоо Пудадди оксоқоли бўлиб тайинланди. У Бордиши [исмли киши]ни элчи қилиб юбориб, ўз ташаккурини изҳор қилди.

Хоразм (خوارزم) (хитойча аспиятда Хусими / Husimi 呼似密). Хурозм (خوارزم) деб ҳам аталади. [Ушбу давлат] ўқсус дарёси¹⁹⁹ сининг шимолий қирғоғида жойлашган. Жануби-шарқий томонда жойлашган Битика қадар 600 ли (345.6 км) масофа мавжуд. Жануби-ғарбий тарафдан Персия билан чегаралош хисобланади. Шимоли-ғарбий тарафидан турк ҳазарлари билан чегаралошди. Бу жой ҳам Самарқанднинг Канжи (Қанг давлати) хукмдорига карашли Урганч²⁰⁰ шаҳрининг асли ўрнидир. Уларнинг

¹⁹⁷ Уйғурча таржимада Фумуо шаҳри «Бухоро» деб ёзилган. Лекин у аслида Пойкент шаҳри бўлган.

¹⁹⁸ Бу ерда табғоч қўшини Танг империяси қўшини назарда тутилмоқда. Чунки, Танг империясига туркий халқлардан бўлган табғоч қабиласи аъзолари асос солган ва бошқарганлар.

¹⁹⁹ Ўқсус дарёси – Амударё назарда тутилмоқда.

²⁰⁰ Урганч шаҳри (Допзянь 奥鞬城).

хукмдори Жадикужу²⁰¹ шаҳрида туради. Ҳар қайсиғиғиз назаринида мана шу элда туя боқилади. Савдогарлар мана шундай туя ўрқачларига миниб турли эшларга бориб савдо қилгани борадилар. Тяньбао даврининг 10 йили (751 й) хукмдори Шовшигун²⁰² саройга элчи юбориб, қора туз савдо қилди. Баойинг йиллари (762-763 йй.) кўп марта саройга элчи юборди.

Кеш (كاش) Кошона (كاشانه), Шаҳрисабз (شهر سبز) деб ҳам номланиб, у Қарши (Думо) дарёсининг қуёбидagi Самарқанднинг хукмдорига карашли қуёбидagi Сўғд шаҳрининг ўрнида жойлашган. Бу қуёбид кунботишга қадар 150²⁰³ ли қорилса, Насабга, қуёбидга 200 ли (115.2 км) қорилса Маймурғта, жанубга қуёбидга (230.4 км) қорилса Тохаристонга етиб борса бўлади. Бу жойда Темир қопиғ (темир қувуқ) деб ҳам аталадиган бир тоғ бўлиб, ўнг-сўл даралари баланд ва тик кетган қуёбидлар, тошларнинг ранги темир рангидек бўлиб, қуёбид /968/ давлатнинг қуроли сифатида уларни ажратиб турган Горта олтиндан қулф солинади. Шаҳарда илоҳлар аристокхонаси бўлиб, ҳар маросим ёки марақа қилинганда 1000 та кўй суйилади. Ҳарбий юриш қаби қатта воқеалар туғди, динид мана шу жойда маросим қилиниб, ундан кейин йўлга чиқадилар. Уларнинг давлатида 500 та қалъа бор. Сўғд сулоласининг Дайи йиллари (605-618 йй) Кеш қуёбидори Туркчи (хитойча аспиятда Дичжэ – 狄遮) йилининг марта ўрта иқлим [қиймти Хитой] билан алоқа савдо бошлаган ва ўзини энг қудратли деб санаган. У бинотида Кеш шаҳрини айлана масофаси бир неча минг ли

²⁰¹ Жадикужу – хитойчада Цзидопзюйчже деб ёзилган бўлиб, бу сарай аристокхона ағ-Журжонийа (الجرجانية) бўлиб, Турпанж шаҳри қуёбидори Унинг харобалари Қуҳна Урганч деб аталади.

²⁰² Шовшигун – Танг империясининг шарқий худуддagi қуёбидори хисобланади.

²⁰³ Насафий ва Ибн Хавқал асарларида Кеш – Насаф ораси ҲҲ қадар дейилган (المسالك والممالك، تأليف أبي اسحق ابراهيم بن محمد القاسمي)، 1961، ص 141. Шовшигун, Араб тилидан таржима ва изоҳлар Муаллифи Ш. Қасимовнинг, Тошкент, 2011. 89-б.

хисобланади. Чжэньгуань [даврийнинг (642-643 йй.)нинг 16 йили (642 й.) Кеш хукмдори Шошбек (Насэби) ўз диёрдаги ажойиб соғваглари юборган. Шянжинг йиллари уларнинг макони Кеш аймаги бўлиб тавсис қилинган ва Чавуб Шига кора аймагобеги бўлиб тайинланди. Каййуан [даврийнинг 15 йили (727 й.) подшоҳ Кубдур (Хубидо 忽必多) рақоса кизлар ва ялпиз тақлим қилди. Кейин уларнинг хукмдорлари вафот этган бўлсаларда, тахтта чиққан болалари [Танг сулоласи] саройига тинмасдан элчи юбориб турганлар. Тяньбао йиллари (742-756 йй.) Кешнинг номи ёрлик бўйича «Кеш давлати» деб ўзгартилади.

Нахшаб (نخشاب) (хитойча аслиятда Насэбо — 諾色波)²⁰⁴ Насаб (نساب), Карши (قرشي), Кичик Кеш (كش كچك) деб ҳам аталади. Азгдан Кеш давлатига қарам бўлиб келган. Бу давлат Тўхористоннинг қадимги маконларидан бири бўлиб, кунчикиш томонида Кўкорт (Помир) билан, кунботиш томондан Персия билан, жануб томонидан Хиндугуш тоғлари билан чегарадош хисобланади.

Уксуе (Амударё) дарёси бўйлаб шимол тарафга қараб юрилса, Термид (ترمذ) қавми учрайди. Уларнинг элини кунчикишдан то кунботишгача бўлган оралик масофаси 600 *ли* (345.6 км) келади. Бу жойдан кунчикиш томонга қараб юрилса яна тўрт қавм аҳолиси (чжунлар) учрайди. Вахш элининг худуди бу жойдан 300 *ли* (172.8 км), узунлиги эса 500 *ли* (288 км) хисобланади. Унинг шарқида /969/ Кунтоғ давлати бўлиб, Кукоргдаги 18 та қабилга билан чегарадош. [Нахшабнинг] жанубий тарафида Кач (Цзечжи қабиласи) жойлашган бўлиб, бирмунча каттароқ қавмлардан хисобланади. Уларнинг [яшайдиган худуди] 1000 *ли* (576 км) хисобланади. Бу

²⁰⁴ Насаф (نساب) — ўрта асрларда (IX — XII асрлар) Қашқадарь водийсининг ғарбий қисмида жойлашган энг катта шаҳар Исломотга қадар бу ерда жойлашган шаҳар Нахшаб (نخشاب) деб аталган. Насаф номи Нахшаб номининг арабчалаштирилган шаклидир. Нахшаб шаҳрининг харобалари хозирги Карши ёнида жойлашган бўлиб, Қалъаи Заҳок Марон деб аталади.

худуди тоғ-қоялари бир-бирига тутташиб кетган, у ерда номи ва бугдой терилади. Киш фаслида қаттик совуқ бўлиди. [Ушбу тоғлар]нинг жануби-шарқий тарафида қораб 600 *ли* (345.6 км) масофада юрилса қорли бағанд тоққа борса бўлади. Бу тоғдан Тохаристонга ҳам юрилган йўл бор. Бу жойдан яна беш қавмдан ўтгандан кейин Поротура диёрига келади. Бу диёрдан шимолга қораб 600 *ли* (345.6 км) юрилса, Удлиёна²⁰⁵ га борса бўлади. Бу манзилдан шимол-шарқий тарафга қараб 200 *ли* (115.2 км) юрилса Хипора (Хэболо) дарёсига келади. Дарё суви жануби-ғарбий томон оқадиган бўлиб, баҳор ва ёз фаслларида дарё суви қаттик музлайди. Бу жойнинг шимолдаги 12 қавмининг маконидан кейин брахмапура қавми учрайди. Улар мана шу макондаги энг катта қавм бўлиди. Уларнинг макони 4000 *ли* (2304 км)ча келинган худуд бўлиб, атрофи тоғлар билан ўралиб туради. Ери унмдор, мис ва биллур тош қазиб олинади. Уларнинг шимолда қорли тоғ бўлиб, бу жой кунчикиш қавми элидир. Бу жойдаги 19 қавмдан ўтгандан кейин Моцзета (Моцзето) элита борса бўлади. Яна кунчикишга қараб тўрт қавмдан ўтиб, бир дарёдан кечиб ўтгандан кейин Камуропа қавмига етса бўлади. Уларнинг макони те кункили бир жойдан иборат бўлиб, жануби-ғарбий томонлар билан чегарадош. Бу жойдаги одамлар жануб томонга ўхшаб кетади. Бу жойдан икки ой юрилгандан сунг унинг жанубий ерларига етиб борса бўлади. Бу қавмининг шарқи-жанубий тарафида ёввойи филлар тўп-топ юрилган бўлади. Жанг майдонларида филлар ҳам келишиди. Ундан кейин жанубий тарафга юрилса 32 қавм аҳолиси худудидан ўтиб, Ранкира қавми учрайди. Уларнинг худудининг майдони эса бир неча минг *ли* масофани эгаллайди. [Ушбу давлатнинг] хони тарафшарура шаҳарида яшайди. Уларнинг шимол-ғарбий тарафида Персия жойлашган. /970/ Айтишларича, Персиянинг замминининг худуди бир минг лйдан ошадиган, шимолки Вардаштана шаҳрида яшайди. Уларнинг

хитойча аслиятда Учан-гуо (烏婁國).

Мақониға [ариктар қазиліб] сув олиб келиб деҳқончилик қилади.

Термиз²⁰⁶ қавмининг нарисидаги ўз насаб-жамоатни бўйича ғуж бўлиб яшайди. Ўрта иқлимдагилар уларни эл номлари бўйича атайди. Улар ҳеч қачон Танг сулоласи билан алоқада бўлмаганлиги учун улар ҳақидаги хотира ва соғномағарда аниқланмаган маълумотлар пайдо бўлган. Улар ҳақидаги маълумотларни такқослаб нуқсонларни тўғрилаш имкони бўлмади. Шундай бу худуд ва бу ердаги турли эллар ҳақида тўлиқ бўлмаса ҳам баъзи маълумотларни келтиришни маъқул топдик.

Фарғона (𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰏) (хитойча аслияфда Дай-юан / Даван — 大宛). [Танг сулоласининг] пойтахт шаҳри²⁰⁷ гача 8000 ли (4608 км) нарида жойлашган. [Фарғона хукмдори] Ахсикат (Шижян²⁰⁸) шаҳрида туради. Бу шаҳар Инжу (Сирдарё — Чжэнчжу-хэ)²⁰⁹ нинг шимолида жойлашган. (Фарғона давлати) да 6 та йирик, 100 та кичик шаҳарчаглар мавжуд. Бу жойдаги одамлари кўпинча узок умр кўради. Уларнинг хукмдорлари Вэй ва Жин [сулолагари давридан бун] авлодма-авлод юрт сўраб келган. Хар йилнинг биринчи кунда хукмдор ва хар қайси сардорларни икки турухта ажралиб, бир турухдан биттадан одам танлаб, уларнинг дубулға ва совутларини ечтириб, қолғандар унга тош ва сопол [идиш бўлақлари] отади. Улардан бири ўлгандан сўнг тўхтадилар. Шу асосда йилнинг яхши ёки ёмон келишини аниқлайди.

²⁰⁶ Термиз — хозирги Сурхондарё вилояти маркази хисобланади.

²⁰⁷ Хитойдаги Танг сулоласининг пойтахти Чангъан (хозирги Шян, рус адабиётида Сиань) эди. Бу даврдаги асосий катнон йўли Шаркий Туркистондаги Кумул, Урумчи, Или водийси, хозирги жануби-шаркий Козонгистон орқали ўтган. Йўл масофаси ана шу йўналишда берилган.

²⁰⁸ Хитойда Танг сулоласи хукмронлик қилган даврдаги (618-907 йй) Фарғона маркази бўлган.

²⁰⁹ Чжэнчжу-хэ — хозирги Сирдарё бўлиб, унинг нероглифинини маъноси «хакикий марварид» деб демакдир.

Чжэнгуан²¹⁰ даврида (627-649 йй.) Фарғона хукмдори Кинши (Чйби) Фарбий турк хукмдори Хон-Баходир (Чуймуо-Хэдуо)²¹¹ нинг кўлида жон таслим қилади. Ашина Сунши²¹² (Ачинна-Шуни) унинг шаҳрини /973/ қоплаб олди. [Ашина Сунши] ўлгандан кейин унинг йети Ашина Эбужи (Эбуочжи²¹³) Копишининг укасининг йети Олсанни тахтга чиқариб, Хумэн шаҳри²¹⁴ да туради. Ашина Эбужининг бўлса Косон (Косон, Кэсай шаҳри²¹⁵) да туради. Шянжжинг даврининг бошланишида (656 й.) Эбужи [Танг сулоласи саройига] элчи юбориб, саройлар келтирди. Гаозунг [жавобан] унга катта инъом берди. Шянжжинг даврининг 3-йилида (658 й.) Косон шаҳри Эрқашгом (Сюшон) тутук маҳкамаси (вилояти) деб таъкил қилиниб, Олсон (Аляосен²¹⁶) оксокол қилиб таъинланган. Шу санадан бошлаб [Танг сулоласи] саройга хар йили совға юбориб турди. Император Чжэнгуан²¹⁷ нинг Каййуан даврининг 27 йилида (739

Чжэнгуан — «хакикий кўриниш» маъносини англатади. 627-739 йй 1102-1114 йилларга берилган ном.

Хон Баходир (Чуймуо-Хэдуо) — 639-640 йилларда Фарбий Турк макони бўлган.

Ашина Сунши — Фарғона хукмдори бўлиб, у 630-650 йилларда хукмронлик қилган.

Чжэнгуан — Фарғона хукмдори бўлиб, у 650-660 йилларда хукмронлик қилган.

Кумэн шаҳри — хозирги Тожикистон Республикаси вилояти Хужанд шаҳри хисобланади.

Кинши — хозирги Наманган вилоятидаги Косонсой тумани вилояти хисобланади.

Ашинада «кинши» «лаши» ҳам деб ўқилади. Вилот даврини берилдиган лавозим бўлган. Қадимий Хитой вилояти босиб олинган ерларга нисбатан олганда, ушбу вилоят «дулу» уявонига эга харбий амалдор тайинланган. Косон эса Фарғона хукмдори бўлиб, у 640-660 йилларда хукмронлик бошқарган.

Чжэнгуан — Танг императори бўлиб, у 712-756 йиллари даврида ўтирди.

й.)²¹⁸ Фарғона хукмдори Арслон Тархон²¹⁹ Тухушпан кўзғолонини бостиришга ёрдам бергани учун «байъат бек» (фэнгхуа-ванг²²⁰) унвонини ниньом этди. Тяньбао даврининг 3-йилида (744 й.) ушбу давлат [Фарғона]га Нингтоан (Топканд) деб ном берилди. Император [Фарғона] хукмдорига [ўз хонадони учун] бегона бўлган сулола фамилиясига тааллуқли Доу [сўзини]²²¹ фамилия килиб тақдим этди. Бундан ташқари [император] ўз авлодига тегишли бир кизни «Малика Иххи» (Хэйи маликаси) деб [Фарғона хукмдори хузурига] юборди. Тяньбао даврининг 13-йилида (754 й.) Фарғона хукмдори Чжунгже ўрта иклимнинг конун-қондларини ўрганиши бўйича шахзода Шуюннини [император] саройига юборди. Сарой уни мувофиқ кўриб, у ерда сўл кўл ясавуллар ясавулхонасининг кўмондони (зуо-увей жанжон)²²² килиб тайинлади. Бу иш Танг [сулоласи учун] бекийс эхтиёткорлик чораси бўлди.

²¹⁸ Кайюан — «бошланиш» маъносини билдиради. 713-741 йилларга берилган ном.

²¹⁹ Арслон Тархон — аслида Ашпидан Даган бўлиб, 720-739 йилларда Фарғона хукмдори бўлган.

²²⁰ Фэнгхуа-ванг — Танг сулоласи даврида хорижий давлатлар хукмдорларига ниньом этиладиган фахрий унвон бўлиб, у «маданийта интилувчан хукмдор» маъносини англатган. Мазкур унвон маъносидан кўриниб турибдики, Танг империяси даврида Хитой хукмдорлари ўзларининг дунёқарашини, яъни бошқа мамлакатларга нисбатан амалга ошириладиган жаҳонгирлик сисёатини маданият белгиси деб қарашган ва ушбу империя биан ҳамкорлик қилганларни «маданийлаштиш» интилиш деб баҳолаган.

²²¹ Доу — иероглифи «тешик, дарча, арик» деган маъноларни билдиради.

²²² Зуо-увей жангжон — Танг сулоласи давридаги сарой соқчилари бош кўмондони ёрдамчиларига бериладиган харбий унвон бўлиб, у «чап канот сарой соқчилари кўмондонини» маъносини англатади. Бу даврда сарой соқчилари чап ва ўнг канот каби икки бўлинмага ажратилган. Улар император саройининг хавфсизлигини таъминлашга жавоб берган.

Катта Бўлур (وادی بولور). Багур (وادی بگور), Болгистон (وادی بولگستان) деб ҳам аталади. Тубутларнинг нақ ғарбига тўтри келиди. У кичик Булур билан чегарадош. Кунчикиш тарфидаги Шимолий Анаткак ва Улдийёна билан кўшни, бун кўркум (сариктул) теринга ниҳоятда қулай. Тубутларга қарам [холда] холда яшайди. Вансуй [ушунга] йилларидан Каййуан йилларигача бўлган даврда уч марта сарой элчи /974/ юборганлиги учун даврининг сардори Субошри Жилонга «бек» номи ҳадя қилинди. У ўлгандан кейин Сулин Тўйжи тахтга ворислик қилди. Шундан эътиборан уларнинг хар қандай сардорлари саройга совға йўллаб турди.

Кичик Бўлур (وادی كچك بولور). Пойтахтга 9000 ли (5184 км) келадиган жойда бўлиб, кунчикиш томонга қараб 1000 ли (1728 км) юрилса тубутлар замининг ўрдасига, кунчикиш томонга 800 ли (460.8 км) юрилса Улдийёнага, жануб-шарқий томонга 300 ли (172.8 км) юрилса катта булурга, жанубга қараб 500 ли (288 км) юрилса кичикбулурга, шимолга томон 500 ли (288 км) юрилса йақинга қарашли Сарҳад шаҳрига борса бўлади. Унинг сардори Нита шаҳрида истикомат қилади. Бу шаҳар қанқул дарёсининг бўйида жойлашган бўлиб, уларнинг тарбияланиш қисмидаги тоғ чўккисиде жойлашган катта шаҳар Кобул деб аталади. Каййуан йилларининг бошларида уларнинг хукмдори Мужунманг саройга келганда император Шуанзунг уни ўз ўғлидек кутиб олди ва уларнинг маконини Суййуон кўрғони килиб таъсис қилди. Мазкур давлатга тубутлар кўл зулм ўтказган. Бир йил марта мушкул ахволга солганда, тубутлар: «бизнинг кўл элчилардан қасдимиз йўқ, фақат ўз худудингиздан кўл, тўрт кўрғонни эгашламоқчимиз, холос», дедилар. Булардан бироз вақт ўтгач, тубутлар уларнинг тўккизта даврининг тортиб олади. Мужинманг Бешбаликдан ёрдам берди. Хировул Жанг Шавсунг Сулиннинг ўринбосар биан Жанг Силини 4000 сараланган аскар билан ёрдамга берди. Мужинманг ҳам аскар тортиб чиққанда, тубутлар икки-уч кишининг, бир неча минг кишининг қалласи

олинди. Тўққиз шахар ҳам қайтариб олинди. Сарой ёрлик тушириб унга «Кичик Бўлур бегги» деган номни ҳамда қилингандан сўнг Мужинманг улуг /975/ сардор Сожунасимамушнингни ташаккур изхор этиш учун саройга юборди.

Мужинманг ўлгандан кейин ўгли Нанни тахтта ўтказдилар. У ҳам ўлгач, Малайши хукмдор бўлди. У ҳам ўлгач, Сушлижи тахтта чиқди. Уни тубутлар ўзига тортиб, ўз маликаларидан бирига уйлантирди. Кейин шимоли-тарбий қисмдаги 20 та эл тубутларга қарам бўлиб, Танг сулоласи саройига совға йўлламас бўлиб олди. Кусан хировули уларга уч марта жазо юришни қилган бўлса ҳам, ҳеч қандай натижа бўлмади. Танбаонинг 6 йили (747 й.) сарой ўринбосар хировули Гао Шянчжини уларга қарши харбий жазо юришни қилишга буйруқ берди. У йўлга солган харбий кўшини кўмондони Ши Юанчинг бошчилигидаги 1000 кишилик учкур чавондозлар кўшини Сушлижигга дўк қилишиб шундай дейишди: «Катта Булурга макон қилишимизни сўраймиз», деди. Шаҳарда катта сардор-лардан беш-олтита си бўлиб, ҳаммаси тубутларнинг яқинлари эди. Гао Шянчжи Ши Юанчинг билан «кўшнимиз этиб борган захоти уларни тоққа йўл олишдан олдин шахона ёрликни кўрсатиб уларни биз билан эл бўлишга даъват қилинг ва кўлаб инъомлар қилинг. Хар қайси қабили оқсоқолларини боғлаб олдимга олиб келинг», деб келишиб олди. Ши Юанчинг ишларни шу тарикада амалга оширгандан кейин Сушлинжи ўз хотинини олиб қочиб кетди. Аммо унга панох бўладиган бирор жой топилмади. Гао Шянчжи бу жойга келгандан кейин тубутларга ҳаммаслақ бўлганларнинг барини қалласини окшомида тубутлар келган бўлса ҳам уларни қутилтириб қолмади. Тав Шянжи тубутларнинг бош сардорини эл бўлишга кўндириб, уларнинг элини тинчитди. Шу билан пурум ва араблар каби 72 та фуз эли қаттиқ чўчиб кетиб байъатга бош эгди. Кичик Булур хукмдори ва Унини

нингни тирик тутилиб пойтахтта олиб /976/ келингандан кейин, уларнинг эл номи «Гўйрин» деб ўзгартирилди ва бу жойда Гўйрин кўрғони бино қилинди. 1000 дан ортик император бу жойни кўриқлашга қолдирилди. Император Гўйринини ўлимдан ҳалос қилиб, уни ўнг қўл баҳодир жавулар ясовулхонасининг кўмондонлигига тайинлади ва унга момик жйлоли тўн, олтин кўмир инъом қилиб қўриқчиликка кўйди.

Гўхористон (吐火羅) (хитойча аслиятда — 吐呼羅) (Гуор (تۇخار)) деб ҳам аталади. Бу ном Шимолий Вэй империядан бери ишлатилмоқда. Улар Кўкортнинг қирғида бўлиб, Уксус дарёсининг жанубидаги қадимги Бактрия²²³ дийрида жойлашган. Улар эфталитлар билан қўлаш ҳолда яшайдилар. Аскарликка ярайдиганлар сони бунинг киши чиқади. Уларнинг элида аёллар оз, эркеклар кўп, шимолида Бура тоғи мавжуд. Мазкур элнинг Таскай тарафидаги ғорда бир илохий арғумок бўлиб, тўхарлар элидагилар байталларни мана шу элнинг олдида бокса тугилган тойчоқлар терисида қон қўриб турадиган арғумоклар бўлиб этишиб чиқади. Бу элнинг хукмдори «ябғу» деб аталади. У-ди ва бу элнинг йиллари кўп марта саройга элчи юборган эди.

²²³ Бактрия ҳақида хитой манбагларидан «Гунгжян жиши бичуров» (Мухим тарихий воқеалар баёни)да бу мамлакат ҳақида қадимдан маълумот бор: «Бактрия (Дашия) Фарғонанинг қирғида жойлашган бўлиб, бу ердагилар фарғоналиклар билан бир сеп урф-одатга ривож қилишди... Бактрия (Дайвья/Дася) Хан сулоласидан 12 минг ли (6912 км) нарида жойлашган, у Ханнинг қирғи-тарбита тўғри келади...» [Хужаев А. Фарғона хитой манбагарида... 138-6-]. Мил. авв. I асрларда рузие (юзччи 月氏) элчилар Хитойнинг шимоли-шарқидан хунлар томонидан элчи чиқариб, улар Бактрия тупроқларидати Юнон-Бактрия элчи ерларини забт этадилар. I асрда юзчжилар Бактрияда географик география Южного Согда и Тохаристана по географическим источникам IX — начала XIII вв. — Топкент: Университет, 1996. С. 261].

Юнхуйнинг 1-йили (650 й.) тўхтарлар давлати ниҳоятда баланд иккита бир куш саройга тақдим килди. Кушнинг бўйи етти чи баландликда, рангги қора эди. Оёқлари хўкизнинг оёғига ўхшаб кетади. Шамолдек югуриб кунига 300 ми (172.8 км) масофани босиб ўтади. Одатда темирни ҳам еб битирадиган бўлгани учун уни кишилар уни «туякуши» деб атайдди. Шинанчнинг йиллари уларнинг Варвализ шаҳри тўхтар туғук маҳкамаси бўлиб тавсис қилиниб, кичик шаҳарлари 24 аймоққа бўлинган. Тўхтарлар хукмдори Ашина тутукликка тайинланди. Орадан икки йил ўтгандан кейин ўғлини саройга юборди. Кейин яна уч чи /977/ баландлигидати топилган акик дори тақдим килди. Шинглунгнинг 1-йили (705 й.) тўхтарлар хукмдори Ашина Тунли иниси Булуни саройга юбориб соқчилик учун тайин килди. Сюан-цзун ва Танбао йиллари оралигидати даврда бир неча марта от, ҳачир, ажойиб дурлар, 200 хил гандасара дориси, қизил зумрад каби совғаларни тақдим килди. Шу билан бирчи, тўхтарлар сардори Кутлук Тун Тарду²²⁴га «Тўхтар ябғуси», «эфталлар бегги» деган фахрли номларни тортик килди. Кейин саройга кўшни фуз қавмидан Қашқарийлар тубутларни бошлаб келиб тўхтарларга хужум қилганида, ябғу Сариментала Кусандан ёрдам сўради, кейин император кўшн юбориб тубутларни йўқотди. Цианюан йилларининг бошларида тўхтарлар эли ғарбий юртдаги тўжкиз давлат билан тангризоланинг кўрикчиларини тинчитишга ёрдамчи аскар юборилган. Император Суэунг тўхтар кўшннини Шуфанг даргоҳига айириб берди.

Япталлар (回紇) [хитойча аслиятда яда / уада 回紇 — Эфталитлар]²²⁵, [Ғарбий] Хан сулоласи давридаги улду

²²⁴ Асли исми Тарду-Шада бўлиб, у VII асрнинг биринчи чорагидан 630 йилгача яшаган.

²²⁵ Эфталитлар – асосан деҳқончилик билан шугулланиб, тўнчи боққан, пахта экканлар. Ҳар қайси қабидаларни ўзининг оксоқоли бўлган. Катта оксоқоли ўлиб кетса, ўғли унинг ўрнини чиққан. Илгари улар бугунги Жангбайжан тоғи (хозирги Хитой Халк Республикаси Худудиди)нинг шимоли ва Сунгхуачанг,

Ғарларнинг қавмидандир. Улуғ тўхтарлар осийлар (回鹘)ларга энгилиб қолгандан кейин, кунботишда

қўлуни қанг дарёлар (Сунгхуачанг, Хуйлунгчанг дарёлари)дан қозирги Хитой Халк Республикаси худудиди)нинг ўрта, етти қисмидаги водийларда яшаган. К. Шониезовнинг фикрича, эфталлар Мовароуннаҳрга келмасидан олдин Олтой тоғларидан қўқубди, Хугандан ғарбда ва Бадахшоннинг тоғли районларида, катта Фарғонанинг айрим районларида яшаганлар» деб кези [Шониезов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. 135-б.] «Вэйшу»да эса уларни дастлаб қозирги Хитой Халк Республикаси худудидида яшаганлиги берилган [Ғарбий юрт тақираси // Вэйшу. 102-жилд. Урумчи: Шинжонг халк нашриёти. 2004. 166-б.]. Яна бир хитой манбаси асарида «Чжоушу»да эса эфталийлар Бадахшонда ҳам яшаганлиги ҳақида маълумот берган (Ег юртдагиларнинг тарихийи холлари // Чжоу-шу. 50-жилд. Урумчи: Шинжонг халк нашриёти. 2004. 692-б.). Хитой манбаларда эфталийлар қандай қўлгина маълумотлар хали етарлича ўрганилмаган. Ушбу маълумотларни ўрганиш асосида эфталийларнинг келиб чиқиши, тарихотлари ҳақида аник маълумотларга эга бўлиш мумкин. Қўб тилидаги манбаларда ҳам эфталлар борасида кўншаб маълумотлар бор. Уларга кўра эфталлар арабларнинг халк қозини ривоятларида ҳам учрайди. Бу маълумотларнинг қозини шундаки, эфталлар манбалардаги инсониятнинг Ер қозини тарқалиши билан боғлиқ ўринларида учрайди [Кэйдбергман Р.Т. Донсламский Мавераннахр в арабозычных источниках / Цивилизация Великого Шелкового пути из прошлого в будущее: проспективы естественных, общественных и гуманитарных наук. Самарканд, 2017. 390-б.].

Усуни давлати (烏孫國, хозирги замон ўқилиши Wu sun guo) Уа шун гуо) – қадимда Усуни атамасининг биринчи у (烏孫) қозини «а» ёки «ш», иккинчи сун (孫) нероглифи «sun» қозини. Шу боис хозирги пайтда «усун» деб ўқилаётган атама, қозинда «a-sun», бошқача «u-sun» деб талаффуз этилган. Қозинлар Усуни атамасини хозир пайтдаги туркий кабилаларининг қозини «үйсун» ёки «үйшун» атамасининг хитой тилидаги шаклидиги деб хисоблашади. Уйгурча таржимда 乌孙 атамаси «шун» деб берилган (Бан Гу. Ғарбий юрт тақираси II, Ханнома. Тошкент, 1994. 901-953-б.). Усунилар хитой манбаларидаги маълумотда дастлаб хунлар билан биргаликда Хуангхэ қозининг ўрта оқимда шимолида истикомат қилган. Улар

Фарғонадан ўтиб, Бактрияга хужум қилган ва уни ўзини қарам қилиб олган. Пойтахти Балх шаҳри эди. Бактрия дегани, тўхорлар деганидир. «Эфтал» (𐬎𐬀𐬎𐬎) деган сардорнинг фамилияси бўлиб, кейинчалик давлатнинг номи бўлиб ўзлашган ва «эптал» деб аталадиган бўлган. Яна «эптил» деб ҳам аталади. Уларнинг урф-одаглари туркларникига ўхшаб кетади. Тяньбао йиллари саройга элчи юбориб совға йўллаган.

Термиз (𐰽𐰺𐰍), Термиз деб ҳам аталади. [Ушбу манзилдан] кунботиш тарафдаги Табаристонга ва жанубий томондаги араблар еригача бир ойлик йўл ҳисобланади. [Термиздан] шимолий тарафдаги Тилон шаҳрига етиб бориш учун 20 кун юрилган. Кунботиш тарафдаги араблар ерига қадар бир ойлик, Уксуе дарёсининг шимолий тарафида қатта сахро бўлиб, хар хил ёввойи ҳайвон, жумладан шерлар кўп учрайди. Бу жойнинг шимоли-ғарбий тарафидан Шаҳрисабз шаҳри билан четарадош бўлиб, Шаҳрисабз билан Темир тоғ ажратиб туради.

Тяньбао даврининг 6-йили (747 й.) Демовандга ўхшаш олтига халқ [Хитой] саройига элчи юборди. Сарой Демованд сардори Муькун Мухайяннинг «итотманд бек», Боғдоқ сардори Муьжизанини «диёнатли бек», Омуг сардори Кунни фўз шодни «инобатли бек», Шероз сардори Ферузни «йўсиндор бек», Дуристон сардори Ясажушни «хаккониятли бек», Термиз сардори Шимунни «байъатли бек» қилиб тайинлади.

Мил. авв. 161 йиллари Или, Текас дарёлари атрофидаги рузие (I 氏) ларни қувиб юбориб, Исиккўл атрофига кўчган. Сўнгра «Усуэн хонлиги»ни ташкил қилган. Улар 450 йили жуджаллар боёсими остида Помирнинг шимолий томонларига кўчиб кетиб, 851 йилгача яшаганлиги хитой манбаларида қайд этилади. Х асрдан кейин хитой манбаларида улар ҳақида маълумот келтирилмайди. Вей сулоласи тарихида келтирилган маълумотдаги Усуэн давлати, Исиккўл атрофида ташкил топган давлатга нисбатан айтилган.

ХИТОЙ РОҲИБИ СЮАН ЦЗАНГНИНГ «ДА ТАНГ ШИНОЙ ЖИ»

«БҮЮК ТАНГ ДАВРИДАГИ ҒАРБИЙ

МАМЛАКАТЛАРГА ОИД ХОТИРАЛАР» НОМЛИ

САФАРНОМАСИДАГИ МАЪЛУМОТЛАР

Феруза Джеманиязова

Сюан Цзанг сафари ва унинг асари ҳақида

627 йилда Танг сулоласининг турклар билан муносабатлари кескинлашган ҳамда Хитой халқининг қирғиғи чиқиши таъкиқланган бир даврда хитойлик булди роҳиб Сюан Цзанг (Шюанзанг деб ҳам ёзилади) кавжул тавқиқларни четлаб ўтиб, Ҳиндистон сафарига бора олади. Буддавийлик динига юксак ихлоси ва ушбу диннинг асл моҳиятини ўрганиш учун ўз саёҳати номиди роҳиб Ғарбий туркларнинг назорати остида бўлган Туркистондан ўтиши керак эди. Бунинг учун янги карортоҳи Суёбда жойлашган Тун яёбу хокон (611-630 й.)дан йўлчилик учун руҳсат оломоғи даркор эди. Бу ердан жанубга тўғри, яъни Қирғизистон орқали Ўзбекистон ва Афғонистон худудларидан ўтиб, Шарқий Туркистондан Танг сулоласининг пойтахти Чанъан (Сиан) шаҳрига 645 йилда қайтиб келган. Шу йили император Табуянинг буйруғига кўра роҳиб саёҳат хотираларини табуянинг бошлаган ва 646 йилда «Да Танг Шиной жи» деб ном қўйиб танг давридаги Ғарбий мамлакатларга оид хотиралар») номли саёҳатномани ёзиб туғатган²²⁷.

Сюан Цзангнинг Хитойдан Ҳиндистонга саёҳат маршрути тоғли худудлар орқали ўтган бўлиб, ўрта Осиё ва Ҳиндистоннинг Туркистонга қараган томон ва кейин

Xuani E. Nsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Bilim ve Tarih Araştırmaları doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003. S.V.

шаркка – хозирги Афғонистон ва Покистон орқали Шимолий Ҳиндистонга йўналган эди.

Ушбу саёҳатномада минтақадаги давлатлар ва кичик-кичик давлатчаларнинг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, харбий, географик ва этник хусусиятлари, урф-одатлари, диний ишончлари, озиқ-овқат ва кийим-кечаклари, иқлими, шаҳарлари ва йўл масофалари ҳақида муқаммал маълумотлар берилган. Бу саёҳатнома Сюан Цзангдан олдинги ва кейинги хитой саёҳатномаларининг энг муқаммалидир²²⁸. Худуд ҳақида истифборот (разведка) ҳисоботи хусусиятига эга бўлган мазкур саёҳатнома нафақат Танг ҳуқуқларининг ўрта Осиёга ҳоким бўлиш учун тайёрланган стратегик ҳисоботи бўлиши билан бирга айни замонда Марказий Осиё тарихи ҳақида қимматли маълумотларни ўзиди муҳасамлаштирган.

**Сюан Цзангнинг «Да Танг Шинюй жи» («Буюк Танг давридаги Фарбий мамлакатларига оид хотиралар»)
сафарномасига кўра Туркистон**

Илк ўрта асрларда хитойликлар учун Ҳиндистон Будда ва буддавийликнинг ватани сифатида юксак кадрлар эди. Бу даврда художўй кишилар, айниқса будда роҳиблари бу диннинг туб моҳиятини ўрганиб қайтиш учун машаққатли Ҳиндистон сафарига йўл олишган. Уша пайтда барча кийинчиликларни енгиб ўтиб, ўз юртига омон-эсон қайтиб келиш хитой роҳибларидан Сюан Цзангга насиб этган. У 597 йилда таваллуд топган ва Ҳиндистон сафарига овланган чоғида энди 30 ёшлар атрофида бўлган. Бу толмас киши сафар тадоригини кўри бошлаётганидаёқ, будда таълимотини чуқур ўзлаштирган шахс сифатида халқ орасида катта обрў-эътиборни сазовор эди.

Маъмур саёҳатномадаги маълумотлар асосан бугунги Афғонистон, Тожикистон, Қозғистон, Қирғизистон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон худудларини ўз ичига олиши билан бирга Фарбий турклар ҳукмронлиги вақти бўлган 60 дан ортиқ мамлакат ва шаҳар ҳақида қимматли маълумотларни беради. Шу билан бирга саёҳатнома буддавийлик тарихи ҳақида ҳам муҳим маълумотлар.

Маълумки, 552 йилда ташкил топган Марказий Европанинг катта империяси бўлган Турк хоқонлиги миллийлик жараёнларда олдинги ўринларга чиқиб олиб, минтақада эфталийлар давлатига жиддий хавф туғдирувчи йирик сиёсий қучга айланган²²⁹. Истеми ябғу (562-567 йй.) 563-567 йилларда сосонийлар билан кенфоксчиликда Сугдиёна, Тохаристон, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Туркистонга ҳоким бўлган эфталийларни маглуб этади²³⁰. 571 йили эфталийлар арзон Турк хоқонлиги ва Эрон ўртасида ўзаро қаршиликларни²³¹. Унга кўра, Хусрав I Анушервонга Синд, Бет, ар-Руххаж, Зобулистон, Тохаристон, Дардистон ва Кобулистон тетади. Бундан ташқари, форсларга эфталийлар ҳукмдори Фаганиннинг мулки – Чағонийён

²²⁸ Ekrem E. Hsiian-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.V.

Миссон В.М., Ромолин В.А. История Афганистана. С древнейших времен до начала XVI в. Т.1. Москва, «Наука», 1964. С. 109; Chauvannes E. Çin ulklarina göre Vap Tirkleri / Çevti M. Bey. Berlin: Selenge, 2007. S. 284.
²²⁹ Chauvannes E. Çin ulklarina göre... S. 289.
²³⁰ Knaflotnu S. G., Livšic. The sogdian inscription of Vugut revised Asia Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XXVI (1) 1972. Knaflotnu S. G., Livšic V.A. The Sogdian Inscription of Vugut revised // AOASH. Vidarrest, 1972. Tom. XXVI (1). P. 74; Knaflon Ш.Т. Из политической истории Западного Согда (в свете проблемы «тирании Абруя» и торко-сасанидского конфликта) // Узбекистоннинг моддий маданияти тарихи. Самарканд: 2012. №34. С/104.

хам ўтади. Туркларга эса СутҒлиёна берилди²³². Амударё иккала давлат ўртасидаги чегара қилиб белгиланади²³¹. Кейинчалик Истеми ябғу эфталийларнинг бутун худудларига ҳоким бўлиб олади. Бу даврда Фарбий Турк хоқонлигининг чегаралари Хазар денгизининг шимолий қисмигача етиб, Византия императорлиги билан чегарадош давлатга айланган эди.

Истеми ябғунинг ўғли Тарду хоқон (576-603 йй.) ва унинг ўғли Шегуй хоқон (611-619 йй.) даврида Фарбий Турк хоқонлигининг худуди шарқда Олтой тоғлариғача, ғарбда Хазар денгизигача чўзилди. Хитойнинг фарбий чегараси бўлган Ю-мен йўналишидан тўғри ғарбдаги бутун ху-лу мамлакатлари туркларга тобе бўлиб қолади²³⁴. Хоқонлиқнинг қароргоҳи Куянинг шимолида жойлашган Сан-ми тоғида жойлашган эди. Шегуй хоқоннинг ўғли Тун-ябғу хоқон Афғонистоннинг шимоли-шарқида жойлашган Каписа мамлақатини ҳам қўшиб олгани ҳақида манбаларда маълумот учрайди. Бир неча ўн минг аскарни бўлган бу хоқон шимолда тўла қабилалари ва ғарбдаги бутун Ши-ной (Фарбий мамлакатлар) мамлақатларини бошқарган. Унинг қароргоҳи Шош мамлақатининг шимолидаги Бинг-юлда жойлашган. Синой (Туркистон)да жойлашган бутун мамлақатларнинг бошқарувчиларига элтабар унвонини бериб, уларни назорат қилиш учун туудун унвонли мулозимлар жўнатган. Фарбий Турк хоқонлиги Тун ябғу даврида ўз ривожининг юксак даражасига эришган. Француз хитойшуноси Э.Шаваннинг таджикотига кўра, бу даврда Фарбий Турк хоқонлиги чегаралари ғарбда Марв, жанубда Хинд дарёсига қадар чўзилган.

²³² Hartman J., Litvinsky V.A. Toharistan and Gandhara under Western Turk rule // History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3. Paris 1996. P. 367.

²³³ Адволов Ш.Т. Из политической истории Западного Согда... С. 104.

²³⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.3.

Сюан Цзанг саяхатномаси Фарбий Турк хоқонлигининг энг қудратли даври (Тун ябғу хоқон суғмонлиги даври) ва Танг сулоласининг Шарқий Туркистон минтақасини истило этган йилларга қадар бўлган давр оралиғидаги воқеаларни ўз ичига олади. Бу даврда Фарбий Туркларнинг сиёсий худуди ғарбда Хазар денгизигача, жануби-ғарбда Сосонийлар давлати, жанубда Хиндикуш тоғи ва шарқда Шарқий Туркистон минтақаларигача етган. Будавийликка оид асарлардаги маълумотларга кўра, Афғонистонда Каписа шимолидан биёқал кўлигача чўзилган катта минтақа турклар суғмонлиги остида эди²³⁵.

Сюан Цзангнинг Туркистонга сафари

Сюан Цзанг (Хуанзанг 玄奘, рус тилидаги адабиётларда Сюань Цзан, Сюаньцзан) 627 йилнинг июлида пойтахт Чанъандан тўғри ғарбга йўл олади ва айниқиликлар билан Кумулга етиб келади. Дастлаб бу ерда уч хитойлик роҳиб жойлашган ибодатхонадан жой олади. Хитойлик роҳиблар Сюан Цзангни қарши олиб қанчақарини кўрган каби қайғудан йиғлаб юборадилар²³⁶. Кумулнинг хулдан бўлган хукмдори²³⁷ ва хуллардан

²³⁵ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.3.

²³⁶ Ушар асар. S.45.

²³⁷ Ху хуллар даврида хитойликлар хуллар учун қўллаган ном. Кумулдан шарқидаги қабилаларга дунху (шарқий хуллар) номини берганлар. Базми асарларда Помир тоғининг шарқи ва қан сулоласи чегараларига қадар бўлган худудларда яшаван қабилаларга хси-ху (фарбий хуллар) дейилади. Кейинроқ Хан сулоласи давридан (25-220 йй.) Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмидаги (420-589 йй.) қадар ўрта осийлик ўтрок қабилаларга, хусусан сўғдий келиб чиқишга эга халқ учун «ху» номини қўлланган. Базми асарларда хиндистонликларга ҳам ху номини интиштирган. Манбаларда уларнинг ташки кўринишлари «ху» кўзди, соқол-мўйловли ва тик бурунли қилиб таърифланган.

бўлган буддавий роҳиблари²³⁸ Сюан Цзангни хурмат билан қабул қилиш учун зиёрат берадилар. Бу аснода Кумулда жойлашган Гаочан (Турфон) хукмдори Чу-Вен-Тайнинг элчиси Сюан Цзангнинг Кумулга келгани хақида хабар беради²³⁹. Бу хақида Турфон хукмдори расмий элчисини яхши отлар билан Кумулга жўнатгани ҳамда Кумул хукмдорига Сюан Цзангни Турфонга жўнатишни амр этгани ва роҳибни Турфонга даъват этгани, Ун кун Кумулда қолган Сюан Цзанг Турфон хукмдорининг илтифотини рад этмай элчилар билан бирга Турфонга йўл олади. Сюан Цзанг аслида Кумулдан шимоли-ғарбга йўл олиб, Турфонга шушмасдан Ке-хан Фу-ту (Будда хоқон шаҳри, бутунги Жимсар туманида) шаҳридан шарққа кунботарга Ғарбий турклар хукмдори Ябғу хоқон хузурига кетмоқчи бўлган эди²⁴⁰. Фақат Турфон хукмдорининг қатъий илтимосига кўра, Турфон ва Гаочан мамлакатига кетишга қарор қилади. Гаочанга етиб келган роҳибни бу ернинг хукмдори Турфонда қилишени истади ва қатъий шаклда бу ерда қилишга буйруқ беради. Лекин роҳиб буни рад этгани ва очлик эълон қилиб, хукмдорнинг бу истагига қаршилиқ билдиради. Тўрт кун очлик орқали келиб чиққан ҳолидаликдан йиқилган Сюан Цзангни зиёрат қилган Гаочан хукмдори бу ҳолатга ачиниб, фикридан воз кечади.

Турфон хукмдорининг онаси Чанг хотун роҳибни Турфонда бир ой қилиб, уларга буддавийликдан дарс беришга кўндиради. Бир ой давомида хитойлик роҳиб уч

²³⁸ Ху келиб чиқишга буддавий роҳиблар Хитой тарихига оид маълумотларда тез-тез учрайди. Хулардан бўлган будда роҳибларининг кўпчилиги Туркистон, Урта Осиё ва Хиндистонлик келиб чиқишга эга бўлган.

²³⁹ Гаочан Хан сулоласи даврида пойтахти Shiao-he бўлган Cheshi Si'ien-pu давлати сифатида хитойча қайдиларда намоён бўлиб бошлайди ва хунларнинг ҳокимияти остида экани айтилган. Хунлар ва Хан сулоласи орасидаги қурашлар сўнгида мил. ав. 48 йили Хан сулоласи кучлари Гаочан номли ХУДУДА тарнизиони ташкил қилган.

²⁴⁰ Ekrem E. Hüseyin-Tsang Seyahetnamesi'ne göte... S.46.

ра киши сифатидан хукмдор чолирида Турфон хукмдори Чу-Вен-Тайга даъват арқони ва халққа буддавийликнинг қаруликкаражапарала Пражнггалапамитасутра хақидаги дарслирни беради. Турфон хукмдори уни кузатаётганда роҳибга халқлар ва у билан бирга Ябғу хоқонга ҳам қилишлар билан биргаликда мактуб бериб юборлади. Шушас, Турфон (Гаочан) ўлкасидан ғарбий мамлакатларга йўл олган хитой роҳибни Сюан Цзангга бу воқеани илтифатининг хукмдори ўз ишончини билдириб, Тун ябғухоқонга элтиши учун роҳибга икки арава мева ва 500 тулпанга газлама топиради. Айни пайтда улар қудда бўлиб, Ке-ханийни Тун ябғу-хоқоннинг ўғли бўлиши, Кокористонда хоқонлик номидан хукм юритаётган Тарду билан узагган Гаочан хукмдори хоқонга алоҳида ва ўз ернинг алоҳида мактуб эзиб, уларни роҳибнинг қўлига етказилади²⁴¹. Гаочан хукмдорига тегишли ушбу хатнинг маънаси мазмунини баён қилган Сюан Цзанг ундан шу билан бир нарча келтиради: «Роҳиб Сюан Цзангнингиз (Турфон хукмдори)нинг биродаридир, буддавийликни ўрганиш учун Хиндистонга бормоқчи. Турфон, камина қулингизга кўрсатган химматингизни роҳиб Сюан Цзангга ҳам кўрсатинг. Дутфан, ғарбий мамлакатларга фармон эзиб, буйруқ беринг ва от-уловлар билан роҳибни четара ортгача кузатиб қўйинг»²⁴². Ушбу келтирилган парчанинг кизикарли жиҳати шуки, Гаочан хукмдори ўзини «хоқоннинг қули» сифатида таърифлаган. Ушбу даврда Шарқий Туркистонда мавжуд бўлган 6 та воқеа хукмдорлиги орасида энг кучлиси бўлган Гаочан хукмдори ўзини бундай аташи диққатга сазовор. Афтондан, бу билан у хоқонликка тобелигини яна бир марта таъкидламоқчи бўлган.

Гаочан хукмдорининг илтимоси билан Тун ябғухоқон бунёд эттирган Будда ибодатхонасини зиёрат этган, хоқонга агадган туҳфаларни олиб йўлга тушган Сюан Цзанг ва ҳамроҳлари А-ки-ни (Қорашахар) ўлкасида

²⁴¹ Ekrem E. Hüseyin-Tsang Seyahetnamesi'ne göte... S.48.
²⁴² Ушбу асар. S.45.

бўлиб, бу кичик хукмдорликнинг шимолида улғу ва узун Ин-шан тоғидан ўтаётганда бу тоғнинг кумуш конларига бой эканини кўрган²⁴³. Бу маъданлар хоконларга тегишли бўлиб, ундан кумуш тангалар зарб қилинар эди.

Бу ердан яна ғарб сари сафарларини давом эттирган Сюан Цзанг Ку-чу (Куча) ва Ба-лу-ка (Оксув) каби бир қатор шахарлар ҳақида маълумотлар бериб ўтган²⁴⁴. Нихоят, Шарқий Туркистондан Иссиқкўл томон отланган Роҳиб ва ҳамроҳлари йўлда машаққатли Лин-шан (Бадал-арт) довонидан ошиб ўтаётганда кўплаб қийинчиликларга дуч келишган. Роҳиб ушбу довондан ўтишларини хикоя қилиш чоғида, чеққан машаққатлари ҳақида шундай ёзди: «Ба-лу-ка) мамлакатидан шимоли-ғарбга қараб 300 ми юрилгандан кейин, чағиртошли бир чулни ошиб ўтилиб, Лин-шан (Бадал) тоғига борилади. Бу тоғ Кун-лун (Помир) тоғ тизмаларининг шимолий қисмини ташқил этади. Тоғдаги ирмоқларнинг кўпчилиги шарққа қараб оқади. Тоғ ва қолларнинг устида қорлар тўпланиб қолган ва хаттоки баҳор билан ёз ойларида ҳам қорлар музлаб ётади. Вақти-вақти билан музлар эриса-да, кўп ўтмасдан тақрор музлаб қолади. (Тоғнинг устидаги) йўл ҳам таҳликали, ҳам юришга ноқулайдир. Музлагатадиган шамол даҳшатли шаклда эсиб туради. (Тоғнинг устида) аждарҳолар кўп ва у ердан ўтган йўловчиларга зарар беради. Йўловчилар (тоғ) йўлидан ўтаётганда на қизил қийим қия олишади, на кўлида қовок (қашқул) олиб юри олишади ва на баланд овоз билан гаплаша олишади. Ушбу қоидалар бузилса, фалокатлар ҳамон йўловчилар кўз ўнгиде буй кўрсатади ва бўрон бошланиб, қумлар учади, тошлар ёмғир каби ёғади. Бунга дуч келганлар соғ қолмайдилар».

Бу мамлакатдан ғарбга тўғри Вупан шаҳри ва Ту-чин шаҳридан ўтиб сўнгра Ачини (Қорашахар) мамлакатини етиб келишган. Қорашахарнинг Афруших чашмасини келиб бу ерда озгина ўрнашадилар. Бу ернинг хукмдори

²⁴³ *Ekrem E. Hüsan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre...* S.49.

²⁴⁴ Уша асар. S.51.

билан Сюан Цзанг учрашиб, шаҳарда бир кун туриб, Кучага кетган.

Сюан Цзанг ва унинг ҳаммаслақлари Кучардан ғарбга етган *ли* юргандан кейин икки мингдан ортик турк келарлари уларни ушлаб қолган. Фақат аскарлар Сюан Цзанг ва одамларининг ёнидаги молларни бўлиб олиш учун ўзаро жанжаллашиб қолгач, тортиб олинган парселарни ташлаб улардан узоқлашадилар. Бу ердан *ли* юз ми юриб, бир кичик чулни кечиб ўтгандан сўнг, улар Палука (Балука) мамлакатига етиб келишган. Бу ерда бир кеча қолган Сюан Цзанг ва унинг одамлари шимоли-ғарбга тўғри 300 ми юргандан сўнг, яна бир чулни кечиб ўтиб, Цунглинг (Помир) тоғининг шимол томони бўлган Лингшан²⁴⁵га етиб келган.

Етти кундан сўнг, Иссиқкўл агрофларига қадам қўйишган. Иссиқкўлдан шимоли-ғарбга беш юз лидан ортик йўлни босиб ўтгандан сўнг, Сувёб (Ақбешим)га етиб келишган. Сувёб шаҳри²⁴⁶ Ғарбий Турк хоқони Янбу тоғининг қароргоҳи жойлашган ер бўлиб, у шу ердан кўриб Хиндикуш тоғининг шимолидаги олғмишдан

Хитойча Лингшан «Муз тоғ» демақдир. Шунингдек, матнда Цунглиннинг қорли музли чуққилари қайд этилган. Бунунги ерда Музарт дейилади, Қошқарийнинг хабар беришича «тоғ тоғ тепаси ва тоғ беги демақдир. Фақат Сюан Цзангнинг Цунглиннинг жанубидан шимолига ўтиши учун Музарт билан келиб бўлиб, икки доvon жойлашган ва қайси доvonдан Цунглин масаласи мунозаралидир.

Сувёб шаҳри Қирғизистондаги Тўқмоқ шаҳрининг саккиз километр жануби-шарқда жойлашган Ақбешим районаларида қилинган қилиниши Ж. Клосон томонидан тасдиқланган. Сюан Цзанг саяхатнома сига кўра, Сувёб шаҳрининг «атрофи олти ми етти *ли* кенгликлдир. Бошқа ўлкалардан бўлган ху қондорлари бу шаҳарда қориниқ холда яшайди. Ерлари бугдой ва дум стиптиришга қулай. Дарахтлари кам. Ҳаво совуқ ва қаттиқ жунли қийимлар қиядилар. Сувёб шаҳрининг ғарбда қарори шахарлар бор ва ҳаммасининг бошқарувчиси йўқ. Қарорига бир-бирига боғлиқлиги бўлмаса ҳам ҳаммаси қарорига тобедир».

орттик мамлакатни бошкарар эди. Сюан Цзанг Суёбга етиб келганида, Ябғу хокон овда эди. Уч кундан сўнг, у кайтиб келади ва Сюан Цзангга атаб мухташам зиёфат уюштиради. Сюан Цзангга Каписа мамлакатига қадар кузатиб бориш учун ҳам хитой, ҳам маҳаллий тилли билалитган бир турк йигитини унга қўшиб юборади. Суёбдан ғарбга 400 *ли*дан ортик юрганган сўнг, Хоконнинг ёзги қароргохи жойлашган Бингтог яъни, Чиенчуан²⁴⁷ номили жойга келишган²⁴⁸.

Бингтогдан ғарбга тўғри 550 *ли* юрганган сўнг, Пайшуй шаҳрига (Исфижоб / Сайрам)²⁴⁹ боришган. Жануби-ғарбга тўғри 200 *ли* юрганган сўнг, Кунтог шаҳри (Чачилак)га борилади, яна жанубга тўғри 50 *ли* юрганган сўнг, Нучжичен (Нужикат) мамлакатига етиб

²⁴⁷ Сюан Цзанг саёхатномасига кўра, роҳиб етиб келган жойининг номи Чиенчуан (Мингбулок/ Мингчашма/Бинпинлар)дир. Маълумки, Турк хоконнинг ёзги ва қишлик қароргохи бўлган. Ёзда иссиқдан сақланиш учун шимолдаги яйлов худудларга, қишда совуқдан сақланиш учун тоғ орасига жойлаштишган. Бу ердаги Бингтог Ябғу хоконнинг ёзги қароргоҳидир. Сюан Цзанг биографиясига кўра, Бинг-тог Тўқмоқ (Ақбешим) ва Талос орасидадир. С. Билнинг фикрича, Чу дарёсининг ирмоқларидан Қарағати дарёсининг бошланиши ва Талос дарёсининг ирмоғи бўлган Ярсу дарёсининг бошланиш нуктаси Бинг-толдир.

²⁴⁸ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.52.

²⁴⁹ Пайшуй «ок сув» демакдир. Пайшуй шаҳрининг ўрни ҳақида Менкент, Исфижоб ва Чимкент ҳам бўлиши мумкинлиги ҳақида қарашлар мавжуд. Сюан Цзанг саёхатномасига кўра, Талоснинг жанубида ўндан ортик *ли* узоқликдаги ёнғиз қолган қичик бир кент бор. У ерда 300 хитой (қора-хитой, қидан) оиласи яшайди. Ушбу хитойликлар қадимдан турклар томонидан таъқиб қилиниб бу минтақата келиб қолган. Кейинчалик улар бир жойга тўпланиб, ушбу шаҳарни муҳофаза этиб, мамлакатни барпо этганлар. Уларнинг киёфалари туркларники ўхшайди. Сюан Цзанг Талоснинг Пай-шуй шаҳрига қадар Жанбул (Талос), Қичик Жанбул (хитойликлар яшаган қичик кент), Головоочени, Бурно Оқтябрское, Бурное, Новошиколаевка, Раевка ва Мадани каби шаҳарлардан ўтган. Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.53.

борилади. Бу ердан 200 *ли* юрганган сўнг, Ши²⁵⁰ мамлакатига борилади. Бу ердан мингдан ортик *ли* юрганган сўнг, Сутрушана (Уструшана) мамлакатига етиб борилади. Бу ердан шимоли-ғарбга тўғри бир чўлдан 500, 500 *ли* юрганган сўнг, Самарканд мамлақати бошланади.

Самарканддан жануби-шарққа тўғри Маймуғ мамла-
катидан шимолга тўғри эса Капугана (Губдан/Келут/
Қабудан) мамлакатига борилади. Самарканддан ғарбга
тўғри 300 *ли* юрганган сўнгра Қарғанкат, яна ғарбга 400
лидан кўтроқ юрганган сўнг Бухоро мамлакатига, ғарбга
100 *ли* юрганган сўнг Битик мамлакатига, ғарбга тўғри
100 ортик *ли* юрганган сўнг Хоразм мамлакатига етиб
борилади²⁵¹. Сюан Цзанг Самарканддан жануби-ғарбга
тўғри уч юздан ортик лидан сўнг, Шаҳрисабз (Кеш/Касна)
мамлакатига борилади. Бу ердан жануби-ғарбга тўғри 200
ортик *ли* юрганган сўнг, Темир Қапиг²⁵²га борилади.

Сюан Цзанг саёхатномасига кўра, Шоннинг жануби-
шимолидан мингдан ортик узоқликда Фарғонага етиб борилади.

Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.53.

Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S.53.

Сюан Цзанг Шаҳрисабздан жануби-ғарбга тўғри 70 км
юрганган сўнг Ғузорта, кейин жануби-шарққа тўғри Ғузор
дарёсининг қуйи оқимидан 35 км юрганган сўнг Дежконободга
етиб келади. Яна жанубга тўғри бир йўналиш бўлган Темир
қалъига етиб борган. Темир Қапигнинг кенглиги 40-60 фут,
қалинлиги эса 2 милдир. В.В.Бартольдга кўра, Темир Қапигнинг
ерда номи Дар-Оханин, хозирги номи Бўзғоладир. Темир
қалъидан ўтгандан сўнг уч кунда Термизга борилади ва орадаги
этишлар Разик работи ва Хошимгирд эди. Сюан Цзанг
биографиясига кўра, Темир Қапиг икки тарафда «битмас-
қилимас баланд тик қолга тоғлар бор ва қоллар темир
қалъаларига ниҳоятда бой. Темир Қапигдан ўтаётганда
этишлар жойлаштирилган ва уларнинг устига кўплаб темир
этишроқлар осилган. Шу сабабдан бу тоғларга Темир Қапиг
деп берилган. Бу томони туркларнинг қалъасидир». Сюан
Цзангнинг биографиясида «Темир Қапиг айнан Темир
қалъининг ўтиш жойдир, Хитойнинг ғарбий четарасидир.
Бундан киргандан сўнг бир текис йўл бор ва бошқа йўл йўқ.

Ябғу хоконнинг кароргохидан Темир Капика кадар 16 ўлкадан ўтилади.

Темир Капигдан ўтгандан сўнг қадимий Тохар мамлакатига борилади. Тохаристонда йгирма еттига мамлакат жойлашган, уларнинг барчаси туркларга тобе. Темир Капигдан Амударёнинг шимоли кирғоғидан жанубга тўғри Термиз мамлақати²⁵³га борилади²⁵⁴.

Термиздан шаркка тўғри Денов, Ахарун, Шуман каби мамлакатларга борилади. Шумандан жанубга тўғри Амударёнинг куйи оқимларидан юриб Куваяна мамлакатига борилади. Бу ердан шаркка тўғри Лаваканд (Ковунтепа), Хуттал, Кумед (Коратегин) каби мамлакатларга борилади²⁵⁵. Сюан Цзанг Ёвочандан келтирган мактубни Ябғу хоконнинг ўғли, Кундуз вилоятининг хукмдори ва Ёвочан хукмдорининг кўёви Тарду шадга элтиб бериш учун Термиздан жануби-шаркка тўғри Бағлон, шимоли-тарбога тўғри эса Хулм каби

Жанубга кетган бу ўтиш йўли нихот даражада машаққатли ва одамлар учун хавфли. Унг ва чап тарафга юкалган баланд қоялар бор. Бу қояларнинг ранги темирга ўхшаб кетгани учун бу ном берилган. Хитой дарвозасининг бири тик, бири ётган ҳолатдадир, тахта устига темирдан кўннроклар осилган».

²⁵³ Сюан Цзанг Темир Капигдан жануби-шаркка тўғри Шероболга, бу ердан яна 60 километр юргандан сўнг Термизга етиб келади. Рохиб аслида Термиздан жануби-тарбога тўғри 70 километр юргандан сўнг Балхта боради. Факат Кундузга мактуб жўнатилиш учун яна жануби-шаркка тўғри 120 километр юргандан сўнг Айванжи, бу ердан Амударёдан кечиб ўтиб, жануби-тарбога тахминан 70 километр юрган сўнг Кундузга етиб борган. Сюан Цзанг Кундузга келганида, Тарду шаднинг хотини — Ёвочан маликаси вафот этган эди. Тарду шад яна бир бошқа хотинга уйланади. Бу хотин Тарду шаднинг ўғли билан иттифоқчилик қилиб, Тарду шадни ўлдирган ва ўғли тахтага чиққан. Сюан Цзанг Кундуздан ғарбга тўғри 180 километр юргандан сўнг Балхта борган.

²⁵⁴ *Ekhet E. Nstian-Tsang Seyahetnamesi'ne göre...* S. 54.

²⁵⁵ Балх — Мозори Шарифнинг 40 километр шимоли-тарбида жойлашган бўлиб, қадимий Бактрия давлатининг пойтахти бўлган.

мамлакатларга борган. Темир Капигдан Балхта кадар ўн мамлакатни ўз одамлари билан кезиб ўтган.

Балх мамлақати Ябғу хоконнинг жанубий кароргохига яқин ҳудудда жойлашган. Туркийлар ўз индиаларига кўра, ёз ойларида шимолдаги яйловларда қоллиб, ўт ва туллларнинг асал олинадиган мавсумда қориларини яйловларда ўлгатишган. Киш ойларида эса қорлар орасига кетиб совуқдан ҳимолланган. Шу сабабга тўғри туркийларда хоконнинг иккита кароргохи мавжуд. Балхдан жануби-тарбога тўғри Хиндикуш тоғига етиб келишдан сўнг, Самангон ва Ғузганонга, шимоли-тарбога тўғри эса Форс мамлақатининг четраларига борилади. Балхдан жанубга тўғри 100 ми юргандан сўнг, Ғачи (Ғоз)га борилади. Бу ердан жануби-шаркка Хиндикуш тоғларига тўғри олти юз лидан ортик масофа юрилгач, Тохаристондан чиқиб, Хулм дарёсининг кирғоқларидан Ёвроботни ошиб ўтгандан сўнг, жанубга тўғри Бомиён мамлақатига борилади²⁵⁶. Сюан Цзанг жануби-шаркка тўғри олтмиш километр юриб Картчу, олтмиш километр юргандан сўнгга Хулум дарёсининг ғарбий кирғоғидаги йўлни, бу ердан тўғри Қора ўтиш йўлидан кечиб ўтиб, Ёвроб дарёсининг юқори оқимида жойлашган Сайсон ва бу ердан 70 километр юргандан сўнг жами 260 километр юриб, Бомиёнга етиб борган. Бомиёндан шаркка тўғри Киндикуш тоғларининг Қоратог кечувидан ўтиб, Кобулнинг шимоли-шаркидаги Каписа (Бетрам) мамлақатига етиб боради. Ушбу ҳудуд Тун ябғу хоконнинг йўлбошловчиси Сюан Цзангнинг ҳамроҳлик қилиб олиб келган сўнгги қавулдир. Сюан Цзанг Бетрамдан шаркка тўғри 600 мидали ортик юриб, Шимолий Хиндистоннинг Лампака (Ламгон)²⁵⁷ мамлақатига етиб борган. Сюан Цзанг бу ердан Жалолобод ва Қандахорни кезиб Хиндистон дарёсини бошлаган. Тахминан 642 йилнинг апрель

²⁵⁶ *Ekhet E. Nstian-Tsang Seyahetnamesi'ne göre...* S. 5.

²⁵⁷ Индикушчиларга кўра, Лампака мамлақати буғунги Ламгондир. Бу Улоа Кобул дарёсининг шимоли Алгинтар дарёсининг шарки ва кўннр дарёсининг ғарбида жойлашган.

жойлашган Гросатам шахрига етиб борилди. Искандар бу ерда Александр Каписа номли шахар курдирган. Бу ердан Панжшер дарёси ва Гулбахор, Башарак ва Марз каби кентлардан кечиб ўтиб, Хиндикуш тоғининг чўккисида жойлашган 1300 мил багандликдаги Кавак довонига етиб келадилар. Бу ердан Индараб дарёсининг юқори қисмида жойлашган Андароб шахрига келадилар. Бу ердан Андароб ва Талекон орасидаги Чаг Кост номли жойга келадилар. Бу ердан Ишканишдан шимоли-ғарбга тўғри Хонободдан кечиб ўтиб, Варвализ яъни Кундузга боришади. Кундуздан шаркка тўғри 40 мил юргандан сўнг Талеконга етиб келинади. Бу ердан Лагбад довоидан кечгандан сўнг, жануби-шаркка тўғри Кўкча дарёсининг жанубий оқимида борилгандан сўнгга, жануби-шаркка тўғри жами 60 мил юргандан сўнг, Кишмга борилади. Бу ердан 45 мил юргандан сўнг Дарайим (Химатага), 40 мил сўнг Файзобод яқинидаги Бадахшон, 40 мил сўнгга Жерм (Ямған), 60 мил сўнгга Лажвар (Куран) ва бу ердан Кўкча дарёсининг юқори қисмидан жанубга тўғри Шаҳри Минжон, шимоли шаркка тўғри Тригаран тепасининг жануб ёнағирларида, Вардуз дарёсининг юқори қисмида жойлашган Санглиш, Искатул, Забак каби жойлардан кечиб, жами 100 мил юргандан сўнг Афғонистоннинг шимоли-шаркий чегараларидан Вахондаги Ишканиш (Дхармастхити) номли жойга етиб келишган²⁶⁴.

Дхармастхити мамлакатидан шимолга тўғри тоғдан ошгандан сўнг, Шикини (Шугнон) жанубга тўғри тоғдан ошиб эса Самбхи мамлакатига борилади²⁶⁵.

²⁶⁴ Ektem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S. 59.

²⁶⁵ Ишканишдан Тошкўрғонга бориш учун Вахон довоидан шимоли шаркка харакат қилиш шарт эмас. Фақат бу ердан икки қараш мавжуд: Сюан Цзанг Ишканишдан Панжа дарёсининг қуйилишидан шимоли-шаркка тўғри Кандутга етиб борган, Қорапанжадан сўнгга йўл жануб билан шимолга иккинчи ажралади. Жануб йўли Қорапанжадан Абу Панжа дарёсидан шаркка тўғри Помир дарёси, Сиркулнинг шимоли, Истик

Дхармастхити мамлакатидан шаркка тўғри чамаси 500 ми юқори ва машаққатли йўлдан сўнгга, Шаркий Туркистон оғирасидаги Тошкўрғонга борилади. Помир тоғининг тепасида жануб-шарк 300 ми, шимол-жануб 50 ми кенгликдаги Катга аждар кўли бор. Сюан Цзанг бу ерда булданий асарларини ўқиб ўрганади ва йигирма кун юргандан сўнг чамаси 800 ми юргандан сўнг Қарғаликка етиб борилади²⁶⁶. Сюан Цзанг беш юз киши билан Қашкардан Қарғаликка тўғри йўлга чиқади ва қарвон боши сифатида сайланади. Қарғаликдан ўнга муҳим булданий асарлари жойлашган ва турклар буларнинг қосибидир²⁶⁷.

Сюан Цзанг Қарғаликдан шаркка тўғри чамаси 800 ми юргандан сўнг 644 йилнинг бошида Густана (Хўтан) мамлақати чегараларига етиб боришган. Хўтан пойтахтидан 100 ми Пиалмага етиб бориб, бу ерда етти кун қолган. Хўтан хукмдори Сюан Цзангнинг ўзи улка чегарасига юлганини билган захоти шахсан ўзи уни кутиб олишга юлган. Икки кун сўнгга хукмдор пойтахтга қайтиб юлгани ва ўғли йўлбошловчи сифатида Сюан Цзанг билан дарёсининг ғарбий қирғоғидан шимоли-шаркка тўғри Оксув дарёсининг шаркий қирғоғидаги Тўхтамишбека, бу ердан жануби-шаркка тўғри Тошкўрғонга борилади.

Сюан Цзанг Қашкарга етиб боргандан сўнг, шаркка тўғри яна юқори олинган Оксув, Кучар, Қорапахар, Турфон ва Кумулдан кетиб, Хитойга кетиши мумкин эди. Сайёхнинг нима учун жанубга қараб Хўтанга бориши ва бу ердан Тагламақонни айланиб жануб йўли билан Хитойга кетиши хайратанарли бўлишиди. Сюан Цзанг 17 йил олдин Турфон хукмдори кўчурга келиб, бир муддат бу ерда қоллишга сўз берган эди. Юқори Сюан Цзангнинг келишида Танг сулоласи кўшини Турфонни забот этган эди ва Турфон хукмдори ҳам вафот этган эди. Бу сабабдан Турфонга кетмаган бўлиши мумкин. Қандай бўлса ҳам Сюан Цзанг ўз замонида ғарб сафарига чиқар экан бир чегара қочоғи сифатида айбланишидан қочилини истаган экан бўлиши мумки. Эки Хўтан каби қадимий ва машхур будда қуддини зиёрат этиб Хитойга қайтилишни истаган.

²⁶⁶ Ektem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... S. 60.

йўлчиликда давом этган. Икки кун сўнгра хужмдор тархон унвонли бир мулозимини карши олишга жўнатгани ва пойтахтда 40 ми колганда бир жойда ўрнашадилар. Эртаси кун хужмдор мушиқалар билан Сюан Цзангнинг пойтахтда кўтиб олди ва Хиньяннинг Сарвастивадини ибодатхонасида дам оладилар.

Сюан Цзанг Карғаликдан шаркка тўғри Кумтуккай, Мамок, Улуғ ўстенг дарёси ва Усабоши дарёсини кечиб ўтиб, Гумага етиб келадилар. Гумадан 150 ми шаркда Зангуяга, 100 ми шаркда Пиалмага, 174 ми шаркда Хўтан пойтахтига етиб келади. Яъни Карғаликдан Гумага қадар чамаси 300 ми, Гумадан Хўтан пойтахтига 470 ми, жами 770 ми бўлиб Сюан Цзанг қайд этган йўл жами 800 мида яқиндир.

Сюан Цзанг анча аввал дарёдан кечиб ўтаркан, баъзи буддавий асарларнинг сувга тушмаслиги учун уларни Куча ва Кашкардан келтириш ҳамда Хўтан хужмдорининг тақлифи билан Ёгажарьябхумисастра, Абхидхармасамуж-жаваякхяшастра, Абхидхармакошашастра ва Махаяна-сампариграхаасастра каби буддий асарларни халкка тушунтириш учун Хўтанда бир муддат қоллишга қарор қилган. Бу орада Турфондан келган Масюанчих исмли бир ёш савдогар воситасида Танг сулоласи императори Тайцзунга бир узрли мактуб жўнатган. Етти-саккиз ой сўнгра императордан мактуб келади, унда Сюан Цзангнинг қочоқ бўлиб, йўлга чиқишини афв этишини ва дархол Танг сулоласи пойтахти Чанъанга келишини истаётганлиги битилган эди. Айни замонда йўл бўйича гарнизон мавмурларига Сюан Цзангни кўтиб олиши ва ёрдам этиши амр этилган.

Сюан Цзанг Хўтан пойтахтидан шаркка тўғри 300 ми юриб хўтанликларнинг Шаркий ўлкасидаги жанг майдонига етиб келган. У шарк томонга яна 30 ми йўл босиб Бхима шахрига етиб келган. Сюан Цзанг бу ердан шаркка тўғри 200 ми чўл йўлидан юриб Ния шахрига, 400 ми юриб қадимги Тохар мамлакатига, 600 ми юриб Чармадана мамлакатига, тахминан 1000 ми юриб қадимги

Нияни мамлакатига етиб борган. Бу ердан Хитой четараси биланги Шацжоу орқали Танг сулоласи пойтахти Чанъанга 645-йилнинг 24 январь куни етиб келган²⁶⁸.

Сюан Цзангнинг Хиндистон сафари ва унинг ўрганилиши

Сюан Цзангнинг Хиндистон сафари ҳам зиёрат ҳамда қилиш олиш билан бирга кечди. Сюан Цзанг Тун яёғу билан жўнатган одамлари билан биргаликда Хиндикуш билан жўнатган ўтиб, Шимолий Хиндистон (Жанубий Афғонистон)га қиради ва Лампака (Ламгон) мамлакатига етиб келади. Уч кун сўнгра, бу ердан жанубга тўғри 20 ми юриб тоғдан ўтиб, бир дарёдан кечиб ўтадилар ва Наррахага (Жагалобод, Кобул дарёсининг жанубий дарёсида жойлашган) мамлакатига етиб келади. Бу ерда янада Сюан Цзанг подшо Ашоканинг курган ибодатхоналар ички бир қанча ибодатхонани зиёрат қилади. Бу ердан жанубга тоғ йўли билан чамаси 500 ми юргандан ўтиб, Гандхара мамлакатига етиб бориб, ибодатхоналарни зиёрат қилгач, баъзи ибодатхоналарга Турфондан келтирилган пулларни ҳадя қилади. Бу мамлакатдаги Утиаханг шахридан шимошга тўғри ййлов бўлган тоғ юзидан 600 ми юргандан сўнг Удяна мамлакатига боришади. Бу мамлакатда эскидан минг тўрт юз ибодатхона, ўн саккиз минг роҳиб бор эди, роҳибнинг оқибати давомида ибодатхоналар хароба ҳолига келган эди ва роҳиблар ҳам оз қолган эди. Сюан Цзанг бу ерда бир қанча тарихий ибодатхоналарни зиёрат қилади. Утиаханг шахридан жанубга тўғри Хинд дарёсидан кечиб ўтиб, Таксила мамлакатига етиб боришади. Бу мамлакатнинг шимол четралярида Хинд дарёсидан кечиб ўтгандан сўнгра, жануби-шаркка тўғри 200 ми юриб, қатта тош дарвозага етиб боради ва бу ердан жануби-шаркка тўғри тоғ йўлидан 500 ми юргандан сўнг, Нуадча мамлакатига боришади. Яна жануби-шаркка

тўғри машаққатли йўллардан ва Темир кўприкдан ўтгандан сўнг, Кашмир мамлакатига боришади.²⁶⁹

Кашмирда ноздан ортик ибодатхона ва беш минг рохиб бор. Буддийларнинг кутлуғ ери бўлган тарихий ибодатхоналар кўп. Сюан Цзанг бу ерда Хетивиди (Мантик билими), Шабдавидя (Грамматика), Кошашастра ва Ниянусарашастра каби асарлар устида ишлаган. Икки йил ичида бу билимларни яхши бир даражада ўрганган. Бу мамлакатдан жануби-шаркка тўғри 400 *ли* юргандан сўнг, Ражапулаз мамлакати, бу ердан жануби-шаркка тўғри бир тоғдан ўтиб, бир дарёдан кечиб ўтиб ва 700 *ли* юргандан сўнг Такка мамлакатига борилади. Покистоннинг Панжоб вилоятининг фарбида жойлашган бу мамлакатдан Жяпурга шаҳрига етиб келиши уч кун кетади. Нарасимха шаҳридан ўтиб, шаркка тўғри йўл олар экан бир ўрмонда кароқчи томонидан нарсалари олиб кўйилади ва улар зўрға кутуладилар. Лаптака мамлакатидан бу ерга қадар бўлган худудда келганлар биринчидир, киёфаси ва тиллари Хиндистонникидан бироз фарқлидир. Сюан Цзанг Такка мамлакатининг шаркида жойлашган катта бир кентга етиб боради ва бу ерда 107 ёшдаги катта брахман рухонийси билан Махаяна мазхабининг эркин мохиятини ўзлаштирган Мадхьямика гуруҳининг муҳим китоби Саташастра ва Ванпуляшаташастра каби асарлар устида ишлайди. Бу ердан шаркка тўғри 500 *ли* юргандан сўнг, Чинапкухати мамлакатига етиб борилади. Сюан Цзанг бу мамлакатдаги Тошасана Вихар ибодатхонасида катта рухоний Винитабрабхадан 14 ой давомда Абхидхармасамуж-жаявахяшастра, Абхидхармапракаранасасанашастра ва Наямуқхашастра каби асарларни ўрганади. Тошасана ибодатхонасининг жануб шаркига тўғри 50 *ли* узокликда Тамасаванасангхарамма ибодатхонаси бордир ва бу ердан шимол шаркка тўғри 145 *ли* юргандан сўнг, Жоламлидхара мамлакатига борилади. Бу мамлакатдаги Нагаралдхана ибодатхонасида жойлашган буюк устоз Жандравармадан

Иббхашипракарарнардашаастра номли асарни тўрт ой оғинда ўрганади.²⁷⁰

Жаламдхара мамлакатидан шимоли-шаркка тўғри 700 *ли* машаққатли йўлдан сўнг Кулутга, бу ердан жанубга тўғри етти юз *ли* юргандан сўнг бир тоғни ва бир дарёни кечиб ўтиб, Шатадру мамлакати бу ердан жануби-ғарбга тўғри саккиз юз *ли* юргандан сўнг Магхура мамлакатига борилади. Бу мамлакатда Будданинг муридларидан Шарипутра, Маудгалапутра, Пурнамайтраянипутра, Улли, Амалда, Рахула ва Манжушри кабиларнинг ступалари бор. Бу ердан шимоли-шаркка тўғри беш юз *ли* юргандан сўнг, Сгханашвара мамлакатига ва бу ердан шаркка тўғри тўрт юз *ли* юргандан сўнгга Сругхна мамлакатига борилади. Бу ерда киш ва баҳор бўйи катта рухоний жангуптадан Хинаяна мазхабига оид Саутрантикави-башшастра асарларини баҳор ва ёз бўйи ўрганади. Бу мамлакатнинг шаркидаги дарёдан ўтиб, Матибара мамлакатига борилади. Сюан Цзанг бу мамлакатда дўсон ёшдаги катта рухоний Митрасена билан Хинаяна мазхабига оид Татрасаудесасастра ва Абхидхарма жангупрастханасастра асарларини баҳор ва ёз бўйи ўрганади. Бу мамлакатдан шимоли-шаркка тўғри 300 *ли* узокликдаги Брамапура мамлакатига борилади. Бу ердан шаркка тўғри чамаси 200 *ли* юргандан сўнг Канга дарёсидан ўтиб жануби-ғарбдаги Вирашана мамлакатига борилади. Бу ердан шаркка тўғри 200 *ли* юргандан сўнг, Копнеса мамлакатига, бу ердан шимоли-ғарбга тўғри 200 *ли* юргандан сўнг, Канакубжа мамлакатига борилади. Сюан Цзанг бу мамлакатда буддавийлик тарихида энг муҳим ўрин эгаллаган шахслардан Бхскаравсарман ва Буддахалдасанинг Вибхашашастра китобининг изоҳини уч ойда ўқиб битиради.²⁷¹

Канакубжа мамлакатидан жануби-шаркка тўғри 600 *ли* юргандан сўнгга, Гангадвара дарёсидан ўтиб, жанубга тўғри ўрта Хиндистоннинг Аёдхия мамлакатига

²⁶⁹ *Ekem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre...* S. 63.

²⁷⁰ *Ekem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre...* S. 64.
²⁷¹ *Уша Муаллиф. Уша жойда.*

борилади. Хинаяна ва махаяна мазхаби ҳам мавжуд бўлган бу мамлакатда буддавий дини тааллуқли бўлиб буддавийлик тарихида муҳим будда роҳибларидан махаяналик Ёгажара роҳиби Васубандху ва Асанга дарс беради. Бу ўлканинг тарихий ёдгорликларини зиёрат этган Сюан Цзанг бироз кейинроқ кема билан Гангадвара дарёсидан шарққа тўғри саксон кишилик бир гуруҳ билан Аямуха мамлакатига кетади. Дарёда талончи кароқчиларга учрайдилар ва Сюан Цзанг ҳам келишган одам бўлгани учун дурга (кароқчилар гуруҳи номи) кароқчи тарафидан қурбон қилиниш таҳликасини бошдан кечиради. Жами 400 ми дарё йўлидан сўнгра фақат Аямукха мамлакатига боришади. Бу ердан шимолига тўғри хужмдори ва халқлари буддавийликни қабул қилган бир жой сифатида машхур бўлган Прагта номи мамлакатга боришади. Бу ердан жануби-ғарбга тўғри 500 ми юргандан сўнг, Каушамби мамлакатига борилади. Бу мамлакатнинг тарихий ёдгорликларини ва катта будда роҳибларининг қабрларини зиёрат қилгандан сўнг, шарққа тўғри 500 ми юришиб, Вишакка мамлакатига борилади. Бир қанча буддавий роҳиблари дарс берган бу мамлакатни зиёрат этган Сюан Цзанг шимоли-шарққа тўғри 500 ми юргандан сўнг, Шраваста номи бир қанча машхур будда роҳиблари яшаган, Буюк будда ёдгорликлари ва буюк роҳибларнинг қабрлари ҳам жойлашган мамлакатга боришади ва у жойларда зиёрат қилади. Бу ердан жануби-шарққа тўғри 800 ми юргандан сўнг, айни замонда фақат харобага айланган Капивасту мамлакатини ҳам зиёрат қилади. Бу мамлакатдан шарққа тўғри 500 ми юргандан сўнг, Рама мамлакатига боришдан ва Будданинг Шарира илоҳаси жойлашган бир ступани зиёрат этади. Бу мамлакатнинг шарқида бир ўрмон жойлашган. Ўрмондан ўтувча Кушинагара номи қадимдан буддавийлар учун жуда муҳим, аммо харобани айланган ва бир қанча тарихий ёдгорликлар жойлашган мамлакатга келишади. Бу ердан 500 ми юргандан сўнг Барангаси, бу ердан шарққа тўғри Гангадвара дарёсидан

тўғри 140 ми юргандан сўнг буддавийлар қурган Вайсали мамлакатларига боришади. Бу мамлакатдан шимоли-шарққа тўғри 500 ми юргандан сўнг, Врли мамлакатига, шимоли-ғарбга тўғри эса минг тўрт юз ёки минг 500 ми юқликдаги Непал мамлакатига боришади. Вайсали мамлақатидан жанубга тўғри Гангадвара дарёсидан ўтиб, ямси 100 ми юргандан сўнг Светапур шаҳрига борилади ва бу ерда Бодхисаттвапитакасутра жойлашган²⁷². Бу ердан жанубга тўғри Гангадвара дарёсини кечиб Гангадан сўнгра, Магадха мамлакатига боришади²⁷³.

Магадха мамлақати Сюан Цзанг даврида буддавийликнинг энг буюк ва энг кутлуғ жойи эди. Буддавийлик дини тарихидаги энг машхур буддавийлар ҳам бу мамлакатда яшар эдилар. Будданинг ўзи ҳам шунинг катта қисмини бу мамлакатда ўтказган эди. Бир қанча кутлуғ ёдгорликлари жойлашган бу мамлакатда буддавийларнинг биринчи ва иккинчи ёдгорхоналари қурилган эди. Сюан Цзанг даврида буддавийлик маданиятининг маркази эди, энг машхур ёдгорхоналар бор эди ва бу ибодатхоналарда буддавийликнинг моҳияти ўрганилар эди. Замонасининг энг машхур Махаяна устозлари бу ерда яшар эди. Сюан Цзанг уч йиллик бир саёҳат қилгандан сўнг, тахминан бу ерда бу мамлакатга етиб келади. Наланду ёдгорхонасида замонасининг энг буюк Махаяна устози Ёгажаранаеважа састрани уч марта, Ченгусра састрани бир марта, Пракаранаряважа састра ва Дуйфилун бир марта, Хетувидя, Сабхавидья ва Промиссамужжаяни икки марта, Магхямикашастра ва Кашистрани уч мартадан ўрганади. Бошқа Абхидхар-протинашастра, Вибахашастра, Шатпадашастра ва Шаткармамахаविдашашастра каби китобларни анча вақт Кашмир мамлақатида ўрганган эди. Фақат бу ерда қолганча ва Хинд ёзувини ҳам ўрганади. Сюан Цзанг бу мамлакатда жами беш йил қолади. Бу ердан яна йўлга

²⁷² Хуан Ё. Hsüan-Tsang Ssuahetshesi 'ne göre... S. 66.

²⁷³ Хуан Муаллиф. Ўша жойда.

чикиб, Хинаяна мазхабининг Сарвастивада (дунёдаги хар нарсанинг керак бўлишига ишонган Будда тарикати) йўналиши фаол бўлган Хирангяпарвага мамлакатига боришади ва бир йил қолиб, катта жаноблар билан Татхагатагупта ва Кшантисимхадан яна Няяну-сарашастра ва Вибхашашастра каби асарларни ўрганади. Алоҳида бу мамлакатда жойлашган Будда билан алоқадор баъзи култуғ тушроқларни ҳам зиёрат этади.

Хирангяпарвага мамлакатидан йўлга чикиб, Гангадвара дарёсининг жануб кирғоғидан шаркка тўғри 300 ми юргандан сўнг, Жампа номли Хинаяна мазхабига мансуб бўлган мамлакатга боришади. Бу мамлакатдан шаркка тўғри 400 ми юргандан сўнг, Кажудхира мамлакатига, бу ердан шаркка тўғри Гангадвара дарёсини кечиб ўтиб, 600 ми юргандан сўнг Махаяна ва Хинаяна мазхабини бир орада ўрганган Жанубий Хиндистондаги Пундравардхана мамлакатига борилади. Бу ерда антик саройларни ва Будданинг дарс берган жойларни зиёрат қилади. Жануби-шаркка тўғри чамаси 900 ми юргандан сўнг Шаркий Хиндистондаги Карнасуварна мамлакатига боришади. Бу мамлакатда Хинаяна мазхабининг Саммитий таълимотини қабул қилганлигига қарамай, сут ва қатик, пишлок каби сут маҳсулотларини емайдилар. Бу ҳолат Будда ва унинг таълимотига қарши қарши чикиб, бошқа бир мазхаб курган Будда билан амаки ўғиллари бўлган Девадаттанинг яратган қоидалари билан алоқадордир. Бу ердан жануби-шаркка тўғри юргандан сўнг, Шаркий Хиндистонда ва денгиз кирғоғида жойлашган Саматата мамлакатига борилади. Бу мамлакатда буддавийлар асли мазхаби бўлган Стхавирата мансубдирлар. Алоҳида Дева каби бидъатлар ҳам кул. Сюан Цзан бу мамлакатнинг шарқда жойлашган олти мамлакатни ҳам зиёрат этади. Саматата мамлакатидан ғарбга тўғри 900 ми юргандан сўнг, денгиз кирғоғида жойлашган Тамралитти мамлакатига, бу ердан жануб-ғарбга тўғри Удра мамлакатига боришади, Удра мамлакатидagi буддавийлар Махаяна мазхабинини қабул қилишади, фақат айни замонда Дева каби

бидъатлар ҳам бор. Бу мамлакатдан жануб-ғарбга тўғри ўрмонзордан ўтиб, 200 ми юргандан сўнг, Конёдха мамлакатига бу ердан жануб-ғарбдаги катта ўрмондан 1400 ёки 1500 ми юргандан сўнг, Калинга мамлакатига боришади. Бу мамлакатда буддавийлар кўпчилигига қармай, Дева каби бидъатлар ҳам бор. Сайёх бу мамлакатда бир канча ой қолиб, бир брахман роҳибдан буддавий тарихида муҳим бир роҳиб бўлган Диннага булган Хетувидясасастрани ўрганади. Бу мамлакатнинг жанубидан жануби-шаркка тўғри ўрмонзорда 900 ми юргандан сўнг, Джанякатака мамлакатига боришади, бу ердан жанубга тўғри чамаси 1000 ми юргандан сўнг, Джанякатака мазхабининг Трипитакасини билган (убоҳути ва Сура номли икки роҳибга учради ва бу мазхабнинг Мулабдхидхарма каби таълимотларини ўрганимок учун бир неча ой қолади. Айни шаклда сайёх ҳам уларга Махаяна хақида бир канча маълумотлар берили ва шундай қилиб уч киши биргаликда саёҳатга чиқадилар. Бу мамлакатдан ғарбга тўғри чамаси 1000 ми юргандан сўнг, Жанубий Хиндистоннинг Жоля мамлакатига, бу ердан жанубга тўғри ўрмондан ўтиб, 1500 ёки 1600 ми юргандан сўнг, Жанубий Хиндистоннинг Дравида мамлакатига боришади. Етмишдан ортиқ роҳиблар билан бу мамлакатдан шимоли-ғарбга тўғри йўл олади ва 2000 ми юргандан сўнг, Конкананпура мамлакатига, бу ердан ҳам шимоли-ғарбга тўғри йиртқиш хайвонлар бўлган бир ўрмондан ўтиб, 2400 ёки 2500 ми юргандан сўнг, Махаратра мамлакатига боришади. Бу мамлакатда Махяна ва Хинаяна мазхаби бирликда ўрганилган бўлиб, алоҳида Дева каби бидъатлар ҳам бор. Бу мамлакатдан шимоли-ғарбга тўғри чамаси 1000 ми юргандан сўнг, Жанубий Хиндистоннинг Бхарукасача, бу ердан шимоли-ғарбга тўғри чамаси 2000 ми юргандан сўнг, Мадина, бу ердан шимоли-шаркга 2400 ёки 2500 ми юргандан сўнг, Ғарбий Хиндистондаги Атали, бу ердан шимоли-ғарбга уч кун юргандан сўнг, Кхеда, бу ердан шимолига тўғри 1000 ми юргандан сўнг, Вагабхи, ундан

шимоли- ғарбага тўғри 700 ми юргандан сўнгра Ғарбий Хиндистондаги Анандпура, бу ердан шимоли-шарқга 1800 ми юргандан сўнг, Сураштра, ундан шимоли-шарқга тўғри Гуржара, бу ердан жануб-шарқга тўғри 2800 ми юргандан сўнг Ужжани, бу ердан шимоли-шарқга тўғри 1000 ми юргандан сўнг Жежакабхукти, ундан шимоли-шарқга тўғри 900 ми юргандан сўнг, Ўрта Хиндистоннинг Манешваралура мамлакатларини зиёрат этади ва бу ердан яна Сураштра мамлакатига қайтиб кетади. Сураштра мамлакатидан ғарбага тўғри Ғарбий Хиндистоннинг Адинавачила, бу ердан ғарбага тўғри 2000 ми юргандан сўнг Ланкар мамлакатига келишади. Бу мамлакат денгизнинг куйи оқимида бўлиб ғарбда Хсину мамлакатин, шимоли-шарқда эса Форс мамлакати жойлашган. Ланкар мамлакатидан шимоли-шарқга тўғри 700 ми юргандан сўнгра, Питашаида, ундан шимоли-шарқга тўғри 300 ми юргандан сўнг Аванда, ундан шарқга тўғри 700 ми юргандан сўнг Синдху, ундан шарқга тўғри 900 ми юргандан сўнгра бир дарёни кечиб ўтиб, Морасампуру мамлакатларига борилади. Морасампуру мамлакатига дагилар Дева эътиқолида бўлиб, бунга кўра ибодат қиладилар. Бу мамлакатдан шимоли-шарқга тўғри 700 ми юргандан сўнгра Шимолий Хиндистоннинг Парвата мамлакатига боришади. Сайёх бу мамлакатда икки санни қолади ва бу мамлакатнинг икки уч қатта будда рухонийсидан Хинаяна мазхабига мансуб бўлган Саммития гуруҳининг Самматиямулабхидхарамда, Садлхармасампариграхашастра ва Праксикшасатяшастра каби буддавийлик назарияси билан алоқадор асарларни ўрганади. Роҳиб яна жануби-шарқга тўғри Магалдха мамлакатига қайтиб кетади. Роҳиб бу мамлакатда жойлашган машхур будда рухонийси Пражнабхадранинг яқинида икки ой қолиб, Трипитака Хетивидя ва Шабдавидя билан алоқадор саволларга жавоб топиш учун ишлашга киришади. Ортдан ўша даврдаги энг машхур икки назариячи рухонийдан бири бўлган Жаясени жойлашган Чанг-линга кетаркан, Наланда ибодатхонасида

Нирвангитиматрасиддиншастра, Маноюктисастр, Абхаясид-дасастр, Апрагитшхитанирвана, Апрагитшхитанирванам-астр ва Дваласанидасастр каби назарий асарларни ўрганади. Алоҳида Ёгажарабхуми ва Хетивидя ҳақидаги саволларга ҳам жавоб топади.

Сюан Цзанг бу мамлакатда бўлган пайтда Силабхадра вади маҳанаичиларга қарши чиқади ва бу мазхабига тикилишча баҳо бермаган хинаяначилар билан тортишиб, даррини мағлубиятта учратади. Айни замонда Брахман тикили ва бошқа куфрли эътиқодларга қарши ҳам қувватли қозонади. Роҳибнинг кенг ва ишончли ишқумотлари бутун Хиндистонда ўрганила бошланади.

Магалдха мамлакатининг шарқда жойлашган ва буддавийликнинг Тантра мактабининг маркази бўлган макта мамлакат Камарупанинг хукмдори Сри Кумара (юан Цзанни зўра ўзининг мамлакатига даъват этади ва бир ойдан сўнгра, Магалдха мамлакатининг хукмдори Харша Вардхананинг қароргоҳи бўлган Кажуддхирата қиладди. Хукмдор Харша Вардхана Сюан Цзанг билан бутун суҳбатдан сўнгра шахсиятига ва билимига хайрон қолади. Бу сабабдан Харша Вардхана, бутун Хиндистонда буддавийлик ҳақида бир илмий тортишма мунозара тузини хоҳлашини билдиради. Хиндистоннинг бешта қудулида ўн саккиз мамлакатдан келган хинаяна ва мақиланачилардан 3000, брахман ва Нигрантхажнатипутра вади куфрли эътиқодлардан 2000 роҳиб, Ганга дарёсининг юқори қисмида жойлашган Канакубжа шаҳрида жойлашадилар. Сюан Цзанг бу ерда буддавийликнинг бутун мазхабни ва мактабни дин одамлари билан Маҳана мақабининг устуңлигини тортишади ва кенг билими билан буни исботлайди. Ўн саккиз кунлик бу тортишув мунозарасидан сўнг, маҳаначилар унга Маҳаяна Дева, мақиланачилар эса Макса Дева лақабини берадилар. Сюан Цзанг ўн етти йиллик ўрганишлар натижасида энг юксак мартабага эришади ва шуҳрати ортади. Мунозарадан сўнгра Сюан Цзанг ўз мамлакатига қайтишни истади, фикриг хукмдор Харша Вардхана унинг кутлуғ бўлган

Прагта мамлакатига кетаркан, етмиш беш кунлик олгинчи катта бағишлов тантанасида иштирок этишини истайди. Танга ва Жамна дарёлари бирлашган нуктанинг фарбий куйи окимида жойлашган бу мамлакат 15 ёки 20 ли квадрат кенгликда бўлиб, анча аввал беш бағишлов тантанаси ҳам нишонланган. Бу бағишлов тантанасига беш юз минга яқин роҳиб ва халқ жалб этилади ҳамда саксон кунда тамомланади. Халқ эса бир неча кундан сўнг тарқалади. Шу тарзда хукмдор Харша Вардхана беш йилда тулпанган даромадини бутунлай таркатади.

Сюан Цзанг бу тантанадан кейин яна Хитойга қайтиши истагини билдиради, факат хукмдор Харша Вардхана уни чамаси ўн кун қолишга кўндиради. Ниҳоят, Сюан Цзанг Харша Вардхана билан Сри Кумара номи бу икки хукмдорни ишончини қозониб, Хитойга қайтишга хозирлик кўра бошлайди. Роҳиб Сюан Цзанг йўлга чиқаркан Гаочан хукмдори ва унинг онасига берган сўзининг устидан чиқини учун Гаочанда бир муддат қолишни режалаштиради ва шу тарзда Хитойга қайтишга аҳд қилади.

Сюан Цзанг Прагтадан Хитойга тўғри йўл олиб, жануби-ғарбга тўғри бир ўрмондан ўтиб, етти кун юргандан сўнг Каушамби мамлакатига етиб келади. Бу ердан шимоли-ғарбга тўғри бир ойдан орттиқ юриб, бир канча мамлакатлардан ўтади. Кутлуғ Кўк Мардиванни яна зиёрат қилади. Бу ердан уч ёжана (хиндларда етти ёки саккиз мил, кирк ли) шимоли-ғарбга юргандан сўнг, Вирасана мамлакатининг пойтахтига етиб келади ва анча аввал Наланда ибодатхонасида биргаликда Абхидхар-макошашастра ва Вижнаптимастратасиддхипашастрани ўрганаркан, иккита мактабдош дўстини учратади. Дўстлари билан буддавийлик хакида музокаралар қилади ва икки ой у ерда қолгандан сўнг яна йўлда давом этади. Шимоли-ғарбга томон бир ой юргандан сўнг бир канча мамлакатлардан ўтиб, Жаламдхара мамлакатига етиб келади. Бу ердан бир ой қолгандан сўнг, ғарбга тўғри йигирма кун саёхатдан сўнг Синхапура мамлакатига етиб келади. Бу мамлакатда чамаси юзта буддавий роҳиблари

бор ва ҳаммаси шимолликдир (Хиндистон шимолидан?). Бу ердан айрилиб яна доvon йўлидан йигирма кун юргандан сўнг, Таксила мамлакатига етиб келади ва шихур роҳиб Чандрапрабханнинг ўз бошини кесиб «Ёмон кўли брахман»га бағишлаган жойни ҳам зиёрат этади.

Бу мамлакатдан шимоли-шаркка тўғри эллик ёжана юзликка Кашмир мамлакати бордир. Етти кун қолгандан сўнгра шимоли-ғарбга тўғри уч кун юради ва катта Синдху дарёсига етиб келади. Дарёнинг ўртасига етгач, шамол ва тўлқинлар сабабли баъзи тул туҳумлари ва эллик бўлимдан иборат китоблар дарёга тушиб кетади. Дарёнинг қарши куйи окимида Каписа хукмдори уни еттиб олишга келади ва роҳиб бу мамлакатда эллик кун қолиди. Бу давр оралиғида Сюан Цзанг дарёда йўқолган каскабия буддавий мактабининг Трипитака китобининг роҳисини олиш учун Удана мамлакатига одам жўнатади. Кашмир хукмдори Сюан Цзангнинг келганини билганча уни зиёрат этиш учун бу ерга келади ва бир неча кун қолиди. Сюан Цзанг Каписа хукмдори билан биргаликда шимоли-ғарбга тўғри ҳаракат этади ва бир ойдан орттиқ юргандан сўнг яна Каписа давлати хоқимияти остида яшган Ламгон мамлакатига етиб келади. Каписа хукмдори Лампака пойтахтида айнан хукмдор Харша яни етмиш беш кунлик Панжапарисад бағишлов тантанасини ташкил қилади. Бу ердан жанубга тўғри ўн беш юргандан сўнг, Каписа хоқимияти остида бўлган Нарну мамлакатига етиб келади ва тарихий китобликларни зиёрат қилади. Бу ердан шимоли-ғарбга юриб Авакан мамлакатига, бу ердан шимолга 500 ли юргандан сўнг Врижистхана мамлакатига етиб келади ва бу мамлакатдан шаркка тўғри Каписа мамлакатига юришади. Каписа хукмдори Сюан Цзангнинг шарафига етти кунлик бағишланган тантана ташкил қилади.

Сафарноманинг ёзиллиши

Роҳиб Сюан Цзанг 627 йилда ғарбдан тўғри йўлга юрғанда худуд қонунини бузган бир қочок эди. 644 йилининг илк баҳор ва ёз ойлари орасида роҳиб

Хиндистондан Хитойга кайтаркан Хўтанга етиб келади. Бу ерда рохиб Танг сулоласи императори Тай-цзунга бир мактуб ёзиб, ўзини буддавийликнинг хакикий назарияси ва фалсафасини Хитойга келтирмоқ каби юксак орузси сабабли конун ва қоидаларни бузиб, якка ўзи Хиндистонга кетгани, йўлда чуллар, Хиндикуш тоғи, Темир Қапиг ва Исиккўлдан кечиб ўтиб, буддавийликнинг кутлуғ шаҳри Ражагрхага етиб олгани, 50000 *ли* йўлни кушганда бир талай кийинчиликларни енгиб, ушбу етти йиллик саёхатнома натижасида хаётида кўрмаганларини кўрганини, хис қилмаганларини хис қилганини, замоннинг ажойиблиги ва дунёнинг ривожланиш суръати ичида кўрган кечирган ўзгаришларини талқик этганини ёзади. Императордан ўзининг авф этилиши фармонини кутиб, ниҳоят муродига етади. Император: «Устоз (Сюан Цзанг) бошқа мамлакатларни зиёрат этиб, шу онда қайтиб келганингизни билдим. Чексиз хурсанд бўлдим, дарҳол келинг, кўришамиз», дея бир мактуб жўнатади. Алоҳида рохибнинг пойтахт Чанъанга осулда келмоғи учун Хўтан Хукмдорининг ҳар турли ёрдамлар бергани, Хўтандан сўнгра Чанъанга кетиб, йўлда жойлашган бутун гарнизон кўмондонларига ҳам рохиб учун қулай таъминотлар амр этилади. Январь ойида Чанъанга етиб келган рохиб Сюан Цзанг пойтахтда жойлашган 20 *ли* узунликдаги йўлнинг ҳар икки тарафида давлат аркони бир неча юз минг киши ва халқдан ҳам минглаб киши бўлган мухташам бир тантана билан кутиб олинади. Бу пайтда шарқий пойтахт Лоянда жойлашган император Тай-цзун дарҳол Сюан Цзангнинг Лояндаги саройига келишини амр қилади ва учрашув белгилайди. Император «Устоз фарбага кетайтганингизда нега мента хабар бермадингиз» сўроғига рохиб саёхат исмати борлиги хақида қайта-қайта ариш орқали билдиргани, бироқ унинг аризаларидаги ислати конунга биноан қабул қилинмагани айтиб жавоб қайтаради. Император «рохиб ва оддий халқ орасида конунларнинг қўлланиши фарқлидир» деб, Сюан Цзангнинг ўзи бунча ўлжани зиёрат этишни қандай амалга

оширилганини сўрайди ²⁷⁴. Сюан Цзанг бу ютуқларнинг император сояси остида бўлганини таъкидлаб, бу мавзуда буддавийлик моҳиятидан фойдаланган ҳолда узун сўзлар билан императорга мактовлар ёғдиради. Императорга Порир тоғларининг фарбидан Хиндистонга қадар буғдан вилоятлар билан алоқадор турли маълумотларни бердим қилади. Бу маълумотлардан хушланган император Сюан Цзангнинг дарҳол Фарбий вилоятлар ҳақида бир китоб ёзишини, яна рохибликни йиғиштириб императорнинг маслаҳатчиси бўлиши хақидаги ислагини билдиради. У эса факат Фарбий вилоятлар билан алоқадор китоб ёзмокчилиги ва умрбўйи Хиндистондан келтирган брахман типидagi асарларни хитойчага тўриш ислати борлигини билдирган. Император буни қизиқниёт билан қабул қилган.

Бир йилдан сўнг (646 й.) Сюан Цзанг таржима қилинган баъзи буддавий асарлар билан биргаликда Тай-цзуннинг ислагини бажо келдириб, Фарбий мамлакатлар қозондиги китобини ёзиб тугатган. Шу йили еттинчи йилнинг ўн учинчи кунида ушбу мавзу билан алоқали бўлган император Тай-цзунга ёзган мактубида «Авалло Лоянда мени хузурингизга қабул этган кун Фарбий мамлакатлар хақида саёхатнома ёзишимни амр этганини, Шу онда у тамомланган шаклдадир» деб императорга маълум қилган эди.

«Да Танг Шинюй жи»
(«Буюк Танг сулоласи давридаги Фарбий
мамлакатлар хотираси»). 1-бўлим.
Туркчадан таржима.

Қадимги Таочан худудидан чиққандан сўнг унга яқин мамлакат бўлган А-чи-ни (Ўтмишдаги номи Янчи / Уанци) мамлакатаги бошланади.

²⁷⁴ *Кэот Е. Hsüan-Tsang Szuahetnemesi'ne göte...* S. 81.

²⁷⁵ *Александрова Н. В. Путь и текст: китајские паломники в Индию, Москва, Вост. лит., 2008. С. 366.*

Ачини давлати (корашахар)

Ачини давлати (хитойча аслитда *Aqini-guo* 阿齊國)нинг худуди шарқий чеккасидан ғарбий чегарасигача бўлган узунлик 600 ми²⁷⁶, шимолий чеккасидан жанубий чегарасигача бўлган масафа эса 400 мига яқиндир. Пойтахтининг кенглиги олти ёки етти лидир²⁷⁷. Мамлакатнинг тўрт тарафи тоғлар билан ўралган,

²⁷⁶ Ми - хитойча узунликини ўлчаш бирлиги бўлиб, у ўрта асрларда 576 метрга тенг бўлган. Тутушпева Л.Ю. Уйгурскан версия биография Сюань-Цзана (фрагменты из Ленинградского Рукописного собрания Института востоковедения АН СССР), М., «Наука», 1991. С. 4.

²⁷⁷ А-чи-ни кадимги Янши бўлиб, турли хитойча тагаффуларда ёзилди. А-чи-ни кадимги Хиндистоннинг Олов тантриси бўлган Агнининг, Янши тилида Арги, Арки ёки Арсининг хитойча ёзилишидир. Бавзи талкикотчилар муслмон манбагаридаги Солми ёки Сулмининг Янши бўлганини ўртала кўймоқдандир. Пойтахти Юан-чу бўлган Янши мамлакати Хан сулоласи даврида кўп аҳоли нуфузига эга бўлган катта ўлка эди ва Чини мамлакатига 835 ми узокликдадир. Хан сулоласи хукмронлиги охиридаги поймак Ханхэ шаҳрига кўчирилди. 644 йилда Танг сулоласи генерали Куо Хэисаке тарафидан эгаланган. Бу даврда Танг сулоласи минтақада аскарлар гарнизонини ташкил этиб, ғарбий чеграсини Янши мамлакатига қадар кенгайтирган. 676-690 йилларда тибетликларнинг ҳокимияти остига кирди. Тарихда Янши мамлакати турк-хитой рақобатига сабаб бўлган минтакалардан бири бўлган. Янши хукмдори ҳам турклар билан қудда-андачилик муносабатларини боғлаган. 840 йилда Уйғур давлати йиқилгандан сўнг, бир тўрух уйғурлар Панг тегни бошчилигида Янши мамлакатига чекинган. Кейинги даврларда Янши Гаочан Уйғур давлати, Қорашитой ва Бешбаник бошқарувининг бир парчаси сифатида қолган. 1757 йилда манжурларнинг жуңгорларни мағлуб этиши билан Янши шаҳри харобага айланган. 1758 йилда манжур императорлиги кадимги Янши яқиндаги Анчян кентини кенгайтириб, янги бир шаҳар барпо этади ва унга Қорашахар номини берган. 1759 йили манжур императори Қорашахарда Янши туманини ташкил этган. 1898 йилда эса Қорашахарга тақрор Янши номи берилган.

Бу номилар таҳликаги ва мулофаси қулайдир. Бу мамлакатдан ўтган булок сувлари ва дарёлар бир-бирини кениб ўтади. Тупроқларида кизил тарик, тарик, бугдой, шилик бугдой, узум, нок каби мевалар бор. Икклими ғарбий ва мўътадил. Ёзуви хиндлардан олинган, фақат бироз ўзгаришлар бор²⁷⁸. Халқи пахтали ва жушли инимлар қияди. Бозорларда олтин пул, қумуш пул ва тунг жез пуллар қўлланилади. Хукмдори мамлакатнинг мақоллий аҳолисидан чиққан, кучли, аммо стратегик нурияти бироз заиф, ўзини бир қурашчи сифатида мактаб инитди²⁷⁹. Мамлакатда қонун йўқдир, мавжуд қоидалар

«Йеи сулоласи тарихи» ва «Чжоу сулоласи тарихи» номили асарларда Янши мамлакатининг ёзувини санскритча экани айтилса, «Суй сулоласи тарихи»да санскритчага ўхшашлиги айтили маълумот келтирилган. XIX аср охири - XX аср бошида Турфон, Қорашахар ва Куچار худудларида очилган қазинотлар натижаларида санскритча ёзувининг бошқа бир версияси билан ёзилган ёзув белгилари топишган. Бошида бу ёзув ўқилмаган ва илк марта олмон олими Е.Демманн бу ёзувга «ашварча ёзув» номини берган. 1907 йилда Миллер эса ушбу ёзувни «тохарча ёзув» деб атаган эди. С.Голштыёйн ва С.Конов ва Хутан минтақасининг сака тилини тохарча сифатида танитиши тақлиф қилган. Талкикотчиларнинг XX асрнинг бошида 10 йиллигига оид тохарча ҳақидаги талкикотларда айтилган тилининг хинд-европа тил оиласининг кентум гуруҳига оид эканлиги, А ва В сифатида икки лаҳжага бўлиниши илгари айтилган. 1913 йил француз олими С.Левининг тохарча ҳақидаги ақиқотида тохарча В лаҳжасининг Куچار тили эканлигини аниқлайди. 1949 йили талкикотларда минтақада мавжуд қонун ёзув тилларини олдий тохарча сифатида қараш янглиши айтилган. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, французлар қонундан Шимолий Афғонистон худудида ҳақиқий тохарча қонунини топилиши натижасида бавзи талкикотчилар қонунлиги ёзувининг Қорашахар-Турфон тили (яъни А тили) ва Куچار тили (яъни В тили) сифатида тушунилишини тавсия қилишган. Бавзилари эса яна тохарча номининг давом айтилишини тарафдорларидир.

«Сюан Цзангдан аввалги Янши мамлакати хукмдорининг номи айтили маълумотлар етарли эмас. 58-88 йилларда хукмдорнинг номи Шун, ўзининг номи эса Чунгдир. 89-94 йилларда

хам етарли эмас ва вазифалар жойига келтирилмаган. Чамаси унта буддавий ибодатхонаси, икки мингдан ортик будда роҳиби бор, Хинаяна мазхаби²⁸⁰нинг Сарвастивада хукмдорнинг исми Куанг ва унинг оркасидаги хукмдорнинг исми Юан-мент бўлиб, 127 йилда тахтта чиқади. 280-289 йилларда хукмдорнинг исми Лунг-ан ва ўгли Лунг-хуи ва невараси Лунг-хси сифатида берилди. Бу маълумотларда келтирилган исмларга кўра, Йенчи мамлакати хукмдори Лунг(аждар)дир. Вей сулоласи давридаги қайларда хукмдорнинг шарифи Лунг ва исмининг Чиушипина (Кушипина) экани ва Лунг-хсининг сулоласидан келгани очикча кўринади. 606 йилда ўлка хукмдорининг исми Лунг-Тучи-Хмсидир. 632 йилда Янчи ўлкасининг хукмдори Лунг-ту-чи-ши ва Танг сулоласи билан алоқа ўрнатган. 644 йилда туркларнинг кариндоши бўлган хукмдор Лунг-ту-чи-ши Танг сулоласи генерали Куо-Хсисво-ке тарафидан тахтдан ағдарилган ва унинг ўрнига Танг сулоласи кўпини ёрдам берган укаси Су-по-чун ўтказилган. Сюан Цзан Янчи мамлакатига борганда, ушбу давлат тепасида Лунг-ту-чи-ши тургани эхтимолдан узок эмас.

²⁸⁰ Буддавийлик асосчиси Сиддхарта I гаутама ҳаёти давомида турли ерда ва турли кишига таълимотини ўрнатгани учун унинг муридлари тарафидан турлича ақидалар пайдо бўлган. Ҳалимидан тахминан 100 йил сўнгра будда таълимоти ҳақида шаклланган фикрлар орасида фарқлар янада ойдинлаши бошлайди ва бу таълимотларнинг барчаси яшashi билан узок қолишини даъво қилган бир гуруҳ янгиликпарварлар миллоднинг илк йилларида буддавийликни маълум метёрда тартити келтиришни бошлаганлар. Умумий ҳулосата келинган ва шу таразда буддавийлар мухофазакор бўлган Зеравада билан янгиликчилар бўлган Махасангкиха номида икки мазхабга ажрашган. Тарихий жараёнларда бу бўлинми Зеравада мазхабида 11 ва Махасангкиха мазхабида 9 та бўлган жами 20 та гуруҳ пайдо бўлиши билан яқунланган. Миллоднинг биринчи минг йиллиги арафасида бу тартитбисизликдан кутулиш на буддавийликнинг аслига қайтиш учун шаклланган янги буддавийлик окими Махяна, булок етказувчи мазхаби пайдо бўлади ва анча аввал йигирмага бўлинган эски гуруҳларга Хинаяна, яъни кичик етказувчи деган ном берилган. Хинаяначилар Архатга эришиш учун ҳаракат қиларкан, махяначилар буддаликка эришишга интилган. Хинаяначилар факат ўзларини кутқариш учун ҳаракат қилсалар, махяначилар

тарикати²⁸¹ ни ўзлаштириб олганлар. Буддавийликнинг номини сутра ва қоидалари Хиндистондаги билан бир қилиб, бу мавзуда билим олганлар хиндча ёзувни ўқий қилишлар ва бу ёзувдаги матнлар билан шугулланадилар²⁸².

Биринликда умумни кутқариш учун ҳаракатланишган. Қондиричилар асл асарларда инсон мавжуд дунёда борлигини асар экан, махяначилар эса асл асарларда билимларни ривожлантириш билан инсон мавжуд дунёдаги борлигининг бўш қолганини даъво қилдилар. Хинаяначилар назарий изланиш ва теориялик ҳаётига руҳсат берар экан, махяначилар эса амалий қилишни ва роҳиб бўлмасда, ибодатни жойига қўя олиш қонунилиги тарафдордирлар. Хинаяна асл буддавийлик бўлинига қарамай, махяначилар томонидан тан олинмаган. Аммо, хитойлик буддавийлар ва бошқа шарқий осийлик мамлакатлар умумийликда хинаяна мазхабини орқادا қолганлик сифатида қабул қилади. Факат хинаянага мансуб бўлганлар буддавийнинг асл таъкинларига ўзларининг ҳамсуҳбат эканликларини даъво қилиб, махяначиларни янгилашганликда айблайдилар.

Саристиди тарикати тўлик номи Арьямуласарвастида, Зеравада мавжуддан ажратилган ва хинаяна мазхабининг йигирма гуруҳи билан энг машхуридир. Бу тарикатнинг пири Катяянипутра бўлиб, «Абхидхарма жхана прастхана» номли китоби асосий асарини асари сифатида қабул қилинган. Бу тарикат борлиқда асар нарсанинг мавжудлигини химоя қилиш билан белгиланувчи асар, хозирги дунё ва келажакдаги дунё бир бирининг давоми сифатида мавжуд бўлиши ҳақидаги қарашга эга.

Сюан Цзангдан аввалги хитойча қайларда роҳиблар Янчи мамлакатига буддавийликка аҳамият берилганини ёзиш билан бирга шу даврда анъанавий бўлган Тянь-Шанга ҳам ситинилишини қилишлар. Бу жараённи Гаочанда ҳам кузатиш мумкин. Тянь-Шан асосий буддавийлари асарларида борлиқни яратган Брахма дева ва Сакра деванам индра каби қадимги хитой илоҳлари ва буддавийликда ривоят қилинган бутун тангриларнинг номи сифатида дуч келинади. Қадимий хитой маданиятида тангри таъбиқаси мавжуддир ва тангри учун қўлланган «Тянь» сўзи ҳам таъбиқаси ҳам илоҳ маъносини аниқлатади. Факат хитой мамлакатларида, хусусан хитойлик бўлмаган қабилаларнинг таъбиқаси учун Тянь-шен, яъни илоҳий осмон тангри сифатида қай қилинади. Хитой манбаларига кўра, турклар хар йилнинг биринчи ойида Тарен дарёси яқинидаги бир жойга тулпаниб,

Рохиблар буддавийликнинг конун-қоидаларини пок қалбидан адо этишга ҳаракат қиладилар, факат уч турдаги гўштни ёйдилар ва хануз буддавийликнинг бошланғич даражасидадирлар.

Бу ердан жануби-ғарбга тўғри 200 ми юргандан сўнг, бир кичик тоғни ошиб ўтгач, икки дарёдан ўтиб, ғарбга тўғри кетилса, бир текисликка дуч келинади. Яна ғарбга тўғри 700 ми юргандан сўнг, Цзюй-ши мамлақати²⁸³ га борилади.

Цзюйши давлати (Кучар)

Цзюй-ши давлати (хитойча аслиятда Qizhi-guo 屈支国) шарқдан ғарбга чамаси 1000 ми, шимолдан жанубга 600 ми ёки 800 ми узунликдадир. Мамлакат қаттадир ва пойтахтининг кенглиги ўн етти ёки ўн саккиз лидир²⁸⁴.

Тян-шан учун дини маросимлар ўтказган. Бошқа кўчманчилар бўлган тоба-вейлар, жуан-жуанлар, тибетликлар ва мўғуллар ҳам унга ибодат қилган. Камбоджа ва Непал каби ўлкаларда ҳам буддавийликка ибодат қилинганга қарамай, яна Тянь-шанга ҳам ибодат қилинади. Хуларнинг ҳам Тянь-шани мавжуд бўлган.

²⁸³ Хитой манбаларида умумий сифатида Цзюй-ши шаклида ёзилади. Сюан Цзанг бу номи Цзюй-ши сифатида келтирар экан қадимий ўқилишининг ва ёзилишининг янглиш эканлигини ифода қилади. Холбуки, Сюан Цзан бир буддавий рохибни сифатида ушбу мамлакатнинг номини буддавий асарларда келтирилгандек шаклда берган. Хан сулоласидан Танг сулоласига қадар бу мамлакатнинг номи Чю-сүу шаклида берилди. 658 йилнинг бешинчи ойида 640 йилда Гаочангда тавенс қилинган Анси буюк гарнизони Чю-сүуга кўчирилди ва хитойча маълумотларда бу мамлакат баъзан Анси деб ҳам аталган. Юан сулоласи даврида (1278-1368 й.) бу мамлакатнинг номи Ку-хсиен (Кушон), Ку-ча сифатида келтирилган. 1758 йилда бу мамлакат манжур императорлиги тарафидан забт этилгандан сўнг номи Кучар сифатида ўзгартирилган ва бугунги қадар хитойчада Кучар сифатида қолган. Қадимий уйғурча матнларда Кусан ёки Кушан сўзининг ҳам Кучар эканлиги хақида фикрлар мавжуд.

²⁸⁴ «Хан сулоласи тарихи»га кўра, Цзюй-ши хукмдори Йен-ченгда жойлашган. «Сўнгги Хан сулоласи тарихи», «Пан-чао»

Гурони тарик ва бугдой етиштиришга қулай. Турли турмуш навлари етиштирилади. Узум ва анор экилади. Нок, ўрик, шафтоли жуда кўп. Мавданлардан олтин, қумуш, темир, кўрғошин ва қалай бор. Икклими меъёрий ва мўтадил. Ёзувни хиндлардан олганлар, аммо баъзи фирқалар бор. Пуфловчи чолғу асбоблари, симли чолғулари, мусикалари ва рақслари билан ҳам бошқа мамлакатлардан устун. Ипақли ва жузли кийимлар қиладилар, очиларини кесиб, бош кийими қиладилар. Савдода олтин, қумуш ва кичик кўрғошин танга ишлатилади. Хукмдор Цзюй-ши уруғидандир, ақл ва идора бобида укүвсиз ва кучли мазмурларнинг сояси остида²⁸⁵.

Иккисракида ўрин олган Танг сулоласи тарихчиси Ли-хсиеннинг баъзо хитойча кўра, Цзюй-ши хукмдори Чу-йен шаҳрида ўтирган. Танг сулоласи даврига қадар Цзюй-ши хукмдори Йен шаҳрида қолган

бу Ю-луо-лу шаҳрида жойлашган деб кўрсатилган.
Мил. авв. 73-49 йилларда Цзюй-ши хукмдорининг номи илк марта қайдларда Цианг-пин сифатида келтирилган ва ўлимидан сўнгги ўтги Ценг-те ўрнига келади. 46 йилда Ша-пе (Ёркенг) хукмдори Хсиен-циу-цзу мамлакатини забт этади ва ўтги Тсе-юо-юни унга хукмдор этиб тайинлайди. Бир неча йилдан сўнг, Цзюй-ши мамлақати халқи Тсе-луо-юта қарши чиқади ва уни қуририб хунларга тобе эканлигини эълон қилади. Хунлар Цзюй-ши мамлакатидagi уруғларидан бири бўлган Шен-туни Цзюй-ши хукмдори сифатида тайинлаган. 73 йили Цзюй-ши хукмдори Йен эди. 78 йили Хан сулоласи хукүмати Цзюй-ши қўлга киритиш учун хитойда рохиб бўлган Цзюй-ши зодагонларидан Пан-пани Цзюй-ши мамлақати хукмдори қилишни истаган. 91 йилда Хан сулоласи ғарбий ўлкалар гарнизон қўмондонни Пан-шо, Цзюй-ши мамлақати хукмдори Йоу-ли-туони йўк қилиш учун ўрнига Пай-пани ўтказган. Шундай қилиб, 648 йили Танг сулоласи тарафидан бу мамлақатни йўк қилиниб, хукмдори Кели-пу-ци-пи (Хари-пурса)ни қўлга олгунга қадар хукмдорнинг қулишининг кўпчилиги Пайлардан эди. Хари-пурса қўлга олгандан сўнг Танг сулоласи пойтахти Чаньанга кўчирилган ва 650 йили Цзюй-ши хукмдори сифатида яна ўрнига қайтган ва 659 йили Хари-пурса вафот этиб, ўрнига ўтги Су-чи келади ва Пай сулоласи оиласи Танг сулоласи химояси остида бир муддат қўмондорлиқни давом эттирган. Орада бир муддат

Янги туғилган боланинг бошини ясси холга келтирмоқ учун нозик тахта парчалари билан сикиб кўядилар²⁸⁶. Чамаси юзга буддавий ибодатхонаси ва беш минг буддавий роҳиби бор, ҳаммаси хинаяна мактабининг сарвасида тарикатини қабул қилганлар. Буддавийликнинг суфра ва қондалари Хиндистондан олинган. Бу устида ишловчиларнинг ҳаммаси хиндча мантнни ўқийдилар. Буддавийликнинг бошланғич даражасида қолганлар ва уч турдаги тоза гўштни истеръом қила оладилар²⁸⁷.

Та-лунг-ци ва Цин-хуа-ванг

Мамлакатнинг шарқий худудидида жойлашган шахарнинг шимолидаги Дева ибодатхонасининг олдида Та-лунг-ци (Қатта аждархо кўли) жойлашган.

тибетликларнинг тавсирига ҳам тушган. 788-789 йилларда буддавий роҳиби У-кун Хиндистондан Чаньянга кетаркан, Цзюй-ши мамлакатига келиб, унинг хукмдорининг номи Пай-хуан эканлиги ҳақида хабар берган. «Пай» «ок» дегани бўлиб, тадқиқотчилар Цзюй-шининг қадимий ўқилиши Кут-сини эса «ок ёки порлоқ» эканини ўртага ташлаганлар. Сюан Цзан бу мамлакатга келганда, мамлакат хукмдори Хари-пуранинг акаси бўлган Су-фа-тиен эди. Су-фа-тиеннинг отаси Су-фа-по-цун Сюан ўлганидан сўнг тахтга чиқади ва Танг сулоласи билан яқин алоқа ўрнатиб, биргаликда Фарбий туркларга тегишли бўлган унвонлардан бири «Бага элтабар» унвонини олган. Хатто Танг сулоласи Қорашахарга боскинчилик уюштираркан, ушбу хукмдор Янши хукмдорлиги билан иттифокчилик қилгани учун Танг сулоласига душман бўлиб қолади. Бу боғлиқликда Цзюй-ши хукмдори Су-фа-тиен сиёсий идрокки бор бир шахслар, Сюан Цзаннинг бу хукмдор учун қўлланган «ақи ва сиёсат боғида УЖУВСИДИР» ибораси унчалик тўғри келмайди.

²⁸⁶ Бу одаг Сюан Цзан саёхатномасининг 12-бўлимидида ўрин отган Пу-ча (Қашкар) мамлакатидида ҳам мавжуд эди. Худуддаги археологик тадқиқотлар натижаси бу одагнинг Сюан Цзан даврида мавжудлигини тасдиқламақда.

²⁸⁷ *Александрова Н. В.* Путь и текст: китайские паломники... С.153.

Аждархолар доимо ўз шаклини ўзгартириб, бия отлар билан жуфтлашадилар ва шундай қилиб аждархо тойи тузилади. (Аждархо тойи) қаттик бошли бўлиб, уни бошқариш ниҳоятда мушкул. Аждархо тойининг боласи боғлиқ билан кўлга ўргатилади. Анча аввал мамлакатда яхши отлар етиштирилади. Анча замонда билган манбалардаги маълумотларга кўра, яқин замонда Цин-хуа (Суварна-пушпа, Олтин чечак) номли бир хукмдор бор эди. Бу хукмдор давлатни адолатли бошқарувига тавсир кўрсатган аждархо хукмдорнинг бошқарувига ҳайвон сифатида ишлатилишини ўзини миниладиган хайвон сифатида ишлатилган бир вақтда истафиди, фақат хукмдор ўлими яқинлашган бир вақтда аждархонинг қулоғини камчилайди ва аждархо кўл истига кириб кетиб, бутунга қадар ҳеч кўринмайди. У даврларда шаҳарда қудук йўқ эди, халқ кўл сувини ичарди. Аждархо инсон киёфасига кириб, турли хотинлар билан қовушиб, ундан туғилган болалар жасур от каби инсон ҳамда эпчил бўларди. Шундай қилиб, аждархо инсондан келиб чиққан аҳолининг сони кўгайиб борди. Бу инсонлар ўз кучига ишониб, зулм қилиш ва хукмдорнинг амрига итоат қилмасликка ҳаракат қиладди. Шу сабаб хукмдор туркларни даъват қилиб, ушбу инқирдаги ёшу-қари барча одамларни қатг эштириб, деярли ҳеч бир одамни қолдирмаган. Шу онда шаҳар қаробага айланган ҳолатда ва одамлар яшамайди.

Жуфт Чжао-ху-ли ибодатхонаси

Хароба ахволидаги шаҳарнинг 40 ли шимолида тоғ оғлида бир дарё билан ажралган икки ибодатхона бор. Хар икки ибодатхонанинг номи Чжао-ху-ли бўлиб, кўрилишига қараб шарқ ва фарбга ажралди. Бу ердаги булда хайкалининг архитектураси ва декорацияси инсонлар эгаллаган маҳорат намунаси. Роҳиблар пок ибодатхоналар, динларига жиддийлик ва чин юракдан ибодатладилар²⁸⁸.

²⁸⁸ *Александрова Н. В.* Путь и текст: китайские паломники... С.153.

Катта мажлис майдони

Пойтахтнинг фарбий дарвозаси ташқарисидagi йўлда ўнг ва чап чамаси тўқсон чи (2.9 метр) багандликда оёқда турган иккита Будда хайкали бор²⁸⁹. Бу хайкалларнинг олдида хар беш йилда катта мажлис чакириш учун бир майдон курилган. Хар йил Пу-фен даврининг ўн куни мамлакатнинг бутун рохиблари ушбу жойда тўпландилар. Юкорида хукмдорлардан настда бой ва камбағал халкларга қадар ҳаммаси дунёвий ишларини йнгиштириб бадан ва рухни тозалаш, диний ҳаётда яшаган холда вақтинглайдилар. Рохиблар ибодатхоналарда жойлашган будда хайкалларини мухташам шаклда безатадилар, ипаклар билан хайкалларни кийинтирадидилар ва хайкалларни араваларга жойлаштирадидилар. Бунга «Ҳсинг-хсианг» ҳаракат қилувчи Будда хайкали дейлади. Бу шаклда мингларча ҳаракатланувчи хайкаллар мажлис майдонига тўпланади. Умуман, оининг ўн бешинчи кунидан он сўнггига қадар хукмдор ва давлат аркони биргаликда тўпланиб, мамлакат ишлари хақида таллашадилар, катта рохибга маслаҳат соладилар ҳамда фестивалнинг қандан ўтказилишини халққа эълон қиладилар²⁹⁰.

Ашелнэр ибодатхонаси ва у билан алоқадор ривоятлар

Мажлис майдонининг шимоли фарбига тўтри бир дарёдан ўтгандан сўнг Ашелнэр (Қизикарли) ибодатхонаси жойлашган. Ибодатхона ҳам кенг, ҳам қудайдир, Будда хайкали маҳорат билан безатилган. Рохиблари ҳеч ҳам тамбал эмас, зерикмасдан жиддийлик билан ўз вазибаларини адо этадилар. Рохибларнинг ҳаммаси кесел ва ақлли кишилардир, юксак қобилиятлидирлар. Бу

²⁸⁹ Ўша асар. С.153; *Ekrem E. Nislan-Tsang Seyahetnamesi* ne göte... S. 101.

²⁹⁰ *Aleksandrova N. V.* Пуль и текст: китайские паломники С.154; *Ekrem E. Nislan-Tsang Seyahetnamesi* ne göte... S. 102.

ибодатдан узоқдаги олимлар уларнинг номини эшитиб, бу жойларга келадилар. Хукмдор, давлат аркони, бойлар ва юксак сохиблари ҳамда халқ уларнинг «Тўрт иш»нинг шаруатларини етказиб берадилар. Рохиблар хар кун илода кўп хурматга эга бўлади.

Қадимги манбалардаги қайдларга кўра, бу мамлакатнинг аввалги хукмдорлари Триратнага амал қилган. Хукмдор Будданинг излари бўлган қутлуғ жойлар ва қадимжоларни зиёрат этиш ҳамда буддавийлик дунёсини кезиш учун хозирлик кўрар эди. Йўлга чикмасдан аввал тоғасининг нойб хукмдор бўлишини амр қилди. Тоғаси амрни олгандан сўнгра, бошига тушадиған ар хул бўхтонни олдини олиш мақсадида яширинча ўз жинсий органини кеседи. Жинсий органини бир олтин кутн ичига кўйиб муҳрлайди ва хукмдорга беради. Хукмдор бу нима деб сўрайди, у ҳам қайтиб олганингиздан сўнг очасиз, деб жавоб беради. Хукмдор кутини эйтиборли маьмурга беради ва сафарга чикаришда ҳаракат қилган кўпинининг бу кутига назар чикмаслиги хақида амр беради. Хукмдор қайтиб олганида, хақиқатан тахмин этилгани каби бўхтончиларнинг олдига чикади ва хукмдорга «хукмдор унга чикаришкени бергандан сўнг харамдаги аёллар билан зино чикаришни қилди» деб тухмаглар ёғдиришсади. Хукмдор буни эшитиб, жуда жаҳли чикади ва тоғасига отир жазо берилишини истади. Тоғаси «олтин кутининг очилишини кесимос қиламан», дейди. Бундан сўнг хукмдор кутини олган ва унинг ичидаги кесилган жинсий аьзони кўради ва «бу гариб инсон нима демоқчи? Нимани очиклаш учун арикет қилыпсан?» дейди. У ҳам «зиёратга кетар экансиз оини нойб хукмдор бўлишингизни амр қилдингиз. Ишда хайкали хар қандай тухмаглар ва бағо келмасидан олдин бу жинсий аьзояини кесиб, ўзимнинг айбсиз аьзояинини исбот қилишни ўйладим. Шу он тахминим тўтри чикди. Хукмдорнинг бу ишни тафтиш қилиб аришини илтимос қиламан», дейди. Хукмдорнинг унга

бўлган хурмати янада ошади. Тоғаси харамга ҳеч тўсиқларсиз мардларча кириб чиқа бошлади...

Бу ердан ғарбга тўғри 600 *ли* юргандан сўнгра кичик бир чўлдан кечиб Балүцзя ²⁹¹ мамлакатига борилди. Балүцзя давлати ²⁹² хитойча аслиятда *Valüja-guo* /

²⁹¹ «Бу ердан ғарбга тўғри 600 *ли* юргандан сўнг» иборасидати «бу ердан» Кучарга тааллуки бўлган «Қизилқарми ибодатхона»нинг қайд қилингани аниқ эмас. Фақат Сюан Цзан биографиясига кўра, рохиб йўлга чиқаркан, Кучар хужмдори унга ёрдамчи ҳамда от билан туя каби хайвонларни ҳадя қилади. Халк ва Кучардаги буддавий рохибжари пойтахтнинг ташқарисига қадар улар билан йўлдош бўлганини ёзган. Биографияда у Кучар шаҳридан ғарбга қараб йўлга чиқкани айтилган. Рохиб ғарбга тўғри икки кун юрганган сўнг, икки мингдан орттиқ турк аскарларига дуч келган ва бу аскарлар Сюан Цзан ҳамда унинг хайъатининг молу мулки тортиб олинганини билганидан сўнг кетиб қолишади. Яна ғарбга тўғри 600 *ли* юрганган сўнг, кичик бир кўлдан ўтиб, Балүцзя мамлакатига келишган. Яна Кучар билан Балүцзя ораси 600 *лидан* орттиқ бир масофада эди. Аммо бу матнда фақат 600 *ли* сифатида ёзилган. Манжур даврида Кучар билан Оксүв ораси 800 *ли* бўлган. Бу сабабдан таджикотчилар Балүцзянинг бутунги Оксүвнинг шарқида экани ҳақидаги фикрни ўртага ташлагандлар. Балүцзянинг ўрни ҳақида Бай, Яккэарик, Қораюлғун, Оксүв ва Қорамакчин каби беш турли қараш борлигига қарамай, бутунги Оксүв ва унинг ичкарисини эканлиги қабул қилинган.

²⁹² Таджикотчиларнинг умумий фикрича, Балүцзяни санскритча «кум» маъносини билдирган Ба-лу-ка эканлиги қабул қилинган. Яъни, Па-лу-ча номи санскритчадан келганлиги аниқдир. С.Билга кўра, Ба-лу-қанинг қадимий номи Ку-мо бўлган жой Оксүвнинг шарқида жойлашган бўлиб, IV асрда Гангунинг шимолида жойлашган туркий қабиланинг номидан келиб чиқкани айтилган. Т. Уотерс эса Ку-монинг туркийчадаги «кум» билан алоқадорлиги ва Хиндистондан келган буддавий рохибларининг санскритчада «кум» маъносидати «Ба-лу-ка» номини ишлатганини илгари сурганлар. У-Кун саяхатномасида эса бу шаҳар ҳақида «Вей-жонг шаҳрининг бир номи Пу-хуан, тўғри ўқилиши эса Пу-хандир» шаклида маълумот берилган. «Янги Танг сулоласи тарихи»да жой олган Па-хуан шаҳри билан бир хил ўқилишдан келганлиги аниқ кўринади. Э.Шаваннга кўра,

Yulüka-guo 跋祿迦國) шарқ-ғарб сифатида чамаси олти юз *ли*, шимол-жануб сифатида уч юз *ли*дир. Пойтахтнинг кенглиги 5 ёки 6 *ли* квадратдир. Тупроғининг унумдорлиги, ислом хуСУСИЯТЛАРИ, инсонларнинг сажияси, кўринишлари, йўллари ва қойдалари Чу-цу мамлакати билан бир экандир. Мамлакатда мавжуд бўлган ингичка тоғали пахта ва жун газламаларни кўшни мамлакатларнинг одамлари хуш кўришади. Ўндан орттиқ ибодатхона, чамаси мингта рохиб бордир, ҳаммаси хинаяна индигабининг Сарвастида тарикатини қабул қилганлар.

Линг-шан

Балүцзя мамлакатидан шимол-ғарбга тўғри чамаси 100 *ли* юрганган сўнг, тошлоқ чўлдан ўтиб, Линг-шанга борилди ²⁹³. Ушбу тоғ Пунг-линг (Помир) тоғлари индигабининг шимол қисмини ташкил этади. Тоғда жойлашган дарёларнинг кўпи шарққа йўналган. Тоғ ва

Балүцзя «санскритчада Ба-лу-ка, арабчада эса Баркхуан, Барван, яъни Оксүвдир. Пу-хан ва Па-хуан арабча номи билан алоқадор йўлга керак. Арабча номини хитойликлар харҳолда араб санскритларидан олганлар.

²⁹³ Линг-шан номи алоҳида Сюан Цзанг саяхатномасининг 12-бўлимиде ва биографиянинг 9-бўлимиде, Будда мамлакатининг тарихи билан алоқали «Ци-ча-фанг-ци»нинг 1-бўлими ва «Фонг-тунг-чя»нинг 32-бўлимиде жой олган. Аммо Тангри тоғнинг шимолига ошиб ўтиш учун фойдаланишган Линг-шан номининг жойи аниқ эмас. Чунки хитой манбаларида айни номнинг бир-бирига яқин бўлган Бадал ва Муз довон (ёки муулуңчаси бўлган Мусур Аола) номи икки йўлак мавжуд ва билан хар иккисига Линг-шан номи берилган. Бу сабабдан таджикотчилар Сюан Цзантнинг қайси йўналишдан Тангри тоғини жанубидан шимолга ўтганлиги мавзусида ҳамфикр эмаслар. Сюан Цзанг Балүцзя мамлакатидан шимол-ғарбга 300 *ли* юрганган сўнг, Шигилга борди ва бу ердан ўтиб Бадал доволига тўғри Тангри тоғини ошиб ўтишга ҳаракат қилган. Ўшдан довони Оксүв шаҳрининг Учтурфон туманининг 83 километр жануби-ғарбиде жойлашган ва денгиз сатҳидан 4264 метр баландликдадир.

турли мамлакатлардаги ху-лу савдогарлари (сўғдлар) бу шахарда коришик холда яшайдилар²⁹⁷. Турпроғи тарик, таджикотчилар Сўёбнинг бутунги Кирғизистондаги Чу дарёси ёнидаги Тўкмок ёки унга якин бир жойда жойлашганини илгарн сураркан, Ж.Клосон рус археологларининг худосаларига таяниб, бутунги Тўкмокнинг жануби-ғарбида жойлашган Акбешим эканини таъкидлаган. Бу ҳақиқатта якин бўлиши эхтимолн юкорирокдир. «Янги Танг сулоласи тарихи»га кўра, «Иссиқкўлнинг жануби куйи оқимидан шимоли-ғарбга тўғри яни 40 ми юрганган сўнг, Тунг (бутунги Иссиқкўлнинг жануби-ғарбий куйи оқимидати Тунг номли бир жой) шахрига борилади. Яна 30 ми юргач, Ие-чи шахрига борилади. Бу ердаги водийдан чиққандан сўнг, Сўёб дарёсининг Иссиқкўлга куйиладигани жойига борилади».

²⁹⁷ Сўёб 632 йиллар атрофида Ғарбий турклар ҳукмронлигини ёйилган Худуд бўлган. Ша-по-луо-чнх-ли-ши хокон даврнда (634-639 й.) Сўёбнинг шаркида беш ду-лу кавми, ғарбида эси беш ну-шу-би кавми яшаган. Ўк ўк хоконлари сайловларини ҳар замон Сўёб дарёсининг шимолида 40 ми узокликда Чиех-тан тоғида ўтказган. 648 йилда Танг сулоласи Янги (Қорашахар) шахрини заёт қилгач, ғарбий чегаралари янада кенгайди ва Қорашахар, Кучар, Сўёб ва Қашғар тўрт гарнизони ташкил этилади. 657 йилги Танг сулоласи генерали Су-тинг-фанг Ғарбий турк хокони Ашина Хуо-луни енгиш учун жанг уюштирган. Ашина Хуо-лунинг чодирн жойлашган Бинг-юлга етиб боргач, Танг сулоласи кўшини бир қанча тўсиклардан ошиб ўтиб, Сўёб шахрида Ғарбий турк хокони Ашина Хуо-луни мағлуб этади, шундан сўнг Ғарбий хоконлик таназзулга учрайди. Танг сулоласи Ғарбий туркларнинг ун ўк тартибини бузмастан, беш ну-шу-би кавмининг бошита Танг сулоласига тобе бўлган Ашина Мишэ хоконни ўтказиб, ўрдаи Талосда бўлган Кун-линн гарнизонини тавсис этади. Сўёб шахрини кўлга олгач, Танг сулоласи бу худудда ўзининг кўшини бўлган Паота кўшинини жойлаштиради. 670 йилда бу ерда тўрт гарнизон тибетликлар тарафидан заёт этилгач, гарнизон системаси йўқотилган. 677 йилда Танг сулоласи генерали Пей-Хсин-чиен тибетликлар билан иттифоқчилик қилган ун ўк хокони Пуен-Ту-тини Су-мо шахрида мағлуб этиб, ушбу зафарни бир тошбиттикда қайда қилган. Шу даврда Пей-хсин-чиеннинг ёрдамчиси ва Анси гарнизони кўмондони бўлган Ванг-Фанг 679 йили Су-мо

бурдой ва узум етиштириш учун кулайдир. Дарахтлари оз ва сийрақдир. Икклими кескин, шунингдек, изғиринли ва қорукдир. Инсонлар пахта ва жузли ипақдан тикилган инбослар қиядилар.

Сў-йенинг ғарбида ўнга якин турли шахрлар жойлашган. Ушбу шахрларнинг ўз бошқарувчиси бор. Булар гарчи бир-бирларига қарам ва тобе бўлмасаларда, ҳаммаси тукюэ (тукюэ 突厥 – турк)ларнинг ҳукмронлиги остида²⁹⁸.

Су-ли мингакаси (Сўғдиёна)

Суйе-шуй шахридан Цзешуангна давлатига
(Herbiansha-guo 焉霜那国 – Кушана, Шахрисабз) қадар

гарнизон шахрини такрор тавсис қилган. Тўрт гарнизон яна янги тикланган. 682 йили қадимий Тинг-чоу (Бешбалик) гарнизони кўмондони Ту-хияй-пао Сўёб гарнизони кўмондони еригида тайинланиб, факат Ту-хияйнинг ёмон бошқаруви тувлар ва Танг сулоласи муносабатларига путур етказди. 692 йили октябрь ойида Танг сулоласи генерали Ванг-хсиао-чиен ибелликларни мағлуб этиб, Кучар, Хўтан, Қашқар ва Сўёб гарнизонини кўлга киритиб, тўрт гарнизонни қайта тавсис қилган. 693 йилда Сўёб гарнизони тепасида Ханну-чунг турган. Тўртн хокони Вучиле анча аввал Сўёбнинг шимоли-ғарбидати янги, бироз кейинроқ Танг сулоласи тарафидан тайинланган кавми карортохи Сўёбда жойлашган беш нушуби кавмининг кўмондори Хесе-лоуни мағлуб этиб, Сўёбни заёт этади ва ўзининг гарнизони бу шахарга кўчирган.

«Янги Танг сулоласи тарихи»га кўра, «Сўёб шахридан 10 ми юрганда Ми-куо шахри жойлашган. Яна 30 ми юргандан сўнг Кун-чег (Янги шахар)га борилади. Яна 60 ми юргандан сўнг Кун-чег шахрига борилади. Яна 50 ми юргандан сўнг А-шик-чеган шахри (Ашпара)га борилади. Яна 70 ми юргандан сўнг, Чу-лан (Кулан) шахрига борилади. Яна 10 ми юргандан сўнг, Чу-лан шахрига борилади. Яна 50 ми юргаса, Талос шахрига борилади». Хитой қайдномаларида Иссиқкўлнинг ғарбий куйи оқимидан Талосгача бўлган масофада жойлашган Худуд хақида таълимот берилсада, бу худудларнинг локализациясини аниқлаш ораюнда қийиндир.

чўзишган минтака Су-ли (率利) деб номланади²⁹⁹. Худуд аҳолиси ҳам айнан шу ном билан аталади, ёзув ва тили ҳам шу ном билан номланган. Ёзув хусусияти олдий ва ихчам, чамаси йигирма харф бор, улар бир-бирига қўшилиши билан сўз ясалади ва шу шаклда ортиб боради³⁰⁰. Ёзув белгилари жуда кам, ёзуви юкоридан

²⁹⁹ Су-ли Суғд ёки Суғдиёнадир. Хитойча Су-ли номининг келиб чиқиши хақида Я.Маркварт ўрта форс тилидаги Суғдикдан келганини ўртага қўйган. VI асрга оид хитой манбаларида Самарқанд ва унинг атрофидаги Бухоро, Фарғона, Маймури, Кеш, Кушония, Марв каби мамлакатларнинг ҳукмдорларининг ҳаммаси чжаовулардан экани айтилган. В.Томсен ўрхун китобаларидаги «чубун» хитойчадаги чжаову эканини тахмин қилган. Хитой манбаларида кўра, суғдлар қадимдан Сирдарё ва Амударё оралиғидаги маркази Самарқанд бўлган кичик бир худудда яшар эли, фақат Сюан Цзанга кўра, суғдлар Суёб шаҳридан Самарқанднинг жанубидаги Кушония, яъни Шахрисабзга қадар чўзилган кенг бир минтақада истикомат қила бошлаган. Ҳарҳолда, суғдлар турклар ҳукмронлиги даврида тижорат қобилияти билан янада кенг минтақада ёйлиб яшашга ўтган бўлса керак. М.Кашкарининг асарига келтирилган маълумотлар ҳам бунинг тасдиқлайди: «Суғлак Боласотунга келиб ўрнашган бир улусдир. Булар Суғдандирлар. Суғд Бухоро ва Самарқанд оралиғидадир. Булар туркларга хос хусусиятларни олганлар».

³⁰⁰ Хитой манбаларида вақти-вақти билан суғдча ёки тохарча, хатто хиндчада «ху тили» шаклида келтирилади. «Бугун Хиндистон худудига Брахман ўлкаси дея ном берилган. Шимолдаги Су-ли худудининг барчасига «Ху ўлкаси» дейилади. Хиндистоннинг беш худуди тамоман брахманча сўзлашадди. Хиндикуш тоғининг шимоли хулар ва тоғнинг жануби эса брахманлар ўлкасидир. Брахман ўлкасининг ёзуви хулар ёзувидан фарқлидир. Хсиех-шуанг-на (Кеш) билан бир хилдир. Ёзуви тахминан чамаси 20 харфдан иборат ва бир-биринга уланган холда сўз ясалади. Ёзуви юкоридан пастга тўғри ўқилади, хитой ёзуви хусусиятига ўхшайди. Тохар худудининг тўғри худудининг тили фарқлана бошланган. Тохар тили йигирма беш белгидан иборат ва ёзуви ёттик шаклда ёзилади. Фарбага тўғри Помир тоғини ошиб ўтгач, жанубга тўғри Каписа мамлакатига борилади ва худуддаги тил ҳамда ёзув Тохар мамлакатиники билан бир хилдир. Юкоридagi қориник тиллар хуларга оиддир».

пастга тўғри ўқилади, ўқитувчилар бу ёзувнинг наслдан-наслга ўзгартиришарсиз бир шаклда ўргатиб келмоқда ва ўқитувчилар ҳеч замон тўтамайди³⁰¹. Инсонлар пахта ва юнгли газламагардан қилинган кийимларни кийсада, теридан қилинган либослар ҳам бор. Либослари тор ва тез ҳаракат қилишга қулай. Сочларини тўғри кесиб, бош кийими киймайдилар. Бабзилари эса сочларини турмақ-ларди ва рангли ипак газлама билан боғлайдилар³⁰². Инсонлари йирик ва кучли, фақат хусусиятларида кўра кўржаклардир³⁰³. Халқи айёрликни ўзлаштирганлар ва ҳар фурсатда сохтакорлик ҳамда товламачилик қиладилар. Ҳолг очкўздирлар, хатто ота-ўғил ўртасида ҳам ғавғолар чиқади. Бойликлари мўл одамлар кимматли саналади,

³⁰¹ Суғд ёзуви оромий ёзувидан келиб чиққан. Археологик топилма-лардаги ёзув белгиларига кўра, ушбу ёзув тарихи номонида кўп ўзгаришларга учраган. Энг эрта IV асрга оид бўлган ёзув белгиларига кўра, суғдча хали мукамаллашмаган ёзув эди. 500 йиллар атрофидаги буддавий магнларига ўхшаш ёзув тили - суғд ёзуви шакллана бошлаган. VII асрда курсив суғд ёзуви пайдо бўлади ва VIII асрга келиб суғд ёзувининг инклининиши тугалланган. VIII асрдан сўнг монйийлик магнлари йилланган суғд ёзуви шаклланган. Суғд ёзуви энг сўнг Помир тоғида яшаган ягнобликларга учрайди. Суғдча ўнган чапта ёки юкоридан пастга тўғри ёзилади. Оромий ёзуви 22 харфдан иборат ва суғдчада буларнинг фақат 17 тасигина олинган. Фақат Сюан Цзанг унинг чамаси 20 харфдан иборатлигини ёзиб қолдирган.

³⁰² Тапг сулоласи тарихига кўра, «чжаовулар бурни катта ва кўчалари чуқур бўлиб, сокол-муйловлидирлар. Эраксларнинг ючалари кесилган ёки ўрилган. Ҳукмдори олтин каби кийматли инеблар билан безатилган бош кийими кияди. Маликалари сочларини ўрган холда бошининг устига жойлаштирадидлар. Кичирини эса олтин чечаклар билан безатилган қора рўмол билан ётадилар».

³⁰³ Тапг сулоласи тарихига кўра, «чжаовулар ичкиликсевар, кўнжик қуйлаш ва рақсага тушишга нўноқроқ бўлсада, рақсага тушиниши кўчаларда давом эттирадилар. Яхши отлари бор ва кўрнини бошқа мамлакатларга қараганда кучлироқ. «

яхши ва ёмонга ажратмайдилар. Халкнинг ярми деҳқончилик, ярми эса тижорат билан шуғулланади³⁰⁴.

Цян-цюан (Бинг-юл)

Су-ше шахридан ғарбга тўғри чамаси 400 ми юрганган сўнг, Цян-цюан (Qianquan 干泉)га борилади³⁰⁵.

Катта корли тоғ

Бу мамлакатдан шимоли-шарққа тўғри тоғ ва дарёларни ошиб ўтгач, Каписа мамлакатига тегишли атрофдаги ўн шахардан ўтгач, Бунок корли тоғ (Хиндикуш тоғи)нинг Кавак деб номланувчи катта тепалигига борилади. Тепа жуда бағанд ва хавфли бўлиб ошиб ўтиш кийин; тоғ ингичка ва эри-бутри йўллар билан ўралган. Сафар чуқур водийларда ва катта қиялиқли тепаликларда давом этади. Ёз ойининг ўрталарида корлар эриydi. Юрганда музни синдириб қалам ташлаш керак. Уч кун юрганган сўнг энг катта тепаликка етиб борилади³⁰⁶. Тепаликда каттик ва совуқ шамоллар эсади, корлар барча ерларни қоплаган, юриши

³⁰⁴ «Танг сулоласи тарихи»га кўра, «чжаовулар тўдак катта бўлганида тили ширин ва қўлларига тул ёпишқок бўлишини истаб, янги туғилган гўдакларнинг оғзига бол ва кафтларига ёпишқок нарсалар сурядилар. Тижоратда ниҳоятда уста ва чақасита қадар хисоб қиладилар. Эркаклар йигирма ёшга етар етмас ўзга ўлкаларга кетиб, савдо ишлари билан шуғулланади ва хатто Хитойгача савдо ишлари билан ташриф буюради. Яъни даромад қайда бўлса, улар ўша ердадир».

³⁰⁵ Сюан Цзанг биографиясида Цян-Цюан Пин-йу деб атагани хақида ёзилган. Бу *минг чамма*, *минг буюк* маъноларини англатади.
³⁰⁶ «Танг сулоласининг янги тарихи» («Шин Тантшу»)га кўра, «Вардак мамлакатининг пойтахти Ху-би-на (Нь-рi-ла) шаҳрининг шимоли-шарқидати Катта корли тоғ (Хиндикуш) жойлашган ва муз кишин-ёзин эримаслиги учун тоғдан қазан ҳолдагина ўттилади. Тоғдан ошгандан кейин тоғ этакларида Ан-да-ло-фу (An-tan-luofu/Андароб) мамлакати жойлашган».

юри ерларга қозик қоккан холда йўл олиш керак. Осмонда юридан лочинлар хатто бу тепани ошиб ўтолмайди ва юрган холда тепани кечиб ўтиб, учиб кетадилар. Бу тепадан шимолдаги тоғларга қаралганда кўринадиган тоғлар қичик юлдузлар каби қолади ва кўринади.

Қадимги Ту-хо-ло мамлакати (Тохаристон)

«Тис-мен (Темир Дарвоза / Темир Капиф)дан ўтгандан сўнг, қадимий Ту-хо-ло мамлакатига борилади³⁰⁷. [Бу

³⁰⁷ Ту-хо-ло мамлакати, араб-форс манбаларидаги Тохаристондир. Унда манбаларда Тохаристон номи 383 йилларга тегишли бўлган «Инохаша шастра» (*Vishāsa śāstra*) деб номланган буддавий асarning хитойча матнида биринчи марта эслатилган бўлиб, унда булди Тохаристон (*Tu-k'ylie*) мамлакатининг тилини бу ерда яшовчи аҳолидан ҳам яхшироқ тушунади, дейилган. Пуҗаченкова Г. А. Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия - Тохаристан. Очерки истории и культуры (древность и средневековье). Ташкент: Фан, 1990. С. 123; Аннаев Т. Д. Раннесредневековая поселенция Северного Тохаристана. Ташкент: Фан, 1988. С. 3. Бошқа бир буддавий асар «Махимаюри» (*Mahimayūri*) даги яқшалар (илохалар) рўйхатида Тохаристоннинг «Ванравана» (*Vainravana*) исмли яқшаси зикр этилади. Таджикотчилар ушбу матндаги «Тухара» номи остида «Тохаристон халқи ва унинг Оке дарёси» деб тушуниш керак, деб ҳисоблайдилар. Бирок мазкур атаманинг тарих саҳнасида янгида бўлиши биров олдинроқ, яъни мил. авв. II асрга бориб қарайди. Бу атама антик муаллифлар мазлумот берган «Тохаридар» номи билан боғлиқдир. Тохаристон топоними қадимги этноним «тохар» — кўчманчи юзўқчиларга алоқадордир. Мил. авв. I асрларда юзўқчилар Хитойнинг шимоли-шарқидати қулдулардан хулғар томонидан сиқиб чиқарилгач, улар Қадимги Тохарияга тушди ва келиб жойлашиб, Юнон-Бактрия давлати биринчи забот этадилар. Эрамининг биринчи асрида юзўқчилар қадимги Бактрия/Тохаристонда Кушон давлатига асос соладилар. Юзўқчилар ўзларини «тохар» деб аташган ва шу этнос номидан Тохаристон топоними шаклланган [Гадуров Б. Г. История таджикского народа... С. 104]. Сугд тилидаги манбаларда ушбу тарихий вилоятнинг номи *trw' r' (taxt)* — ёки *trw' r' (taxt)* шаклида келтирилган. Тохаристонга ўз номини берган тохарлар грек

мамлакатнинг] шимол жануб томони чамаси минг ли, шарк ғарб томони эса чамаси 3000 ли узунликдадир. Шарки Цунг-линг тоғигача, ғарби Бо-ла-сы (Сосоний) [мамлакатигача] чўзилган, жануби Буюк Цю-шан³⁰⁸ га-ча,

манбаларида *Tochari* ва санскрит тилидаги манбаларда эса *Tukhara* деб номланган. Bailey H. W. Tokhara // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. No. 2. London: 1970, Cambridge University Press. P. 121. <http://www.jstor.org/stable/25203201>; eal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western World, translated from the Chinese of Hsuen Tsiang (A.D. 629). In two vol. Vol. I. London: Ttibner & Co., Ludgeate Hill, 1884. 242 p; Vol. II. 37. IV асрда Кушон давлати таназзулга учрагач, Бактрия / Тохаристон худуди сосонийлар давлати таркибига ўтган. Хитой манбаларида эса Тохаристон номи Ту-хо-ло/Ду-хо-ло (Tu-huo-luo) шаклида берилган. Александрова Н. В. Путь и текст: китаёские паломники... С. 278. VIII асрдан эътиборан бир мамлакат номи сифатида Тохаристон учрамайди ва Тани суллоласидан кейин хитойча матнларда ҳам эслатилмайди.

³⁰⁸ Мазкур маълумот Сюан Цзан биографиясида ҳам жой олган. Сюан Цзан «Турк хоқонининг қароргоҳига борилди ва хоқон Буюк Цю-шаннинг шимолидаги 60 дан ортик мамлакатни бошқармоқда... Тохар мамлакатининг шарқида Цунг-линг тоғи ғарбиди сосонийлар ўлкаси, жанубида Буюк Цю-шан ва шимолида эса Темир Қапиг жойлашган. Жануби-шарққа тўғри Буюк Цю-шанда 700 лидан ортик юргандан сўнг Бомийн мамлакатига борилди. Бу ерда тилга олинган Буюк Цю-шаннинг (Қорли тоғ)нинг Хиндикуш эканлиги аниқдир. Буни тасдиқловчи бошқа манбалар ҳам бор. Сюан Цзан саёхатномасига кўра, Ҳаз мамлакатидан (Балхнинг жанубиди) жануби шарққа тўғри юрилса, Буюк Цю-шанга борилди. 600 ли юргандан сўнг Тохар мамлакатининг чегараларидан чиқилди ва Бомийн мамлакатига борилди. Бомийн мамлақати Цю-шанга жойлашган. Яна Сюан Цзанга кўра, Қапсаннинг пойтахтидан шимол-ғарбга тўғри 200 лидан ортик юргандан сўнг Буюк Цю-шанга борилди ва тоғнинг тепасида бир кўл бор. Тохар мамлақати Буюк Цю-шаннинг шимолидадир. Сюан Цзандан олдинги сайёҳлар ҳам тоғни шу шаклда таърифлаганлар. Сон Юн саёхатномасига кўра Вахон мамлакатининг жанубида Буюк Цю-шан жойлашган. Баъзи жойларида мутлақ ифодалар бор. Сюан Цзан биографиясига кўра, Буюк Цю-шанга киргандан сўнг

шимоли Тие-менгача етади. Фу-чу (Амударё) номли катта дарё бу мамлакатнинг ўртасидан ўтган ҳолда ғарбга тўғри оқади. Хукмдор сулоласи бир неча юз йилдир тўтатилган³⁰⁹ ва маҳаллий раислар хоқимиятни кўлга киритиш учун бир-бири билан шиддатли курашларга юртлишган. Ҳар қайси худуд раиси дарё ва тоғ каби

Непал мамлакатига борилди. Сюан Цзан биографиясига кўра, Непал мамлақати Буюк Цю-шаннинг ўртасидадир. Тарихий қайдлар ҳам Буюк Цю-шаннинг Хиндикуш эканлигини бевоситамоқда. Яъни Буюк Цю-шан Химолай тоғининг ғарбидадир. Фу-ли-ши-са-тан-на мамлакатининг узунлиги 2000 ли, кенлиги эса 1000 ли дир. Хукмдори турклардандир ва нефтахти Ху-пи-на (Қобулнинг шимолидаги Хулиан ёки Опан) шаҳридир. Шимоли-ғарбиди Буюк Цю-шан жойлашган ва ёзу-ни музлаб ётади. Куран (Афғонистоннинг шимоли-шарқиди) Кучир дарёсининг юқорисиди жойлашган), Тохар минтақаси билан чегарадошидир. Кенлиги 3000 ли ва жануби Буюк Цю-шан, шимоли эса Чу-лу дарёси (Афғонистоннинг шимоли-шарқиди) Кучир дарёси) билан чегарадош.

³⁰⁹ «Тохар хукмдорининг сулоласи бир неча юз йилдир тўтатилган», ибораси харҳолда эфғалийларнинг бу мамлакатни ишғол этиши ва хоқимиятни кўлга киритиши билан алоқали бўлса керак, деган фикрлар бор. Александрова Н.В. Путь и текст... С. 159. Ислоом манбаларига кўра, сосонийлар хукмдори Интигард II ўлимидан сўнг (438 й.) тахт учун курашлар авж олган бир пайтда, эфғалийлар (хайтал) номли бир сиёсий бирлик кўлул яқинида пайдо бўлади. Эфғалийлар Тохаристонни забт қилишлар. Маълумки, эфғалийлар Тохаристонни эгаллаши 484 йилда эфғалий хукмдори Вахшунворнинг сосоний шаҳаншохи Нерўни жангда ўлдирган даврга тўғри келади. У асрнинг сўнги йилларида эфғалийлар Тохаристонни сосонийлардан тортиб олиб ўз хоқимияти остига киритган ва Балхни сиёсий марказга айлантирган. Bregei. Yu. An Historical Atlas of Central Asia. Brill-Lieden-Voston: 2003. P. 12. Бизнинг фикримизча, харҳолда Сюан Цзан кайд қилган «тўтатилган Тохар хукмдори сулоласи» эфғалийлар эмас, балки кушонлар бўлса керак. Чунки, кушонлар аҳолини бир неча юз йиллар олдин таназзулга учраган. Демак, шундан кейин чиксақ, юқоридаги ибора остида сосонийлар номиндан тўтатилган кушонлар сулоласи сифатида тушунилса тўғрроқ бўлади.

стратегик хуудларни кўлга киритиб назорати остига олган, натижада мамлакат бўлиниб, 27 ўлка ҳолатига келиб қолган³¹⁰. Хар раис босиб олган хуудларнинг чегараларини белгилаб олиб, белгиланган хуудларга ҳоким бўлган бўлсада, уларнинг ҳаммаси туркларга тобедир³¹¹.

³¹⁰ Соан Цзанг саёхатномасининг Туркистон хуудига ер ажратилган I ва II бўлимига кўра, Тохаристон 27 та эмас, 29 та мамлакатга бўлинган. Соан Цзанг саёхатномасининг I-бўлимида Тожикистоннинг фарби ва Афғонистоннинг шимоли-шарқи, яъни Амударёнинг хар иккада куйи оқимидаги хуудда 16 та мамлакат зикр этилади. Амударёнинг шимолий куйи оқимида жойлашган Термиз, Чатониён, Карун, Шуман, Кубодиён, Хуттаи ва Кумед каби саккиз мамлакат билан Амударёнинг жанубий куйи оқимидаги Баглон, Руйи Самангон, Хулм, Ғузгон, Талекон, Ғаз ва бошқалар каби яна саккиз мамлакатга жой ажратилган. Соан Цзанг 664 йили Хиндистон саёхатидан қайтаётганда яна Тохаристон хуудидан ўтади ва ўз саёхатномасида кўпроқ Афғонистоннинг жануби-шарқида жойлашган 13 мамлакат тасвирига жой ажратган.

³¹¹ Турк хоқонлиги илк ҳукмдорларидан бири бўлган Муқан хоқон (553-572 й.) даврига келиб, аникроғи 555 йилда давлатнинг чегаралари муваффақиятли харбий юришлар натижасида янада кенгайди. Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-сўғд муносабатлари. Тошкент: ART-FLUX, 2010. 33-6. Хусусан, ушбу хоқон хозирги Мўғлистон ва Шимолий Хитой ерларда ташкил топган Жуан-жуан(авар?) давлатининг ҳукмдори Диншупэзини мағлуб қилиб, шарқда қилонлар (қоракхитой), шимолда *цигу* (Енисей кирғизлари), фарбда эса *и-да* (эфғалий)ларни хоқонликка бўйсундиради. *Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. М.-Л.: Изд. АН СССР, том I. 1950.С. 229; Е Луи-ли. История Государства Киданей (Цидань го чжи) / Пер. с кит., введение, коммент. и прил. В.С. Таскина. Москва: «Наука», 1979.С. 506-510; Бобоевров Ғ. Фарбий Турк хоқонлигининг давлат тизими. Тошкент: Янги нашр, 2012. 48-б. Юқоридегилардан келиб чиқсак, турклар ва эфғалийлар ўртасидаги илк тўқнашув ҳам Муқан хоқон даврида, 555 йилда*

Иклими намли, юқумли касалликлар ҳам кўп. Қишнинг охирида илк баҳорнинг бошларида давомли ёмғир ётади. Бир томондан, бу мамлакатнинг жанубидан Дин-то мамлакатининг шимолига қадар бутун мамлакатларда ҳам худди шундай касалликлар кўп. Будавий роҳиблари эса 16 декабрда истироҳат даврини бошлаб, 15 мартда тугалгайдилар. Бунинг сабаби ҳам [Тохаристон] иклимининг жуда ёмғирли эканлигидир. Бу ҳам диний ҳаёт ва таълимнинг мавсумий ўзгаришларига кўра мослашганидандир. [Бу мамлакатда яшган] халқнинг умумий хусусияти – уяччан ва кўрок бўлиб, кўрinishлари хунук. Ахлок ва одоб юзасидан оз болимга соҳиб бўлиб, сохтакорликни унчалик билпишмайди. Ўшқа мамлакатларга кўра тили фарқлидир. Ёзувлари 25 харфдан ташкил топган ва бу харфларни бир-бирига улаб бўла хосил қилинади. Ёзувлари чагдан ўнгга қараб ўқилади. [Бундай харфлардан ясалган сўз билан] ёзилган намунамоғлар ортиб бормоқда ва Су-ли ёзуви билан ёзилган маълумотларга кўра анча кўп³¹². Пахтали кийим-ларни кўп, юнгли кийимларни оз кийишади. Тижоратда олтин ва кумуш каби пуллардан фойдаланишади ва бу пулларнинг шакли бошқа мамлакатларникидан фарқ қилиди.

Фу-чу дарёсининг (Амударёнинг) шимолий куйи оқимини кечиб ўтиб, Та-ми мамлакатига борилади.

юлар бўлган, деб хулоса қилиш мумкин. Асосий ҳал қилувчи воқеалар юз берган иккинчи тўқнашув эса 558 йилда Турк хоқонлигининг иктидорли лидерларидан бири Истеми даврида юз берган. *Kirvanov A. The Northern: Archaeological and Historical analysis. Phd thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. Berlin, 2010. P. 185.*

³¹² Бу ерда қайд қилинган тохар ёзуви Шаркий Туркистоннинг жанубида топилган ҳамда талкикотчилар тарафидан А тохарча ва И тохарча сифатида номланган ёзувлардан фарқлидир. Тохаристон хуудлидаги кўлланилган ёзув қадимги Бактриядан бири давом этиб келатган қадимий юнончаннинг 24 харфига афғонтовушини кўпиш билан жами 25 харфдан ташкил топган.

Та-ми мамлақати

Та-ми мамлақати³¹³нинг шарқий-ғарбий томони 600 ми дан ортик, шимол-жануб томони эса 400 ми дан ортик кенликда. Пойтахтнинг айланаси 20 ми дан ортик. [Бу мамлакатнинг] шарқ-ғарб томони кенг, шимол-жануб томони тордир. Ўндан ортик ибодатхона, мингдан ортик роҳиб мавжуд. Бундан ташқари сеҳрли бронза кўзгуси ҳам бор³¹⁴.

³¹³ Термиз – Амударёнинг шимолий қирғоғида, яъни ушибу дарёнинг Сурхонга қуйилиш жойига яқин ерда жойлашган. Та-ми мамлақати Термиздир. Термиз бўлуғи Ўзбекистон ва Афғонистон чегара ҳудудларида ва Сурхон дарёсининг Амударёга қуйилувчи жойида, яъни дарёнинг қуйи оқимида жойлашган. [Бартольд В.В. Работы по исторической географии / Сочинения в 9 томах. Т. 3. Москва, «Наука», 1965. С. 504; Александрова Н.В. Путь и текст... С. 160. к. 294; Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. Ташкент: Ўзбекистон, 1996. С. 101].

³¹⁴ Араб муаллифлари Табарий ва Ибн Хурдодбек берган маълумотларга кўра, исломгача бўлган даврда Терми хукмдорлари «термизшоҳ» унвони билан фаолият олиб борган. Мазкур ҳудудда сўнги термизшоҳ VII асрнинг иккинчи ярмида фаолият кўрсатган. 747 йида эса Та-ми (Термиз) мамлақати хукмдори *Hsieh-to* бошқа мамлакатлар хукмдорлари билан биргаликда Танг императорини зинбат қилиш учун сарофит таширф буюради ва унга император *Feng-shih Wang* унвонини беради Ekhem E. Hsüan-Tsang *Seuatchamesi'ne göte...* S. 141. Хукмдор *Hsieh-to* туркийча Сир бек бўлиши ҳам мумкин. Маълумки, 704 йиллардан бошлаб Тохаристон туркларни арабларга қарши курашда Тибет империясидан ҳам ёрдам олган. Шу йили Тохаристоннинг стратегик шахри бўлган Термида турклар ва тибетликлар ўзаро иттифокчиликда арабларга қарши ҳаракатланганини кўриш мумкин. Beckwith I.C. *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1993. P. 66. Арно манбаларида 702 йили Термиздаги араб ноибига қарши тибетликлар, хайтаглар ва туркларнинг иттифокчиликда қарин

[Бу ердан] шарққа тўғри Чи-го-ён-на³¹⁵ мамлақатига борилади.

Чи-го-ён-на давлати

Чи-го-ён-на мамлақатининг шарқ-ғарб марказининг ораси 400 ми дан ортик, шимол-жануб томони эса 500 ми дан ортик. Пойтахт майдонининг айланаси 10 ми. Бешта ибодатхона, роҳиблари жуда кам³¹⁶.

[Бу ердан] шарқ томонга қараб кетилса, Ху-лу-мо мамлақати³¹⁷га борилади.

инекани ҳам айтилган. Худайберганов Р.Т. Доистамский Мисеруннахр в арабоязычных источниках // Цивилизация Великого Шелкового пути из прошлого в будущее: перспективные направления, общественных, гуманитарных наук. Самарканд. 2017. С.394. Юкоридати маълумотга асосланиб, бу даврда Термизда турклар ҳокимияти мавжуд бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

³¹⁵ Сурхондарё водийсида Термиздан шимол-шарқда Чағонён вилояти жойлашган. Сурхондарё вилоятининг хозирги Олтинсой, Индеуи, Денов, Кумкўртон, Сарисоё ва Шўрчи туманлари илк ўрта асрлардаги Чағонён ҳудудини ташқил этган. Исломгача бўлган даврда, аниқроғи сосонийлар давридан бошлаб Чағонённи «чағонхудо» деб атаган маҳаллий хукмдорлар биланрган. Бартольд В.В. Работы по исторической географии ... S. 558; Spuler V. *Čağānīān // The Encyclopaedia of Islam*. New edition. Vol. II. Leiden: Brill, 1991. P. 1. Ҳозирги кунда ушибу вилоят ҳудудлар сулоласидан нумизматик материалларга кўра 3 та қумдориинг исми маълум [Дугаченкова Г. А. *Ривелидзе Э.В.* *Экспедиция в Бактрию - Тохаристан...* С. 132].

³¹⁶ Бундан Чағонённинг маркази бўлиб, Термиздан икки борбор кичикроқ бўлган. Отаҳўжаев А. Илк ўрта асрларда Марвалий Осие... 17-6.

³¹⁷ Ekhem E. Hsüan-Tsang *Seuatchamesi'ne göte...* S. 139. Александрова Н.В. Путь и текст... С. 160. ком. 300 Ху-лу-мо мамлақати хусусида талқикотилган орасида халигача ягона ёрда келинмаган. Хитой манбаларида Ху-лу-мо сифатида келтирилган мамлақатининг локализацияси хусусида ғарби вилоятчилар орасида яқлиг фикр бўлмасида (Ст. Мартин фикрича Хисори Шодмон, Х. Юл эса пойтахти Корателгин бўлган

Ху-лу-мо давлати

Ху-лу-мо мамлакатининг шарқ-ғарб марказининг ораси 100 ми дан ортқидир. Пойтахтининг айланаси ўн лидан ортқик. Хукмдори эса хису (hsi-su) ³¹⁸ туркларидандидир ³¹⁹. Иккита ибодатхонаси, юздан ортқик будданин

Гарма эканлигини илғари сурган. Yule H. Notes on Hwen Thsang's account of the principalities of Tokhatisan // JRAS, London, 1873. T.VI. P. 5) Э. Шаванн унинг Ахарун эканлигини айтган *Александрова Н.В.* Путь и текст... С. 160. ком. 298. Ху-лу-мо Амударёнинг шимолий тармоғи бўлган Кофирнинг дарёсининг юкори қисмида жойлашган ва араб манбаларида келтирилган Нарун ёки Ахарундир. В.В. Бартольднинг ислом манбаларида таянган ҳолда билдирган маълумотларга кўра, Сурхон билан Кофирниҳон водийларининг бирлашган текисликда ўрта асрларда Ахарун ёки Харун билан бирга шарқда жойлашган Шуман вилояти ҳам бор эди. VIII асрнинг бошларида хар иккала вилоят битта хукмдорнинг кўли остида эди, кейинчалик Чағониён билан бирлашди. 705 йилда Чағониён хокими душманлари бўлган Шуман ва Ахарун магилкарига қарши Хуросон волийси Кутайба ибн Муслимин ёрдамга чақиради. Соан Цзан тахминан 630-631 йилларда Ахарун ва Шуман мамлакатига таширф бурюганда, бу икки мамлакатнинг бошида хи-су туркларнинг қабиласидан бўлган бошқарувчилар турганини ёздади [Eckert E. Hsüan-Tsang's *Seuatchamesi'ne göte...* S. 139].

³¹⁸ *Chavannes E.* Sin қаулақлапта гёте... S. 218; *Александрова Н. В.* Путь и текст... С. 160. ком. 297; *Малыкин А.Г.* Танские хроники о государстве Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск: «Наука». Сиб.отд-ние, 1989. С. 292. ком. 779; *А.Асқаров.* Ўзбек халқининг келиб чикиши тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 374-б. Ушбу туркий уруғ номига алоқадор бўлган «хису элтабар» сўгдий хужжатда бир марта эслатилган, *Grenet F., de la Vaissiere E.* The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. Kashiquta 2002. P. 177.

³¹⁹ Хи-су турклари бошқа хитой манбаларида учрамайди. Хису (си-су) турклари номи остида хитойчада қайси туркий қабилла тушунилганлиги номалълум. Соан Цзан саяхатномасини русчага таржима қилган *Н.В.Александрова хису (си-су) номига қабилла номи сифатида эмас, балки «қандайдир туркий хукмдор»* деб

роҳиблари бор. Бу ердан тўғри кетилса, Шу-ман мамлакати³²⁰га борилади.

Шу-ман (Ю-ман) давлати

Шу-ман мамлакатининг шарқ-ғарб томони 400 дан ортқик ли, шимол-жануб томони эса 100 ми дан ортқик. Пойтахтининг айланаси ўн олти ёки ўн етти лидир. Хукмдори эса эса хи-су (Hsi-su) туркларидандир. Иккита ибодатхонаси бор, роҳиблари жуда оз. [Бу ердан] жануби-ғарбга тўғри Фу-чу (Амударё) дарёсининг сохилларидан Цзюй-хэ-ян-на мамлакати³²¹га борилади.

ююк беради. «Шин Таншу»да «лу-лу Дама бошқаруви Шуман инқрида Цзесу давлати пойтахтида тавсис этилгани» ҳақида айтилади. Э. Шаванн фикрича, хису (си-су) ва Цзесу битта ўзининг трансскрипцияси хисобланади. Агар бу фикр тўғри деб олесак, у ҳолда хису (си-су) бир туркий қабиланинг номи эмас, Цзесу мамлакатига яшаган турклар маъносида келади. Аммо шикитномада у бир мамлакатнинг номи эмас, балки қабилла номи сифатида келади. Соан Цзангдан 100 йил кейин ёзилган бир маълумотда Цзесу мамлакат номи сифатида берилган. Яъни 742 йилда Цзесу мамлакати хукмдори А-те-ци Танг сулоласига болиқ тулаш учун юксам мартабали амалдор Кан-йен-тианни жулган. Умуман олганда, хитойчадаги хи-су (си-су) турклари қайси қабиллага нисбатан ишлатилгани хусусида яқдил фикр йўқ. Сўнгги тадқиқотларда уларнинг ўтузлар бўлгани ҳақида сўз юрилган. Хуллас, роҳибнинг иккала воҳа туркий уруғлар томонидан бошқарилгани ҳақидаги маълумоти жуда муҳимдир. Шунингдек, VIII аср бошларида тегишли хитой манбасига кўра, Шуман Тохаристон яёбуси кўли остидаги вассал хукмдорликлар қаторида санаб ўтилган.

³²⁰ Шуман мамлакати С. Билга кўра Шуман ва Кўлобдир. И.В.Бартольд Шуманнинг Ахарун ёки Харуннинг шарқда жойлашгани ҳақидаги фикри Соан Цзан қайли билан аини бўлиши мумкин. Шуман Кофирнинг дарёсининг юкори қисмида бўлиб, Тожикистон пойтахти Душанбенинг яқинида жойлашганлиги килинади.

³²¹ Цзюй-хэ-ян-на мамлакати санскритчадаги “Kuvāyāna”дир. Ноном манбаларида Кувобдён сифатида келтирилади.

Цзюй-хэ-ян-на давлати

Цзюй-хэ-ян-на мамлакатининг шарқ-тарб ораси икки юз лйдан ортик, шимол-жануб ораси уч юздан ортик ли. Пойтахтининг айланаси ўн лйдан ортик. Учта ибодатхона ва уч юздан ортик буддавий роҳиблари бор. [Бу ердан] шарқка тўғри Ху-ша мамлакати³²²га борилади.

Ху-ша давлати (Вахш)

Ху-ша мамлакатининг шарқ-тарб ораси 300 лйдан ортикдир, шимол-жануб томони эса беш юз лйдан ортикдир. Пойтахтининг айланаси 16 ёки 17 лйдир.

[Бу ердан] шарқка тўғри кетилса, Кэ-до-ло мамлакати³²³га борилади.

Тохаристон ябғуси На-ду-ни-ли-ни-ниг укаси А-ши-на Де-ле Пу-до томонидан кайюан йилининг 11-ойида (718 й.) хитой императорига ёзилган арзномада «бобоси, отаси ва шу пайтдаги хукмдорга қадар [бутун Тохаристон ябулларига] тегилли» вассал хукмдорликлар каторида Кубодиён ҳам эслатилади. *Chavannes E.* *Сin ylliklappa g'öte Vat T'inklet / S'evti M. Koc.* *Istanbul: Selenge, 2007. S. 259-260.* Аммо бу воҳода илк ўрта асрларда туркий сулолалар бошқаруви мавжуд бўлгани хусусида манбагарда бирор бир қайд йўқ. Гарчи шунга қарамай, Кубодиён тангаларида туркийларга хос бир неча элементлар мавжуд. Мазкур худуднинг VII-VIII асрларга оид тангалари сосонийлар анъаналари сезилади. Тангanning олд томонида сосоний хукмдори Хурмазд IV ning тасвири туширилган. Хукмдор тасвирининг ўнг ва чап томонида эса контрмарк ўрин олган ҳамда Фарбий туркларнинг «Ябғу хоқон» ва «Гун ябғу-хоқон» унвонли тангаларини «Учрайитган тамгага жулда ўхшайдиган тамга ва мазкур тангаларнинг бир қисмида жойлашган жуфт қилич кўринишидаги тамга тасвири жойлашган. *Vadvaar G.* *Kökittik Kağanlıgı sikkeleri... S.197.* Кубодиёнда халалар ҳам истикомаг қилганини хозирда ушбу худудда сақланб қолган халалар билан боғлиқ топонимларда ҳам кўриш мумкин.

³²² Ху-ша мамлакати, С.Билга кўра, Хаглон ва Шуманнинг шимолдаги Вахшидир. Араб манбагарда баъзан бир вилоят номи, баъзан бир шаҳар номи сифатида зикр этилади. Вахшоб Сурхон дарёсининг юқорисидати Лавканд (*Лавканд*), яъни бутунги Кўрғонтөпадир. Лавканд бутунги Кўрғонтөпа 10 км фарбидати жойлашган Ковунтөпа бўлиши ҳам мумкин. В.В.Бартольдга кўра, Кўрғонтөпа текислигини ўз ичига олган Вахш вилояти сиёсий тарафдан Хутталга тобе бўлган.

³²³ Кэ-до-ло мамлакати ислом манбагаридида келтирилган Хуттал ёки Хутталондир. Унинг бир қанча шаҳарлари Панж дарёсининг ортида жойлашган. *Aleksandrova N. V.* *Путь и текст... С. 161.* Хунбук шаҳри Хутталнинг пойтахти бўлган, унинг майдони 20 ми эди. Илк ўрта асрларда Хуттал хукмдорлари эроний унвон *Шери Хутталон* ёки *Хутталоншо*х унвони билан фаолият кўрсатган. Турклар эфталийлар устидан ғалабага эришгач, Хутталдаги маҳаллий хукмдор бошқарувида барҳам берилган ва қокимият турклар қўлига ўтган кўринади. Шунингдек, қўшалоқ унвонли тудун-тархон (737 й.) исми хукмдор ҳам Хутталда фаолият кўрсатгани маълум. 729 йилда Хуттал хукмдори Эркин (соф туркий унвон) ўғли Ку-ту-ших (Қу-ту-шин)ни Танг сулоласига жўнатган. 733 йилда хукмдор Элтабар Танг саройига ишлардан иборат мусикачилар гуруҳини юборгани маълум. Шу дингда катта бекардан бири бўлган Ту-по-ло тархон Танг сулоласига хирожни бериш учун жўнатилган. 752 йилда Танг сулоласи хукмдори хутталлик Ло-цзин-цзета Ябғу унвонини берган. Хуттал ёки Хутталон хукмдорларининг этник мансублиги номаълум бўлсада, уларнинг деярли барчаси туркий унвон билан фаолият кўрсатганини кўриш мумкин. Хусусан, 726 йилда саёҳат қилган Хой Чао Хуттал хақида маълумот берар экан, «хукмдор тукюзларнинг бошлангич уруғиди. Маҳаллий иқоли юзта уруғдан. Мамлакатнинг ярим аҳолиси худларди, қолган ярим эса турклардан» дея тавқиллайди. *Fuchs W.* *Huei-Chao's R'igezeitze durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Berlin: Verlag der Akademie der der Wissenschaften, 1938. P. 452.* Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // *Вестник древней истории.* Москва, 1952. №1. С.189. 726-727 йили Асад ибн Абдуллох ал Касрий Хутталга бостириб қирати, бироқ унинг хужуми ас-Сабал ва Турк хоқони томонидан барбод қилинади. 737 йилда Асад яна Хутталга хужум қилади ва хутталликларга ёрдамга

КЭДОЛО ДАВЛАТИ

Кэдоло давлатининг шарк-фарб ораси мингдан ортик ли, шимол-жануб ораси эса 1000дан ортик ли узунликдадир. Пойтахтининг айланаси йигирмадан ортик ли. [Бу мамлакатнинг] шарки Цунглинг (Помир) тоғига уланган ва Цзюймито давлати³²⁴га борилади.

Цзюймито давлати

Цзюймито давлатининг шарк-фарб ораси икки мингдан ортик ли, шимол-жануб ораси эса икки юз лидан ортик узунликдадир. Буюк Цунглинг тоғининг ичиде жойлашган. Пойтахтининг айланаси 20 ли кенгликдадир.

келган Турк хоқони устидан галага қозонади. Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир ал-Баглазурий. Завоевание Хорасана. (Извлечение из сочинения «Футух ал-булдан»). Перевод с арабского, предисловие, комментарии и указатели к.и.н.Г.Гойбова. Душанбе: Дониш, 1987.С. 91, прим. 272. Шу йили Асад яна Хуттапта хужум бошлайди ва унинг хукмдори Бадр Тархонга омонлик берди, кейинчалик хуфиёна ўлдирди. «Шин Таншу»да Ку-ту-ше-фу-ша шахрида курилган Као-фу хукумати хақида сўз боради..

³²⁴ Цзюй-ми-то мамлақати Кумеддир. С. Билнинг фикрича, Кумидха, Дарвоз ёки Рушондир. В.В. Бартольдга кўра, Кумеддир, Кумед Коратетининг Сурхон дарёси яқинларида жойлашган. «Янги Танг сулоласи тарихи»га кўра, Цзюй-ми мамлақати тоғларнинг орасида бўлиб, Тохарнинг шимол-шарки билан Хэйхэннинг шимолий куйи оқимидадир. Хукмдори туркларнинг янго (тардуш) уруғидандир. Демак, Кумедда туркийлар мавжудлиги аниқ кўрсатилган. Хитойга жўнатилган элчиликлар орқали Кумед хукмдори доимо арабларга оғир тўлов тулашга мажбур килингани сабабли унга ёрдам беришларини сураган. Фақат Танг сулоласи императори тасалли бериш билангина чекланган. Тан-бао (742-755 й.) даврида хукмдор Арслон эркин (соф туркий унвон) (И-си-лан Хэу-тин) Тан сулоласига от халы килган. Кумед вилоятти араблар назоратига олингандан сўнг, 719 йилда маҳаллий хукмдор Нараяна Танг сулоласидан ёрдам истаб мактуб жўнатгани хақида маълумот мавжуд.

Жанубий-ғарбий томони Фу-чу дарёси (Амударё)гача етади, жануб томони эса Шин-пин-ни давлати билан чегарадошдир. Жанубга тўғри Фу-чу (Амударё)дан ўтиб, Да-мо-си-тэ-ди давлати, Бо-ло-чу-ан-на давлати, Ин-бо-цзын давлати, Цюй-лан-на давлати, Си-мо-да-ло давлати, Бо-ли-хэ давлати, Ци-ли-сэ-мо давлати, Хе-ло-ху давлати, А-ли-ни давлати, Мэн-цзын давлатига борилади. Хо давлатидан жануби-шаркка тўғри Ко-си-до давлати ва Ан-да-ло-фу давлатига борилади³²⁵.

Фоцзялан давлати (Баглон)

Фоцзялан давлатининг шарк-фарб томонининг ораси ўн беш лидан ортик, шимол-жануб томонининг ораси эса икки юз лидан ортик узунликдадир. Пойтахтининг айланаси 10 лидан ортик кенгликдадир.

[Бу ердан] жанубга тўғри Хэлусиминцзын давлатига² борилади.

Хэлусиминцзын давлати

Хэлусиминцзын давлатининг айланаси минг лидан ортик, пойтахти эса ўн тўрт ёки ўн беш лидир.

[Бу ердан] шимол-ғарбга тўғри Ху-лин³²⁶ мамлақатига борилади.

³²⁵ Сюан Цзанг Хиндистондан Хитойга қайтар экан, яна бу хулуддан ўтади ва бу ерда зикр этилган мамлақатларга саёхатномасининг 12 бўлимида жой ажратлади.

³²⁶ С.Билга кўра, Ху-лин мамлақати Хулмдир. Мухим харбий ва сивдо маркази бўлган. Бу шахар хулди шу номдаги дарёнинг тор бир водийга туташган нуқтанинг яқинида пайдо бўлган. Фақат IX асрда ривожланган булунги Хулм ёки Тошкўрғон шахри эса ёки шахар харобаларининг бироз жанубида жой олган. Хиндикўшга борувчи йўллардан энг гавжум бўлгани Хулм водийсидан ўтган. Хулмдан икки кунлик масофада Симинжон жойлашган.

Хулйн давлати

Хулйн давлатининг айланаси 800 *лидан* ортик, пойтгахти эса 5 ёки 6 *ли* кенгликдадир. [Бу мамлакатда] ўндан ортик ибодатхона, беш юзтага якин буддавий рохиби бор. [Бу ердан] ғарбга тўғри Фухе³²⁷ мамлакатига борилади.

Фухе давлати

Фухе давлатининг шарк-ғарб томони саккиз юз лйдан ортик, шимол-жануб томони эса 400 *ли*, узунликдадир. Шимол чегараси Фучу дарёсига (Амударё) уланиб кетади. Пойтахтининг айланаси 20 *ли* ортик кенликда. Инсонлар бу шаҳарга Кичик Вангше шахри (Ражагриха шахри) деб ном берганлар. Бу шаҳарда яшаш учун ер кенг бўлганлигига қарамай, ўтрок аҳоли жуда кам. Тупроғида турли нарсалар етиштирилади. Сувда ва қуруқликда етиштириладиган гул турларини санаш жуда кийин. [Бу мамлакатда] юздан ортик ибодатхона, уч мингдан ортик буддавий рохиблари бор. Ҳаммаси Хинаяна мазҳаби қабул қилганлар.

Нафу ибодатхонаси

Шаҳар ташқарисида, жануби-ғарбда Нафу (Танг хонадонининг тилида «янги» демақлир) рохиблар ибодатхонаси бор, ибодатхона бу мамлакатнинг қадимги бир ҳукмдори тарафидан қурилган. Катта Пюшан (Хиндикуш)нинг шимолӣ худудларида жойлашган

³²⁷ Таджикотчинлар Фухе мамлакатининг Балх эканлигини қабул қилганлар. Ҳам мамлакат, ҳам шаҳар номи бўлган Балх мил. авв. биринчи асрдан эътиборан ислом даврига қадар Ўрта Осиёда буддавийлик маркази бўлган. Бу худуд Бактрия, қатта юзҷилилар, кушон, эфталлийлар ва Тохаристоннинг пойтхати бўлган. Санскритчада Бахлика, юнончада Бактра, эски форсчада Бактриш ва ўрта форсчада Бомик шаклида келтирилиди.

Састра усталари фақат бу ибодатхонада устунлар ўрнатган ва бутунга қадар ушбу Састра усталарининг ўрнини эгаллай оладиган одам чиқмаган. Ибодатхонада жойлашган Будда хайкали турли безаклар билан безатилган. Ибодатхонанинг қиравериш девори ва устунлари ҳам кимматли ашёлар билан безатилган. Шу сабабдан бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорлари бу кимматли ашёлари қўлга киритиш учун [тез-тез бу ибодатхонага] хужум уюштирадилар. Ибодатхонада азалдан Би-ша-мен Тангрисининг (Ваиправана дева) хайкали жойлашган. Сўнгги даврларда турклардан қайқали бир Ябғу хоконнинг ўғли Суу ябғу хокон³²⁸ [бу ибодатхонада жойлашган] бойликларга эга бўлиш учун бутун қавмларини жалб қилиб, кўшинга ўзи кўмондон бўлиб, ушбу ибодатхонага босқинчилик уюштиради. Бу ибодатхонага якин бир соҳада [кечани ўтказмок учун] тунаб қолади. [Суу ябғу хокон] шу кеча тушида Би-ша-мен Тангрисини кўради ва Би-ша-мен Тангриси [хокондан шуларни] сўрайди «Сен қайси қучга таяниб, ибодатхонани йқишига жасорат топдинг?». Сўнг ўзининг узун бир найзаси билан кўксидан орқасига қадар санчилиб тилинганини кўрди. Хокон тушидан кўрқиб уйғонди ва кўксининг ачпишётганлигига тувох бўлади.

³²⁸ Суу ябғу хоконнинг ўлими санаси хусусида аник бир фикрга келинмаган. Тарихий манбаларга кўра, Суу ябғу хокон тахт учун қурашларда исёнчиларнинг босқини натижасида Канг-чи мамлакатига қочган ва бироз кейинроқ у ерда тушқунлик натижасида вафот этган. Ўрнига Ту-лу хокон ўтирган. Ту-лу хокон 633 йилдан бошлаб Танг манбаларида учрай бошлайди. Шунга кўра, Суу ябғу хокон 633 йили ёки ўндан аввалроқ вафот этган бўлса керак. Э.Шаваннга кўра, бу қайдларда хаттолик мавжуд бўлиб, Сюан Цзан саёҳатномасида келтирилган маълумотлар тўғридир. Яъни Суу ябғу хокон 633 йилда эмас, 632 йилда вафот этган. «Будда даври тарихи» номли китобда жой олган маълумотларга кўра, Сюан Цзанг 633 йилда Кичик Ражагрха (Балх) шахрига борган ва бу даврда Суу ябғу хокон вафот этган эди. Фақат Суу ябғу хоконнинг қаерда ва қайси шаклда вафот қилгани ноъмаълум.

Ушбу тушнинг тавбирини билиш учун ўзининг амри остидагиларга билдиради ва [бу тушни тавбирини англатиш учун] роҳибларни ёнига келтириш учун ўз одамларини жўнатади. [Хокон] бутунлай пушаймон бўлиб, тавба килиб [чакиртирган роҳиблар келмасдан] вафот этади.

Бу ибодатхонанинг жануб томонида Будданинг ҳаммом қабул қилиш учун фойдаланган хажми бир тоудан (10 литр) ортик бўлган бир идиш бор. Номининг айтилиши кийин бўлган қимматли тош ва олтинлар билан безатилган бу идишдан чиқаётган ранго-ранг нурулар кўзни камаштиради.

Жўймоतो давлати

Жўймоतो давлатининг шарқ-ғарб томони эллик ёки олтимиш ли, шимол-жануб томони эса 100дан ортик ли узунликдадир. Пойтахтнинг айланаси 10дан ортик ли кенгликдадир. Жануби-ғарби томонга юрилса Ху-ши-цзян мамлакати³²⁹га бориш мумкин.

Хушицзян давлати

Хушицзян давлатининг шарқ-ғарб томони юз лидан ортик, шимол-жануб томони эса 100 ли узунликдадир. Пойтахтнинг айланаси 20 ли кенгликдадир. Тоғ ва дарёлар кўлдир. Яхши отлари бор. Шимоли ғарбидан Далацзян мамлакати³³⁰га борилади.

³²⁹ Талжикотчилар Ху-ши-цзян мамлакатининг Ғузгон ёки Ғузгонон эканлиги хақида умумий бир фикрга келгандир.

³³⁰ Талжикотчилар Далацзян мамлакатининг Талекон эканлиги билдиришди. Ислоом манбаларида Кундуэга 65 км узокликдаги Талекон бутунги кунда ҳам ўз номини сақлаб келган ва ўз даврида Тохаристоннинг энг муҳим шаҳарларидан бири бўлган. Бу шаҳарнинг катталлиги Балхнинг учдан бир қисмига тенг бўлган. «Янги Танг сулоласи тарихи»да жой олган Tuο-le-shen Э. Шаванн тарафидан Кундуэнинг шарқида жойлашган Талекон эканлиги айтилган.

Далацзян давлати

Далацзян давлатининг шарқ-ғарб томони 500 лидан ортик, шимол-жануб томони эса 50 ёки 60 ли узунликдадир. Пойтахтнинг айланаси ўн лидан ортик кенгликдадир. Ғарби Поласи (Сосоний) мамлакатининг чегараларига етади.

Фу-хе (Балх) давлатининг жанубга тўғри юз лидан ортик юрганган сўнг, Цзечжи давлати³³¹га борилади.

Цзечжи давлати

Цзечжи давлатининг шарқ-ғарб томони юз лидан ортик, шимол-жануб томони эса 300 лидан зиёд узунликдадир. Пойтахтнинг айланаси 4 ёки 5 ли кенгликдадир. Тупроқлари қаттиқ ва унумсиздир, тепалар ва тепаликлар бир-бирини тавқиб қилган ҳолда ёйилган ҳолатда. Гуллар ва мевалар оқдир, энг кўп ловия ва бугдой учрайди. Иқлими совуқ, халқи кўпол. Ўндан ортик ибодатхона, уч юздан ортик роҳиб бор, ҳаммаси Хинаяна мактабининг Сарвастида тарикатини қабул қилгандир.

³³¹ Талжикотчилар Цзе-чжи мамлакатининг Ғаз эканлигини тахмин қилдилар. Бактрий тилидаги хужжатларда ҳам Ғаз тарихи билан боғлиқ маълумотлар мавжуд. Бу воҳада туркийларнинг солтқ йиғувчиси тепишли *тудун* унвонли амалдор хақида бактрийча хужжатларда айтилган (Дос. S) (*отротордо* ва *уаџо таџаво*). Маълумки, 630 йилларда Тун ябғу-қоконининг ўғли Тарду шад томонидан Тохаристон Ябғулиптига кесел солинган пайтда юкорида номлари тилган олинган Руб ва Ғаз каби хокимликлар ҳам унинг тарқибига кирган эди. Демак, бактрий хужжатларида келтирилган маълумотга асосланиб, Руб, Ғузгон ва Ғазда маҳаллий бошқарув сақланиб қолинган бўлса-да, улар тудунлар воситасида турклар томонидан назорат қилинган деган хулосага келиш мумкин.

Катта Цюшан

[Бу мамлакатдан] жануби-шаркка тўғри Катта Цюшан (Хиндикуш тоғи)га борилади. Тоғ баланддир, водий эса чуқурдир. Юксам қоялар жуда таҳликали. Шамол билан қор аралаш холда тинимсиз эсади. Ёзин-кишин музлаб ётади. Қоялар тўпганиб қолган қорлар билан қопланган, дараалар мавжуд бўлган тор йўллاردан юриш жуда қийин. Устига-устак тоғ жинлари ва руҳлари ёвуз хунарларини жўнатади. [Тоғ йўлидан] 600 мидан ортиқ йўл юргандин сўнг, Ту-хо-ло давлатининг чегараларидан чиқиб, Фан-йен-на давлати³³²га борилади.

³³² Таджикотчилар Фан-йен-на мамлакатини Қобулнинг шимоли-ғарбида жойлашган Бомиён эканини илғари сургандлар, Санскритчада Бомияна ва ўрта асрлар эрончасида Бамикан сифатида келтирилади. В.В. Бартольднинг таджикотиға кўра, араб манбаларида энг кўп ал-Бомиён сифатида келтирилган бу хулуд Хиндикуш тоғининг энг чўкки қисмининг шимолида, Амударё ва Хинд хавзалари орасида, энг муҳим йўللاردан бири ўтувчи водийда ва денгиз сатҳидан 2545 мил баландликда жойлашган. Бомиён бутунги Қобулнинг 150 мил ғарбидадир. Тарихда Бомиён водийси Амударё хавзасига оид ва Бомиённи Қобулдан ажратувчи бўғозлардан (Хулм ёки Кундуз) янада баланд бўлсада, шахар бошқарув тарафдан кўпроқ Амударё хавзаси хулудларига эмас, Қобул ёки Ғазнага боғлиқ бўлган. Сюан Цзан ҳам Тохаристон чегараларидан чиққанган сўнг, Бомиён мамлакатига борилишини қайд қилган. «Янги танг сулоласи» тарихига кўра, Бомиён тоғининг ёнида жойлашган, Шимоли-ғарбида Ғузгон мамлақати, жануби-шаркида Каписа мамлақати, жануби-ғарбида Арохасия мамлақати жойлашган ва Тохаристон билан ҳамхулуддир. Икшими совуқ ва инсонлари ғорларда яшайди. Хукмдори Луо-дан жойлашган. Тўртта ёки бешта шаҳри бор. Дарё шимолга тўғри Амударёга куйилади. Хой Чао саяхатномасидаги маълумотга кўра, Бомиён мамлакатининг хукмдори хуллардан бўлиб, ҳеч бир мамлакатга боғлиқ эмас эди. Хитой манбаларидаги 718 йилга тегишли бир маълумотга кўра, Бомиён хукмдори Хиндгача бўлган бошқа хукмдорлар каби Тохаристоннинг туркий ябғусининг вассали

Фанйенна давлати

Фан-йен-на давлатининг шарқ-ғарб томони икки минг мидан ортиқ, шимол-жануб томони эса 300 ми ўзунликдадир. [Бу мамлакат] Цю-Шанда (Хиндикуш тоғи) жойлашган. Инсонлар тоғ ва водийнинг физик мувофиқлигига таяниб шахар қурган ва шу шаклда ишайдилар. Ҳузунлиги 6 ёки 7 ми бўлган пойтахти эса бир қишлоқ ва қоғлиқ устида қурилган, ташқарисини шимолга тўғри баланд бир қишлоқ қоплаган. (Бу мамлакатда) тул ва мевалар оздир, қишлоқ бўғдойлари бор. (Тупроғи) чорвачилиқ учун қулай ва от ҳамда қўйлар кўп. Икшими совуқ ва оғир, одамларининг хусусияти ҳам баджаҳл, ҳам кўпгол. (Халқ) тери ва юнгли газламалардан тикилган кийимлар қияди, бу ҳам уларнинг иқлимига мос. Ёзувлари, анъаналари ва ишлатадиган пуллари Тохар давлати (Тохаристон) билан бир хилдир. Қўринишлари ҳам ўхшайди, фақат тили биров фарқлидир. Динлардан тоза қалб билан ишонишади ва кўшни ўлкалардан фивкулудда фарқлидир. Триратнадан турли авлиёларга қилар истисносиз (бутун тангриларга) чин юракдан хурмат қилган холда сигинишади. Кетиб-келган тижоратчилар бу ерда тангридан омад тилаб, дуо ўқийдилар. Унга яқин ибодатхона, бир қанча минг роҳиб бор. Хаммаси Хинаяна мазҳабининг Докаттара-вадин парикатини қабул қилганлар.

Бўлган. Таджикотчи Н.А.Балоч фикрича, Бомиён бошқарув-чилари Қобул хукмдорларига қариндош бўлган туркий хукмдорлардан бўлса керак. VI-VIII асрларда Белужистон (Нокистон) ва Афғонистон хулуддининг кўпчилигида туркий қибилалар мавжуд бўлган. Шунингдек, араб манбаларида Хуттал хукмдорининг «асли Бомиёнлик тулун-тархон» шаклида келтирилиши ҳам диққатга сазовордир.

Цзябиши давлати

Цзя-би-ши давлати³³³ нинг айланаси 4000 мидан орттик кенгликдидир. Шимоли Хиндикуш тоғига бориб таянади,

³³³ Таджикотчилар Цзябиши мамлакатининг Каписа эканлигини тасдиқлаганлар. Мил. авв. V-IV асрларда Каписа ва Ахамонийлар хукмдори Доро (м.ав. 552-486) даврията оид Бехистун ёзувида Цзябиши Капиш сифатида келтирилган. А. Кеннигхэмнинг таджикотига кўра, агар Сюан Цзан берган маълумотлар тўғри бўлса, Каписанинг бошқарув хулди Кофиристоннинг бутун қисми ва Ғўрбан билан Панжшир дарёлари қоллаб олган минтақаларни ўз ичига олган. Бутунги Беррам Каписа мамлакатининг пойтахти бўлган. Бу ер хукмдор Канишканинг ёғти пойтахти эди. Ғарбий Турк хокони Тун яёбу хокон Каписа мамлакатини ўз хокимияти остига олган. Э.Шаваннга кўра, Гандхара ҳам Каписага тобе эди. Каписа мамлақати Суй сулоласи даврида Хитой билан яқин муносабатлар олиб боришга ҳаракат қилган. 719 йилда Танг сулоласига соғта жўнатган ва Каписа хукмдорига Ке-лю-та-сһи (Арохас) Тегин унвои берилган. Бу даврларда Каписа мамлақати кўшни мамлакат Зобулистондан ўрناق олиб, арабларга қарши ҳаракат қилган. Хиндистондан 727 йилда Куьарга борган роҳиб Хой Чао анча аввал Каписа мамлақатидан ўтганда, бу мамлакатнинг турклардан бўлган Гйбин хукмдори тарафидан идора этилгани ва Каписа хукмдорнинг ёғти қароргоҳи, Гандхара эса кишки пойтахти эканлигини ёган. 739 йилда хукмдор Wu-sen Te-le Sha (Wu-sen Tekin Shad/Xuroson Tegin шох) қариб қолгани учун хокимияти ўғли Fo-lin Chi-roга берилиши хоҳлаган, бу эса Танг сулоласи тарафидан маъқулланган. 745 йилда хукмдор Бо-фу-зун отасининг ўрнига тахтга ўтириб, Каписа ва Удяна мамлакатининг (Хинд дарёсининг юқори қисми ва Сват хулуди) хукмдори бўлган. Бунга кўра, у туркийларнинг хулуди фақат Темир Каппкача эмас, унинг жанубидати Каписа ва Каписанинг жануби Удяна билан жанубидати Гандхара каби янада кенгрок хулудларга хоким эди. Сюан Цзанг бу мамлакатга таширф буюрганда (632-633 й.) хукмдорларнинг маҳаллий халқдан бўлган, VII асрнинг иккинчи чорагидан эътиборан эса хукмдорлари туркийча унвоилар билан майдонга чиқа бошлаган. Роҳиб У-хун 753

бошқа уч томони эса Hei-ling тоғларига қадар чўзилган. Пойтахтининг айланаси ўн мидан орттик кенгликда. Тўлроғи бугдой каби донларни етиштиришга қулай. Мевалар ва дарактлар кўп. Яхши от ва лола мавжуд. [Мамлакатнинг] турли хулудларида мавжуд бўлган ожойиб моллар асосан бу ерда туғилган. Иқлими совуқ ва изғиринли. Аҳолиси ваҳший ва қўпол. Ганлашадиган тили хунжук ва ғализ. Ёзувининг асоси Тохаристон мамлакатиникига ўхшайди. Фақат урф-одатлари, дини ва мданияти эса [Тохаристон] мамлакатиникидан фарқлидир. Кийиш учун юнгли ва пахтали газламалардан фойдаланадилар ва тери либослар ҳам қилдилар. Савдода олтин, қумуш ва қичик бақир тангаларни ишлатадилар. Тангаларнинг шакли билан унлуги мотивлар бошқа мамлакатларникидан фарқлидир. Хукмдори Су-ли (суғд?) уруғидан. Аклли ва [сиёсий ўйинларда] улдабурун, жасур ва кучлидир. Қудрати тўрт томонни кўрқитишидир ва ўнга яқин мамлақатни бошқармоқда. [Хукмдор] халқини севади ва унга шафқат кўрсатади. Трипатнага хурмат ва эътибор бағишлайди.

Цаоцзюйто давлати

Цаоцзюйто ³³⁴ (Жағуда, Зобулистон) давлатининг атрофи ортиги билан 70000 ли квадратдир. Пойтахтининг

нолида Гандхарада турк шахзодаси тарафидан қурилган Те-сһи Shu (Тегин шох) ва туркий малика Ке-һо-тин (Хотун) томонидан қурилган Хотун ибодатхонасини каби туркий амалдорлар қурдиргани тахмин қилинган меъморий обидаларни кўриши мумкин.

³³⁴ Цао-цзюй-то сифатида ўқилади ва бу ўлка Зобулистондир. Бу мамлакатнинг санскритча ўқилиши Жағуда ва ислом минбағларидати Зобулистон экани маълум. Жағуда номи «Ғалийлар даврида Афғонистоннинг Кобул ва Кандаҳор орасидаги вилоятга берилган бир ном сифатида маълумдир. Кобулнинг 150 километр жанубида жойлашган. Хитойча тирхий ва буддавий асарларда Ts'ao мамлақати, Ts'ao-li мамлақати, He-ta-luo-shih (Арохас) мамлақати, Се-ной мамлақати,

She-hu-luo-sha-t'a-na (Жағуадавәрүхана) мамлақати шаклида ёзилган. «Янги Танг сулоласи тарихи»да ўрин олган қайдлар кўра, Се-ной мамлақати Тохаристоннинг жануби-ғарбида жойлашган. 656-660 йилларда номи Хэдаложки (He-ta-lou-shih)га алмаштирилган. Киричча У-хо (684-704 й.) бу мамлақатга Hsieh-yü номини берган. Шарқлаги Гибин (Каписа) ва шимоли-шарқлаги Фан-ян-на (Бомйён)га 400 *ли* масофададир. Жанубда Хиндистон мамлақати, ғарбида сосонийлар ва шимолда Hu-shih-shien (Ғузгон) мамлақатлари жойлашган. Хукмдори Хэ-си-на (Ғазна) шахрида яшайди. Ери 7 минг *ли* квадрат. Баязан хукмдор A-sha-ni шахрида (Ғуэра, Ғузористон) ўлкасини бошқаради. Бу ўлкада зирavorлар ва chu ўти (санскритча хиңгу, лотинча Asa Foetida) кўп. Дарё ва чашма суви билан далаглар сўғорилади. Мамлақатда турклар, каписалиқлар ва тохарлар қоришиқ ҳолда яшайди. Каписа мамлақати хукмдори уларнинг кўшинидан фойдаланиб, арабларга қарши ҳаракатлар уюштиради. Кейинроқ бу мамлақат Каписа мамлақатига бўйсундирилади. 720 йилда Танг сулоласи императори, Се-ной мамлақати хукмдориға Ке-та-лю-сһиһ Shi-i-fa (Элтебер) Shih-sh'i-erh унвоин беради. Тан-бао салаганат даврининг (742-755 й.) ўрғаларига қадар император саройига бир неча марта солиқ ва совғалар тортиқ қилган. 727 йилда Хиндистондан Танг сулоласига қайтиш арафасида Кучарга етиб борган рохиб Хой Чао, кейинроқ ёзилган саёхатномасига кўра, бу мамлақатнинг хукмдори ва кўшини турклардандир, фуқаролари эса маҳаллий халқлардандир, деб ёзган. У ҳолда Се-ной мамлақати хукмдори бўлган Ке-та-лю-сһиһ Shi-i-fa (элтабар) Shih-sh'i-erh турклардан бўлган, дегани хулосага келиш мумкин. «Янги Танг сулоласи тарихи»да бу мамлақатнинг номи He-ta-lou-shih мамлақати сифатида келтирилган ва бу номнинг ҳарҳолда мамлақатнинг хукмдори бўлган Ке-та-лю-сһиһ номидан олинган бўлса керак. Э.Шаваннга кўра, Ке-та-лю-сһиһдан Каписа хукмдори Ке-та-лю-сһиһ Тетин билан айнан бир кишидир ва хитойча матнда янглишлиқ мавжуд бўлган. Ке-та-лю-сһиһ эса араб манбаларида келтирилган Зообулистоннинг Ароҳас деб номланган худудининг хитойча ўқилишидир. Ке-та-лю-сһиһ билан Ке-лю-та-сһиһнинг бошқа-бошқа кишилар экани кўринади. Бирок, Э.Шаванн 711 йилда Се-ной мамлақатининг Каписа мамлақатига тобе бўлганига таянган ҳолда, Танг сулоласи тарафидан унвонлангирилган кишининг фақат Каписа хукмдори бўлгани ва биливосита Ке-та-лю-сһиһ билан Ке-лю-та-сһиһ айнан бир киши бўлганини ёзган.

номи Хэ-си-на³³⁵ дир, бу шахар ортиғи билан 30 *ли* кенгликдандир. Хукмдор баязан Хэ-са-луо³³⁶ шахрида яшайди, бу шахарнинг кенглиги ортиғи билан 30 *ли* квадрат. Бу икки шахар стратегик мулофаа хусусиятига эга ва мустахкам. Мамлақат тоғ ва водийлардан ташкил топган. Дала худуди катта ва курук. Экин ишлари мингаканинғ иқлим хусусиятларига кўра қилинади, кишки бугедай хосили жууда катта. Ут ва дарахтлар, гуллар ва мевалар мўл. Тупроғи зирavor ўсимлиқлар учун қулай. Hsing-sh'ü³³⁷ ўсимлиғи ҳам ўсади. Бу ўсимлиқ тури Луо-мо (Хилманд) Хинд дарёси бўйларида ўсади. Хэ-си-на (Ғазна) шахрида ариқлар кўп, маҳаллий халқ далани сўғормок учун бу сувлардан фойдаланади. Мамлақатнинг иқлими совуқ ва кескин, қор кўп. Инсонлари енгил, деғбий ва хийлақор. Санъат ҳақида маълумотлар олишини ёқтирадилар. Хунарли кишилар кўп. Фикрловчан, аммо иқли эмаслар. Хар куни мингларча сўзни ўқиб ёд ола биллишади. Ёзув ва тили бошқа мамлақатларникидан фарқланади³³⁸. Одамлар ўзларига чиройли оро берадилар, аммо бекорчи гаплар сўзлайди, дангаса инсонлардир. Бир

³³⁵ «Янги Танг сулоласи тарихи»да ҳам хукмдорнинг Хэ-си-на шахрида яшгани ёзилган. Талкикотчилар бу худудни Кобул шаҳрининг жанубида 155 км узокликда жойлашган Ғазна шахри номини таъкидлайдилар.

³³⁶ Бу жой Хилманд дарёсининг куйи оқимида жойлашган Ғуэра ва Ғузористон экани айтилган.

³³⁷ Санскритчада Hingu, лотинчада Asa Foetida номи берилган грамм саримсоққа ўхшаш бир тур ўсимлик. Хитой манбаларида бу ўсимлиқнинг Хўтанда ўсиши ёзилган ва хўтанликлар бу ўсимлиқнинг илдизини ейдилар. Буддавийлар ейлган нарсалар билан алоқадор асарларда бу ўсимлик ўткир хилли бўлгани учун ёши тур тақия ичиди жой олган.

³³⁸ Мингтақада қайси тилда гаплашилгани ва қайси ёзувнинг қулинили ҳақида Сюан Цзанг ортиқча маълумот бермайди. Фақат VIII асрнинг бошларида мингтақада турклар, каписалиқлар ва тохарлар каби бошқа халқлар бир жойда яшганига кўра мингтақада аралаш тилда сўзлашилган бўлиши мумкин. Ушбу худудда жула аввалдан қадимги тохарлар яшган ва ёзув тили нингта бир эхтимол билан тохарлар билан боғлиқ бўлса керак.

тагай тангрига сингнганлигига карамай, Триратнага хурматлидирлар. Бир неча юз топинадиганлари бор, ҳаммаси Махаяна мазхаби таълимотини ўрганадилар. Шу пайтдаги хукмдори астойдил ихлос кўйганлардан биридир. Авлодлари бу анъанани давом эттирган ҳолда яхшилик қилишда давом этмоқда. Хукмдор ҳам ақлли ҳамда таълимотини севганлардан биридир. Бу мамлакатда хукмдор Ашоканинг қурдирганидан ҳам аъло Суга бор.

Бу мамлакатда ундан аъло Дева ибодатхонаси бор ва фарқли ишончлар қоришиқ ҳолда яшамоқда. Бу ишончларнинг кўпчилиги ёнгон, фақат муриди кўп ва ҳаммаси Шуна Девага топинади. Бу Дева қадимдан Каписа мамлакатининг Арунгажага тоғидан бу мамлакатнинг жануб ҳудудида бўлган Шунашира тоғига жойлашган. Бу Дева истаганини кўлга киритарди, ёмонлиқларни уялмасдан қиларди. Унга ишонганлар муродига эришарди, ишонмаганларнинг бошига фалокатлар ёғдирарди. Қисман узоқ ва яқиндаги халқлар унга топинарди ҳамда ҳаммаси ундан кўрқарди. Кўшни мамлакатлардаги турли келиб чиқишга мансуб бўлган етакчилар ва халқлар ҳар йил муҳим кунларда бу ерга тўпланиб, Девага келтирган олтин ва кумуш қийматли ашёларни, ситир ва от каби хайвонларни ҳади қилиб содик эканликларини кўрсатишди. Шу сабабли олтин ва кумушлар бу жойда йиғилган, кўй ва отлар ясси тоғларда юради. Ҳеч бири бу бойликка кўз олайтирмайди. Ёнғиз унга топинишади, ёнгон иймон ибодатини жойига келтирмоқ учун қалбларини таслим қилган ҳолда рухонийлар каби вазифаларини бажаришарди. Дева содик бўлган муридларига афсунгарликни ўргатарди. Бу ёнгон иймонли роҳиблар қилган афсунгарлик омадли натижа беради ва хасталарни даволаркан кўпчилиги тузаларди.

Фулишисатанна давлати

Фу-ли-ши-са-тан-на³³⁹ давлатининг айланаси шарқ-ғарб томони сифатида 2000 *ли* кенгликдир. Пойтахтининг номи Ху-би-на³⁴⁰ дир. Айланаси йиғирма лидан ортик. Тупроғида етиштирилаётган ньематлар ва анъаналари Жағуда давлатиники билан бир хил, тили эса фарқлидир. Ҳавоси совуқ, иқлими эса оғирдир. Хукмдори турклардан.

Ан-да-ло-фу давлати

Ан-да-ло-фу (Андароб) давлати қадимги Тоҳар давлатининг тупроқларидадир. Айланаси уч минг лидан ортик кенгликдир. Пойтахти эса 14 ёки 15 *ли* кенгликдир. Умумий бир йўлбошловчиси йўқдир ва туркларга тобедр. Мамлакатда тоғ ва тепалар бир-бирига уланиб кетган. Водий ва даралар жуда тор. Ҳаво совуқ, иқлими эса жуда совуқ, шамоли ҳам совуқ ва шиддатлидир. Тупроғи донли экинлар, тул ва меваларни етиштиришга қулай. Инсонлари ваҳший, тутуруксиз, туноҳ ва савоб фарқини билмайдилар. Буддавийликнинг қонун-қоидаларини билмайдилар, фақат сохта ишонч

³³⁹ Бу мамлакатнинг номи Врижистана, Вардастана шаклида таржима қилинган. Худудининг Ғазна шаҳрининг 40 мил шимолдаги Вардак экани ҳам айтылган. «Янги Танг сулоласи тарихи»га кўра, Се-той мамлакатининг 500 *ли* шимолда Фу-ли-ши-са-тан-на мамлакати жойлашган. Бу мамлакатнинг узунлиги 2000 *ли*, эни эса 1000 *ли* дан ортик. Хукмдори турклардан ва Ху-би-на шаҳрида мамлакатни бошқаради. Шимоли-шарқида қишин-ёзин музлаб ётадиган Катта қорли тоғ жойлашган ва музликлардан кечиб бу тоғдан ўтиш мумкин.

³⁴⁰ Бу шаҳарнинг номини Ст. Мартин Хупиан ёки Опиан, А. Кеннингхэм эса Кўбхана сифатида таржима қилган ва Кобул эканини ўртага қўйишган. Хупиан бутунги Чорикор номли иллотнинг бироз шимолда ва Памгун тоғининг шимол-шарқий кечувининг қираверишида жойлашган.

бўлган Дева тантриси учун ибодат қилгилар.
Мамлакатда Ашока қурдирган бир ибодатхона бор.

Бу ердан шимоли-ғарбга тўғри водийлардан,
тоғлардан, тепалардан ва бир канча кичик шаҳарлардан
ўтгандан сўнг, жами 400 лидан ортик масофа юргандан
кейин, Ко-си-до мамлақати³⁴¹га борилади.

Ко-си-до давлати

Ко-си-до давлати эски Тохар мамлакатининг
худудидадир. Айланаси минг лидир. Мамлакатининг
кентлиги 1000 лидан оз³⁴², пойтахти эса 10 ми дан ортик
кентликда. Умумий бир йўлбошловчиси йўқ, туржларга
тобедирлар. Мамлакат тоғ ва тор кечулардан иборат.
Икими совук ва шамолли. Донли экинлар кўп, мевалар
хам мўл. Учта ибодатхона бор, роҳиблар эса оз. Бу ердан
шимоли-ғарбга тўғри тоғлардан, водийлар ва бир неча
шаҳарлардан ўтиб, 300 ми узунликда йўл юргандан сўнг
Хо мамлақати³⁴³га борилади.

³⁴¹ Ко-си-до мамлақати билан алоқадор маълумотлар «Янги Танг
сулоласи тарихи»да хам жой олган. Таджикотчилар бу
мамлакатни Амударёнинг юқори қисмининг бир ирмоғи бўлган
Кост дарёсининг атрофида жойлашганини тавқийлайдилар. С.Б.
Юлга кўра, Кост мамлақати Талекон билан Андароб орасиданги
Куран дарёсининг жанубидадир. Фақат бутунги хариталарда
Куран дарёсининг Ғўр (Гори) билан Кундуз дарёларининг
ғарбда бўлиб, Талекон билан Андароб орасида эмас. Талекон
билан Андароб орасида Чал Кост номи жой мавжуд ва ғарбда
Кундуз дарёси, шарқда Фуркан дарёси жойлашган. Матнда жой
олган Кост, Чал Кост бўлган тақдирда С.Б.Юл зикр қилган
Куран дарёси Кундуз дарёси бўлса керак.

³⁴² Сюан Цзанг саёхатномасининг турли нуسخаларида бу
мамлакатнинг кентлиги тўғрисида 3500 ли, 3000 лидан ортик ёки
3000 ми каби турлича қайшлар мавжуд.

³⁴³ Таджикотчилар Хо мамлакатининг бутунги Кундуз
эканлигини қабул қилганлар. Хо номи эса Я. Марквартнинг
тасдиқлагани каби Варвализ, яъни Кундузнинг атрофидаги бир
шаҳар номидан келиб чиққан. Ислоом манбаларидаги Варвализ
сифатида келтирилади ва Доши билан Талекон дарёларининг

Хо давлати

Хо давлати қадимги Тохар мамлакатининг
тупроқларидадир. Айланаси икки минг лидан ортик
кентликда, пойтахти эса 20 ми катталикдадир.
Мамлакатда йўлбошловчи йўқ, туржларга бўйсунлади.
Мамлакатининг географияси текисдир. Донли экинлар
мавсумга кўра экилади. От, даракт, мева ва гуллар кўп.
Икими юмшок. Инсонлари вахшийдир. Аънагалари эса
тоза ва соф. Жузли газламалардан қлинган қийимлар
киядилар. Инсонларнинг кўпчилиги Триратнага
ипонишади, сохта тантриларга ипонамайдилар. Ўндан
ортик ибодатхона, юзларча роҳиб бор. Бу мамлакатда
асосан буддавийликнинг маҳанна ва хинаяна
матхабининг сабоқларини биргаликда ўрганишади.
Мамлакатнинг хукмдори туржлардандир. Темир
қилиннинг жанубидаги бутун кичик ўлкаларни
бошқаради. Хукмдор ҳамма вақт бир жойда турмайди ва
аник бир макони йўқ³⁴⁴.

Бирлашган жойида локализация қилинади. Варвализ Хулдан
шарқга тўғри икки кунлик масофада Талеконга борилади. Бутунги
тўғри икки кунлик масофада Талеконга борилади. Бутунги
Кундуз дарёсининг шимолида, яъни Тожкистон чегараларида
Кундуз номи жой бор ва Кундуз дарёсининг шимоли-ғарбда,
Афғонистон чегараси ичида хам Кундуз номи бир худуд
жойлашган. Сюан Цзангда келтирилган Хо мамлақати, Варвализ,
Афғонистоннинг шимоли-шарқда жойлашган Кундуз шаҳри
атрофидадир.

Хо мамлакатининг хукмдори туржлардан бўлиб, Темир
қилиннинг жанубида жойлашган бир канча ху-ду мамлакатини
бошқарганлиги хақида маълумотлар бошқа буддавий асарларда
кам қайд қилинган. Танг сулоласи бу ерда бир тартизон тавсис
қилинмаган олдин, Хо мамлакатининг хукмдори Ғарбий Турк
лоқони Тун ябғунинг қатта ўғли Тарду шад тарафидан
бошқарилмоқда эди. Тахминан 629-630 йилларда Сюан Цзанг бу
мамлакатда келганда Ғочан хукмдорининг синглисига уйланган
Тарду шад қасал эди. Қиска вақт ичида Тарду шад аввалги
континдан бўлган ўғлининг қасд қилиши билан кичик хотини

Мен-цзын давлати

Мен-цзын давлати³⁴⁵ қадимги Тохар мамлакатининг тувроқларида жойлашган. Айланаси тўрт юз лйдан ортик кенгликда. Пойтахти эса 15 ёки 16 ми кенгликдир. Тупроғи, иклими ва анъаналари Хо (Кундуз) мамлакатиникига ўхшайди. Умумий бир хукмдори йўқ, туркларга тобедир.

томонидан захарлаб ўлдирилади. Тарду шаднинг ўрнига отасини ўлдирган ўғли Тегин шад келади. Тахминан 643 йилда Сюанг Цзанг Хиндистондан мамлакатига кайтар ўкан, яна Хо мамлакати худудидан ўтади ва Тохаристон ябғуси унвонли Ябғу хоқоннинг (Тун ябғу хоқон) невараси билан куришади, бу ерда бир ой колгандан сўнг Мен-цзын мамлакатига кузатиб куйилади. Бу ердаги Тохаристон ябғуси юкорида номи келтирилган Тегин шад бўйса керак. Тохаристон ябғуси расмий бир унвон сифатида хитой манбаларида ҳам келтирилган. Сосоний хукмдори Яздитард III араблар томонидан ўлдирилгач, ўғли Перўз Тохаристон ябғусига итоат қилади ва 661 йили арабларга карши Танг сулоласидан ёрдам сўрайди. Бу истаги рад қилингандан сўнг, Перўз Тохаристонда вафотига қадар 20 йил қолади. 705 йилда Тохаристон хукмдори На-ду-ни-ли укаси Ашина Дэлэ Пулони Танг сулоласига жўнатади ва у Танг сулоласи томонидан унвонлангтирилган. Кайнон ва Тан-бао салтанат даврларида (713-741, 742-756 й.) Танг сулоласига ўлпон жўнатади ва Танг сулоласи тарафидан хукмдори Кулгүг Тун Тардуга Тохаристон ябғуси унвони берилган.

³⁴⁵Тадкикотчилар мамлакат номи сифатида Бадахшон тоғининг жануби, Кўчча дарёси ва Ўтардашт дарёсининг бошланishi бўлган Мунжон унга тенглаштирадидлар. Сюан Цзанг зикр этган Мен-цзын мамлакатининг эса бутунги Кундузнинг шаркидаги Конобод ва Талекон апрофида жойлашган бўлиши мумкин. Бутунги Кундуздан шаркка тўтри Талеконга қадар 60 км масофа бўлиб, тахминан 210 ми узокликдир. Сюан Цзангга кўра, бу масофа 100 лйдан ортик лидир. Кундуздан Хонобода эса 30 км бўлиб 105 ми масофададир. Агар Хо мамлакатининг Кундузнинг яқинида жойлашгани тўтри бўлса, Сюан Цзанг зикр қилган Мен-цзын мамлакатини Хонобод худудидан излаш тўтрирок бўлади. Фақат Хо мамлакатининг аник жойлашган ери ҳам баҳсли бир мавзудир.

Бу ердан шимолга тўтри борилса, А-ли-ни мамлакати³⁴⁶га борилади.

А-ли-ни давлати

А-ли-ни давлати қадимги Тохар мамлакатининг тувроқларида жой олган. Вахш (Амударё) дарёсининг икки куйи оқимида бўлиб, уч юз лйдан ортик кенгликдаги худудга эга. Пойтахти 14 ёки 15 ми кенгликдир. Тупроғи хусусиятлари, иклимлари ва анъаналари Хо мамлакатиникига ўхшайди.

Шаркка тўтри кетилса, Хэ-ло-ху мамлакатига борилади.

Си-мо-да-ло давлати

Си-мо-да-ло давлати қадимги Тохар мамлакатининг тувроқларида жойлашган, айланаси уч минг лйдан ортик кенгликдир. Мамлакатда жойлашган тоғ ва водийлар бир-бирига уланиб кетган. Тупроғи жууда унумдордир, донли экинлар етиштиришга қулайдир. Қишлоқ бугўдой мўл. Турли туллар кўп. Мевалар ҳам кўп. Мамлакатнинг иклими ўта кетган даражада совуқдир. Инсонлари жууда жирканчдир. Муомаласи, хусусияти ва жунли газламалардан кийимлар кийишлари туркларга ўхшайди. Турмушга чиққан аёллар ёғочдан қилинган шохли бош кийим қиядилар. Бу шохнинг узунлиги уч чидир. Устида қайин ота ва қайноналарни ифода қилувчи икки қисм бор. Юкоридаги қисм қайнотани, пастдагиси қайнонани ифодалайди. Ораларидан бири ўлса, уни англатувчи қисм

³⁴⁶ Сюан Цзанг биографиясига кўра, А-ли-ни мамлакати Мен-цзын мамлакатининг яқинидадир. Мен-цзын мамлакатидан шимолга тўтри бир дарёдан ўтиб, қадимги Тохар мамлакати ерларида жойлашган А-ли-ни мамлакатига борилади. А-ли-ни мамлакати С.Б.Юл ва Я.Маркварглар томонидан Амударёнинг муҳим бир порти бўлган Архан, яъни бутунги номи билан Хазрати Имом эканлиги айтилган.

синдирилади. Агар иккиси ҳам ўлса, шохли бош кийим ечиб ташланади.

Қадимдан бу мамлакат кучли бир мамлакат эди, хукмдори шака кабиласидан эди. Цунг-линг (Помир) тоғининг ғарбида жойлашган [мамлакатнинг] кўпчилиги унга бўйин эгади ва тобе бўлади. [Хозир] турклар билан кўшни бўлгани сабабли [туркларнинг] урф-одатларидан тавсирланганлар. Шу онда [туркларнинг] хужумига учрагани учун хар худуд халки ўз чегарасини мухофаза қилиш хавфи остида қолган. Бу сабаблардан келиб чиқиб, ушбу мамлакат халки бўлиниб, турли ерларга тарқалган. Тарқалган ерларда кучли шахарчилик хокимияти [шахар давлатлари] барпо қилиб, хар шахарда янги бир йўлбошчи сайлашган. [Бу мамлакат халки] китиз наमत чодирларда яшайди ва кўчманчи хаётини кечиради. [Бу мамлакатнинг] ғарби Кишим мамлакатигача чўзилган.

Шаркка тутри водийлардан ўтиб 200 ми юргандан сўнг Бо-до-чу-ан-на мамлакатига борилади.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

Манбалар

Хитой тилида:

1. *Бан Гу*. Ханшу (Хан [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 2-жилд. Шангхай, 1952-1958.
2. *Ван Ду*. Танг хуэйяо (Танг [сулоласининг] қисқача тарихи). 853-961 йилларда ёзилган. Чоп этилган вақти ва жойи номалгум.
3. *Вэй Чжэнг*. Суйшу (Суй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 9-жилд.
4. *Вэй Шоу*. Вэйшу (Вэй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 8-жилд.
5. Гу шишинг жи (Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами). Йинчуан (Нингши вилояти), 1989.
6. Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси) // Гу шишинг жи. 130-137-б.
7. *Ду Ю*. Тунгдян (Конун-қоидалар ва урф-одатлар баёни). 3 жилдан иборат. Чангша, 1995.
8. *Зуо Чюминг*. Зуочжуан (Зуо Чюмингнинг баёни). 3-нашр. 2 жилди. Пекин, 1996.
9. *Зуо Чюминг*. Зуочжуан (Зуо Чюмингнинг баёни). 3-нашр. 2 жилд. Шангхай, 1997.
10. Лидай гэзу чжуанжи хуэйбян (Тарихий халқларга оид маълумотлар тўплами). 2-тўплам. 2-жилд. Шангхай. 1959.
11. *Ли Яншоу*. Вэйши (Шимоллий [сулолар] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 11-жилд.
12. *Линху Дэфан*. Чжоушу (Чжоу [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 10-жилд.
13. *Лэ Ши*. Тайинг хуанной жи (Тинчлик ўрнатилган замин баёни). Асарнинг чоп этилган жойи ва вақти номалгум, муаллиф 960-1007 йилларда яшаган.
14. *Лю Шюан*. Жю Тангшу (Танг [сулоласи]нинг аввалги тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 12-жилд.

15. *Оу Яншио, Сунг Чи*. Шин Тантшу (Танг [сулоласи]нинг янги тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 13-жилд.
16. *Сима Чян*. Шижки (Тарихий хотиралар) // Эршиси ши (24 тарих). 1-жилд.
17. *Фан Йи, Сима Бяо*. Хоу Ханшу (Кейинги Хан [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 3-жилд.
18. *Фанг Жичэнг, Чэнг Суню, Му Гуангээн* (тузувчилар). Вэйвэр зү шигво жянбян. 2 жилддан иборат. 2-нашр. Пекин, 1981.
19. *Чэн Шоу, Фанг Шюаншэнг*. Сангуо чжи (Уч хонлик тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 4-жилд.
20. *Шюангэнг*. Датанг Шинюй жи (Буюк Танг давридаги фарбий мамлакатларга оид хотиралар) // Гу шипинг жи. 62-106-б.
21. Эршиси ши (24 тарих). Факсимилг наشري. 24 жилддан иборат. Шангхай, 1952-1958.
22. *Юан Шу*. Тунгжян жиши бэнмуо (Мухим тарихий вокалар баёни). 8 жилддан иборат. Шангхай, 1955.

Ўзбек тилида:

23. *Абулғозий*. Шажарайи турк. К. Муниров ва К. Махмудов нашруга тайёрлаган. Тошкент, 1992.
 24. *Ибн Хаққил*. Китоб сурат ал-Ара, Мовароуннахр. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. Камолiddинов. Тошкент, 2011.
 25. *Махмуд Кошарий*. Туркий сўзлар девони (Девону Луғот-ит турк). Таржимон ва нашруга тайёрловчи С.М. Муғаллибов. 3 жилддан иборат. Тошкент, 1961.
 26. *Мирза Муҳаммад Хайдар*, Тарих-и Рашидий. Тошкент, 1996.
- Уйғур тилида:*
(*араб алифбоси асосида*)
27. *Бан Гу*. Ханнома. Урумчи, 1994. 2-жилд.
 28. Вэйнома, Шимоллий Чинома, Чжуннома, Суйнома. Урумчи, 2012.

29. *Ли Яншу*. Шимоллий сулодалар тарихи. Урумчи, 2002. 6-жилд
30. *Махмуд Кашкар*. Туркий тиллар девони. 3 жилддан иборат. Урумчи, 1981-1983.
31. *Мулла Муса Сойрабий*. Тарихий Хамиди. Пекин, 1986.
32. *Оу Яншио, Сунг Чи*. Янги Тангнома. Урумчи, 2010. 7-жилд.
33. *Сима Чян*. Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989. 1-жилд.
34. *Фан Йи, Сима Бяо*. Кейинги ханнома. Урумчи, 1996. 3-жилд.
35. *Фэй Сюмунг*. Чжунгуа минзу дуоюан йитихуа (Хитой халқларининг кўп илдизлиги ва бирликка келиши). Пекин, 1989.
36. *Чэн Шоу, Фанг Шюаншэнг*. Уч подшоҳлик таъжираси (Вэйнома, Жиннома, Сунгнома). Урумчи, 2001.
37. Фарбий юрт тарихий материаллари. Урумчи, 2004.

Рус тилида:

38. *Бичурин Н.Я. (Наксинф)*. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Москва-Ленинград, 1950.
39. *Бичурин Н.Я. (Наксинф)*. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Алматы, 1998-1999.
40. *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений. В 8-ми томах. Алма-Ата, 1961.
41. Книга Марко Поло. (Перевод старофранцузского текста И.Н. Миняева). Москва, 1955.
42. *Кюнер Н.В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.
43. *Махмуд ал-Кашкар*. Дийвән Луғат ал-Турк (Свод тюркских слов). В 3-х томах. Перевод с арабского А.А. Рустамова. Москва, 2010.
44. *Сима Цянь*. Исторические записки (Шижки). Перевод с китайского Р.В. Ваткина и В.С. Таскина. В 8-ми томах. Москва, 1972-2002.

45. Хуан Куань. Спор о соли и железе. В 2-х томах. Москва, 2001.

Адабиётлар

Ўзбек тилида:

46. Абдуллаев Олимжон. Фарғона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари. Наманган, 2000.
47. Айтбаев А. Абдурашул ўғли. Чин ва Мочин. Тошкент, 2006.
48. Айтбаев А.А. Қадимда Марказий Осиё халқлари-нинг кўчиши хақида // «Шарқшунослик». № 9. Тошкент, 1999.
49. Айтбаев А.А. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент, 2002.
50. Анarbаев А. Қадимги ва ўрта асрларда Аҳсиқент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Тошкент, 2001. 14-15б.
51. Акбаров А. Аждолларимиз хунари // Фан ва турмуш. 1984, 1-сон.
52. Акбаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.
53. Акбаров А. Ўзбек харқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, 2015.
54. Фулмоев Я.Ф. Хоразмнинг суғориш тарихи, қадимги замонлардан хозиргача. – Тошкент. 1959.
55. Жамолов Т. Миллатлараро дўстлик амалда // «Дулистон» № 5, 2001. 19-б.
56. Журакулов М., Журакулова Д.М., Самарқанд хулудининг энг қадимги маданият тарихи саҳифаси // Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. Тошкент-Самарқанд. 2007.
57. Қаримов Б., Танричилик // Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8 жилд, Тошкент, 2004.
58. Мамбобоев Б., Қадимги Фарғона давлати (Давань) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Тошкент, 2001.
59. Мухаммаджонов А., Куйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1972.

60. Худайберганов Р.Т. Доисламский Мавераннахр в арабоязычных источниках / Цивилизации Великого Шелкового пути из прошлого в будущее: пресективные естественных, общественных и гуманитарных наук. Самарқанд, 2017.

61. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбалари. Тошкент, 1996.

62. Суюн Қороев. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, 2005.

63. Хўжаев Аблат. Марказий Осиё халқлари тарихига оид маълумотлар. (Қадимий ҳамда илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва тадқиқотлар). Тошкент, 2015.

64. Хўжаев А. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. // Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият, Тошкент, 2003.

65. Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007.

66. Хўжаев А. Туролар // Шарқшунослик. № 6, Тошкент, 1995. 146-148-б.

67. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). «Фарғона нашриёти», Тошкент, 2013.

68. Хўжаев А. «Хитой» атамасини қандай ишлатмоқ керак // «Шарқшунослик», № 6, 1995. 142-146-б.

69. Хўжаев А., Хўжаев К.А. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001.

70. Хўжаев А. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият». Тошкент, 2003. 176-184-б.

71. Хўжаев А. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-11-б.

72. Хўжаев А. Канг давлати // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 10. 2005. 600-б.

73. Хўжаев А. Хунларнинг этник жихатдан қадимий туркларга оид эканлиги хақидаги хитой манбаларидаги маълумотлар // «Турон тарихи». № 5, 2002. 10-18-б.

74. *Ходжаев К.А.* ХХР тарихчиларининг «турк» атамасига оид янги фикр-мулоҳазалари // «Шарқшунослик». № 11, Тошкент, 2002. 164-172-б.
75. *Ҳолматов Н.У.*, Самарқанд худуди билан боғлиқ жойлар: тош даври жамоалари моддий маданияти // Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик нобилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. «Фан», Тошкент – Самарқанд. 2007.
76. *Шарипов Т.*, Қадимий Бактрия подшоҳлиги. «Катта Хоразм» (эрамизгача бўлган VП-VІ асрлар) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Тошкент, 2001.
77. *Шониёзов К.* Канг давлати ва канглилар. Тошкент, 1990.
78. *Шониёзов К.* Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001.
79. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилд. Тошкент, 2000-2006.
80. Ўзбекистон ССР тарихи. 4 жилд. Тошкент, 1970. 1- жилд.
81. Ўзбекистон тарихи. № 1, 2003.
82. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2 жилддан иборат. Тошкент, 1992.
83. Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003.
84. *Қўлдашев Ш.* Қадимги Фарғона (Дай-Юан) давлатининг пойтахти хақида // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш талқикотчилар талқинида. Самарқанд. 2010.
85. *Ҳамроқулов С.* Яйпан: кеча ва бугун» Тошкент-Фарғона, 2010.

Хитой тилида:

86. *Ванг Гуоээй.* Гуан Танг жилин (Гуан Танг тўплаган маълумотлар). «Чжунгуа шуэюй» (Нанкин), 1923. Йлова 2. 13-60б (жюан).
87. *Ванг Дунжян.* Чжунгуо минзу гуанши ши гангыяо (ХХР халқлари муносабатларининг қисқача тарихи). Пекин, 1990.
88. *Ванг Зунгээй.* Диюан шинган (Диларининг келиб чиқишига оид янги қарашлар) // Шибэй лиши янжю (Шимолли-ғарб тарихига оид талқикотлар). Шиян, 1991.
89. *Ванг Чжисидэй.* Чжунъя шиган (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи). Чанша, 1986.
90. *Ванг Чжисидэй.* Чжунъя тунгши (Марказий Осиёнинг умумий тарихи). 2 жилд. Урумчи, 2007.
91. *Ванг Чжисидэй, Динг Мабэн.* Чжунъя гуожи гуанши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари). Чангша, 1997.
92. *Ванг Чжунгхан.* Чжунгуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1994.
93. Гудай Шинжянг шиши жи (Шинжянгнинг қадимги тарихида ўтган воқеалар хотираси). Пекин, 1988.
94. *Гуо Ингэдэ.* Вэйвуэр шилуэ (Уйғурларнинг қисқача тарихи). Шанхай, 1952.
95. *Дуан Дянчи.* Динглинг, гаочэ юй телэ (Динглинлар, канглилар ва телелар). Шанхай, 1988.
96. Жинри Шинжянг (Булуги Шинжянг). Урумчи. 1987.
97. *Жянг Ингэян.* Чжунгуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1990. 1-2 жилд.
98. *Ли Мингээй.* Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг даврдаги итак йўли). Ланчжоу, 1994.
99. *Ли Чи.* Чжунъя вэйвуэр рэн (Марказий Осиё уйғурлари). Урумчи, 2003.
100. Лоулан вэнхуа янжю жи (Курон маданиятига оид талқикотлар тўплами). 2-нашр. Урумчи, 1996.
101. *Лу Шюан, Шяо Чжисинг.* Чжю Чиюан. Суй Танг минзу ши (Суй ва Танг даврдаги халқлар тарихи). Чэнгду, 1996.
102. *Лю Ингшэн.* Силу вэнхуа – цаоюан жюан (Итак йўли маданияти – яйлов йўлига оид жилд). Чжэянг, 1996.
103. *Ли Мэйцун.* Шиной вэнминг (Ғарб мамлакат-ларининг маданияти). Пекин, 1995.
104. *Ли Мэйцун.* Хан Танг Шиной юй Чжунгуо вэнминг (Хан ва Танг даврларидаги Ғарбий мамлакатлар ва Хитой маданияти). Пекин, 1998.
105. *Лиан Гаи, Гао Заою.* Хуэйяэ ши (Уйғурлар тарихи). Хухэ-хото, 1994.
106. *Лю Йитанг.* Вэйвуэр янжю (Уйғурларга оид талқикот). Нашр жойи ва йили кўрсатилмаган.

107. *Лю Йипанг*. Чжунгуо бянжинг минзу ши (Хитойнинг кўшни худудларидаги этнослар тарихи). Нашр жойи ва йили кўрсатилмаган.
108. *Лю Сиган*. Тужкоз ханго ши (Турк хоқонлиги тарихи). Урумчи, 1996.
109. *Люй Симян*. Чжунгуо минзу ши (XXP халқлари тарихи), Шангхай, 1987.
110. *Мавуда Хисао*. Гудай Тяньшан лиши дили шноз янжю (Кадимий Танритог'нинг тарихий жутрофисига оид талкикот). Пекин, 1989.
111. *Му Шунинг*. Гу Лоулан вэнминг дэ фашян жи янжю (Кадимги Крурон маданиятининг топилиши ва ыдикик этилиши) // Лоулан вэнхуа янжю жи (Крурон маданиятига оид талкикотлар тўплами). 2-нашр. Урумчи, 1996.
112. *Мэн Фанрен*. Лоулан шинши (Круроннинг янги тарихи). Санхэян, 1990.
113. Сима Чян юй шижжи (Сима Чян ва Тарихий хотиралар). Пекин, 1957.
114. Сичоу чжилу гудай жюймин чжунгуз рэнлэй янжю (Буюк ипак йўлидаги кадимий аҳолилар ва халқларга оид антропологик талкикотлар). Урумчи, 1995.
115. Сичоу чжилу маойй ши (Ипак йўлидаги савдо тарихи). Ланчжоу, 1997.
116. *Су Бэйхай*. Хасакэзу вэнхуа ши (Козок халки маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996.
117. *Фэй Сютунг*. Чжунгухуа минзу дуоюан йитихуа (Хитой халқларининг кўп илдизлиги ва бирликка келиши). Пекин, 1989.
118. Хасакэзу жянши (Козок халқининг кискача тарихи). Урумчи, 1987.
119. *Хоусан*. Лун Лоулан-чэнг дэ фачжан жи чи шуайфей (Крурон шаҳрининг ривожланиши ва харобаликка айланиши) // Лоулан вэнхуа янжю жи. Урумчи, 1996.
120. *Хуанг Шяожян*. Ручоянг шян вэнву дяоца жянхуанг (Чарклик маданий ёдгорликларини текшириш ҳолатининг кискача баёни) // Лоулан вэнхуа янжю лунжи (Крурон маданиятига оид талкикотлар тўплами). Урумчи, 1996.

121. *Хэ Жиюнг*. Шинюй лунгао (Фарбий мамлактларга оид мунозаралар баёни). Урумчи, 1996.
122. *Чжанг Гунгда*. Шинюй шиди цунггао чубян (Фарбий мамлактлар тарихий жутрофисига оид талкикотларнинг дасглабки баённомаси). Шангхай, 1995.
123. *Чжанг Йингянг*. Чжунгуо минзу ши (XXP халқлари тарихи). 2 жилд. Пекин, 1990.
124. *Чжанг Чингже*. Бэйчао Суй Танг Сутэ ди «хутэнгу» (Шимоллий сулоалар, Суй ва Танг [сулоалари даврида] Сутд заминида мавжуд бўлган «гуэлларнинг шўх ўйини») // Сутэрэн зай Чжунгуо – лиши, каогу, юйян ди шинтансуо (Сутдйлар Хитойда – тарих, археология ва тилшуносликка доир янги талкикотлар). Пекин, 2005. 391-398-б.
125. *Чжао Шэнгянг*, *Чжанг Яймэй*. Муогоаку (Дунхуанг минг уйи). Пекин, 1995.
126. Чжунгуто дабайкэ чоаншу. Чжунгуто лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи). Пекин, 1997.
127. Чжунгуто гуэжин диминг дацилян (Хитойнинг кадимдан хозиргача бўлган ер номлари лугъати). Шангхай, 1930.
128. Чжунгуто минзу гуанши ши гангъяо (XXP халқлари алоқаларининг кискача тарихи). XXP ижтимоий фанлар наприёти (нашр этилган жой кўрсатилмаган), 1990.
129. Чжунгуто шигао диту жи (Хитойнинг тарихий хариталари тўплами). 2 жилд. 4-нашр, Шангхай, 1996. 1-жилд.
130. Чжунгуто Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши (XXP Шинжянгнинг кадимги жамияти ва хаёти тарихи). Урумчи, 1997.
131. *Шанг Юэ*. Чунгто лиши гангъяо (Хитой тарихидан кискача баён). Пекин, 1954.
132. Шаошу минзу вэний янжю (Оз сонли миллатлар маданиятига оид талкикотлар). Пекин, 1986.
133. Шибэй лиши янжю (Шимолли-тарб тарихига оид талкикотлар). Шибэй дашоэ лиши янжюши чжубян (Шимолли-тарб университетининг тарихий талкикотлар бўлими тийёрлаган). Шяан, 1991.
134. Шинжянг вэйбуэр зичжичюй люйю жяотунг дитупэ (ШУАРнинг саёхат ва катнов хариталари тўплами). Жинан, 2006.

135. Шиной каоца юй янжю (Ғарбий мамлакатларга оид изланишлар ва таджиктоғлар). Урумчи, 1994.
136. Шиной тунгши (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Чангша, 1995.
137. Шиной фанши ши» («Ғарбий мамлакатдаги таржимонлик тарихи). 2-нашр. Урумчи, 1997.
138. *Шюе Зунчэжэнь*. Тужюэ ши (Туркилар тарихи). Пекин, 1992.
139. *Шюй Шюйъя*. Тангдай сичоу чжигу юй Чажунгъя лиши дили янжю (Қадимги ипак йўли ва Марказий Осиё тарихий географиясига доир таджиктоғлар). Сиан, 2000.
140. *Юй Тайшан*. Шиной тунгши (Ғарбий мамлакат-ларнинг умумий тарихи). Пекин, 1996.
141. *Юй Тайшан*. Гузу шинкао (Қадимги халқларга оид янги таджикот). Пекин, 2000.
142. *Янэ Жянцишан, Ду Вэй*. Сичоу чжигу (Ипак йўли). Ланчжоу, 1988.
143. *Янэ Хуэйчэжунэ*. Хуэйзу ши лунгао (Тунгонлар тарихига оид илмий мақолалар). Нинся, 1992.

Уйгур тилида:

(араб ашфбоси асосида)

144. *Абдурахим Хабибулла*. Уйғур этнографияси. Урумчи, 2000
145. *Абдужэйм Хўжа*, Ғарбий юрт ва қадимий маданият. Урумчи, 1995.
146. *Абдужэйм Хўжа*. Олтинтоғ қоя тошларидаги суратлар // Жаҳоннома. Урумчи, 1998.
147. *Абдушуғур Муҳаммад Имин*. Қадимги Марказий Осиё. Урумчи, 2002.
148. *Аблат Нурдун*. Ғарбий юртнинг тарихи ва маданияти тўғрисида изланиш. Урумчи, 2001.
149. *Анвар Бойтур, Хайрунисо Сидик*. Шинжандаги миллатлар тарихи. Пекин, 1991.
150. *Анвар Турсун*. Уйғурларнинг ҳосиятлик сони «тўққиз» ҳақида, - // Шинжанг иқтимоий фанлар минбари. Урумчи, 2002. 3 сон.
151. *Ахмад Сулаймон Қулмуқ*. Урхун уйғур хонлигининг қисқача тарихи. Урумчи, 2006.
152. Булок (Уйғур классик адабиёти тўплами). № 2, 1980.
153. *Ванг Житай*. Ўрта Осиё тарихи. 2 жилд. Урумчи, 1999.
154. *Ғайратжон Усмон*. Уйғурлар шарқда ва ғарбда. Урумчи, 2002.
155. *Ғали Сайим*. Кўнчи дарёси номининг келиб чиқиши. // «Жаҳоннома» 2, Урумчи, 1988.
156. *Дули Янчун*, Динглинлар, конгклилар ва туролар. 2 жилд. Урумчи, 1996.
157. *Имин Турсун* Уйғурларда ахлоқ ва маданият. Булоқдан бир қултум. Қашқар, 2000.
158. *Иснев Д.И*. Йэптишр уйғур давлати. Алматы, 1990.
159. *Курбон Ваги*. Бизнинг тарихий ёзувларимиз, Урумчи, 1986.
160. *Ли Йилинг*. Буддо эли Улуң. Урумчи, 1995.
161. *Лин Ган*. Турк тарихи. Урумчи, 2002.
162. *Лин Ган, Гао Зичу*. Қадимги уйғурлар тарихи, Урумчи, 2000.
163. *Лин Ган*. Хунларнинг умумий тарихи. Урумчи, 2004.
164. *Лю Чжисяо*. Уйғур тарихи. 2 жилд. Пекин, 1987.
165. *Син Юнфей, Ши Муъсунанг*. Турфондаги қадимий жасдининг сақланиб қолган жўғрофий мухит // Жаҳоннома 1 -А. 493-499-б.
166. *Сунг Чао*. Хан сулоласи билан хунларнинг 300 йиллик уруши. Урумчи, 2003.
167. *Турсун Олмос*. Хунларнинг қисқача тарихи. Қашқар, 1986.
168. *Турсун Олмос*. Уйғурлар. Урумчи, 1989.
169. *Тухти Туррак*. Ния харобаси // Жаҳоннома. 1-В. Урумчи, 1987. 679-684-б.
170. Уйғурларнинг қисқича тарихи. Урумчи, 2006.
171. *Фан Вэйлан*. Чжунгуо (Хитой)нинг умумий тарихи. Урумчи, 1991. 1 жилд.

172. *Ҳосни Нурӯҳоси*. Қадимги уйғурлар ва қорахонийлар. Урумчи, 2001.
173. *Хуа Тао*. Фарбий юрт тарихи ҳаққида талқикот. Урумчи, 2002.
174. *Хуа Тао*. VIII-X асрлардики Фарбий юрт тарихи ҳаққида талқикот. Қашқар, 2003.
175. *Чангзе Хэжун*, Ипак йўли ва Шарқ билан Фарбинг маданият алоқалари // Шинжаңг ижтимоий фанлар талқикоти. Урумчи, 1988. 3 сон.
176. Чжоу шудаги маълумот (Ўтмушдаги халқларга оид маълумотлар тўплами). Пекин, 1959. 2-жилд.
177. Чжунгуо Шинжаңг тарихи ва хозирги аҳоли. Урумчи, 2006.
178. *Чинг Жингюо*. Корлик шахарининг *Ғойиб бўлиши* // Жахоннома. 1-В. Урумчи, 1987.
179. *Чэн Хуа, Лу Пингянг, Ванг Жилэй*, Шинжаңгнинг қискача тарихи. 2 жилд. Урумчи, 1984.
180. *Чэн Даушунши*. Ипак йолдаги 99 сир. Урумчи, 1985.
181. *Янг Лию*. Шинжаңгнинг куруқ муҳитининг шаклланиши ва ўзгариши сабаблари // Жахоннома 2, Урумчи, 1988. 39-43-б.
182. *Янг Шенгшин*. Қадимги уйғурлар. Урумчи, 1998.

Рус тилида:

183. *Алибаев А.А.* Китайские источники о древнем центральноазиатском царстве Куньлунь // Казахстан и Восточный Туркестан в системе взаимодействия восточной и западной цивилизации на Великом шелковом пути. Алматы, 2012.
184. *Анарбаев А.А.* Еще раз о локализации столпных городов Ферганы (Даван / Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010, С. 65-71.
185. *Армаид Д.П., Добрынин Б.Ф., Ефремов Ю.К., Зыман Л.Я., Мураев Э.М., Спрыгина Л.И., Зарубежная Азия, Физическая география*. Москва, 1956.
186. *Асқаров А.* Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
187. *Асқаров А.*, Сапалиттепа, Ташкент, 1973.
188. *Бартольд В.В.* Сочинения. Том IX, Москва, 1977.
189. *Бернштам А.Н.* Древняя Фергана. Ташкент, 1951.
190. *Бернштам А.Н.* Очерки истории гуннов. Ленинград, 1951.
191. *Вадцкая Э.Б.*, Сказки о древних курганах, Новосибирск, 1981.
192. *Виноградов А.В., Мамедов Э.Д.*, Дандшафтно-климатические условия среднеазиатских пустынь в голоцене // История материальной культуры Узбекистана, Вып. II, Ташкент, 1974.
193. *Виноградов А.В.*, О распространении наконечников стрел кельтеминарского типа // Этнография и археология Средней Азии. М., 1979.
194. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Москва, 1988.
195. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религии, Москва 1992.
196. Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока, Москва, 1986.
197. *Гафуров Б.Г.* Таджики. Изд. второе. В 2-х т. Душанбе. 1989.
198. *Гинзбург В.В.* Древнее население центрального Тянь-Шаня и Алая по антропологическим данным (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.) // Среднеазиатский этнографический сборник. Москва, 1954.
199. *Гумилев Л.Н.* Хунны. Средняя Азия в древние времена. Москва, 1960.
200. *Грашковский Э.А.*, «Серая керамика», «фрасписная керамика» и индиранцы, // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Москва. 1981.
201. *Гумилев Л.Н.* Хунны в Китае. Санкт-Петербург, 1994.
202. *Гумилев Л.Н.* Древние торки. Москва, 2008.
203. *Дебец Г.Ф.* Об антропологических особенностях человеческого скелета из пещеры Тепик-Тош // Труды Узб. Филиала АН СССР, сер. 1. Вып. Ташкент, 1940.

204. *Деонин Д.В.*, Всадническая культура в верховьях Янцзы и восточный вариант «звериного стиля» // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье, Москва, 1979.
205. *Джс.Меларт.* Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982.
206. *Джидбаров Д.* Композитор Шахида Шаймарданова. Ташкент, 2008.
207. *Зув Ю.А.* Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы, 2002.
208. *Иманалиева Р.Б.* К вопросу об этимологии наименований стран света в казахском языке - Проблемы этимологии тюркских языков. «Гылым». Алма-Ата, 1990.
209. *Иоганнес Фридрих.* История писъма. Москва, 1979.
210. История государственности Узбекистана. Ташкент, 2009. Т.1.
211. История народов Восточной и Центральной Азии. Москва, 1986.
212. История народов Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 1950.
213. *Караве С.К.* Топонимия Узбекистана. Ташкент, 1991.
214. Краткая история уйгуров. Алма-Ата, 1991.
215. Конопацкий А.К., Археологические исследования на Ольхоне // Журнал, Известия Сибирского отделения АН СССР, 1978, № 6, С.123-125.
216. *Кононов А.Н.*, Семантика цветowych обозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975, Москва, 1978.
217. *Конопацкий А.К.*, Археологические исследования на Ольхоне // Журнал, Известия Сибирского отделения АН СССР, 1978, № 6.
218. *Лившиц В.А.* Кушаны: письменность и язык // Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Материалы международной конференции. Том. 1. - Москва: Наука, 1974. С. 319-320.
219. *Ларицев В.Е.*, Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии, Часть 2, Новосибирск 1972.
220. *Майдар Дамдинжавын.* Памятники истории и культуры Монголии. № VIII, Москва, 1981.
221. *Маливкин А.Г.* Историческая география Центральной Азии, «Наука», Новосибирск, 1981.
222. *Маливкин А.Г.*, Танские хроники о государствах Центральной Азии Новосибирск, 1989.
223. *Марков Г.Е.*, Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии, - // «Советская этнография», журнал, №1, Москва, 1973.
224. Материалы по истории сюнну. Москва, 1973.
225. *Мочанов Ю.А.*, Древнейшие этапы заселения человеком Северо-Восточной Азии, Новосибирск, 1977.
226. *Мурузаев Э.М.* География в названиях. Москва, 1982.
227. *Мурузаев Э.М.* Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. Москва, 1966.
228. Народы Средней Азии и Казахстана. В 2-х т. Москва, 1963.
229. *Нестухин М.Ф.* Проблема первоначальной прародины человечества. У истоков человечества. Москва, 1964.
230. *Новгородова Э.А.*, Ранний этап этногенеза народов Монголии (Конец III-I тысячелетия до н.э.) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Москва, 1981.
231. *Окладников А.П.*, Центрально-Азиатский очаг первобытного искусства, Новосибирск, 1972.
232. *Ошанин И.М.* Китайско-русский словарь. Москва, 1952.
233. *Ошанин И.М.* Большой китайско-русский словарь. В 4-х томах. Москва, 1984.
234. *Пьянков И.В.* Жуны и ди, аримаспы и амазонки (К вопросу о дальневосточном импульсе в истории евразийских степей конца 11-1 тыс. до н.э.) // Записки Восточного отделения Российского археологического общества (ЗВОРАО) / Рос. археол. о-во, Восточное отделение. СПб., 2006.-Т.2. (XXVII). С. 215-238.
235. *Самсаков Абдулла.* Каризы - восьмое чудо света. // Ахбарат. август. Алма-Ата, 2007.
236. *Сариниди В.Т., Качурус К.А.*, Раскопки на Улуг-депе // Археологические открытия 1967 года. Москва, 1968.

237. Семенов Ю.И., О материнском роде и оседлости в позднем палеолите // Советская этнография, №4, Москва, 1973.
238. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1985.
239. Ходжаев А. Древнейшая китайская нероглифическая транскрипция этнонима тюрк // Shlugus Kazakstan. № 1, 2008. С. 7-26.
240. Ходжаев А. Древнекитайские транскрипции этнонима «хун» («кхон») // Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari. Plin'iy-apaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent, 2012. С. 147-157.
241. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010. С. 19-31.
242. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Алматы, 2011. ♣
243. Ходжаев А. О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // Актуальные проблемы китаеведения: вопросы филологии, политики, экономики и философии. Ташкент, 2006. С.12-17.
244. Ходжаев А. О самых ранних транскрипциях этнонима тюрк в китайских источниках // Ўзбекистонда этнодемография жараянлар. I-қисм. Ташкент, 2005. 102-105-б.
245. Ходжаев А. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // «O'zbekiston ta'rixi». № 1. 2005. С. 3-14
246. Ходжаев А. Сведения китайских источников о южных границах государства Кангтя (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Ташкент, 2004. С. 67-75.
247. Ходжаев А. Сведения китайских источников о «юэчжи» // Материалы республиканского научно-теоретического семинара «Происхождение узбекского народа: научно-методологические подходы, этногенети-ческая и этническая история». Ташкент, 2004. С. 13-16.
248. Ходжаев А. Новый взгляд к проблеме локализации территории государства Руэис (Юэчжи) // Дунван тиланг (Тезисы научных докладов). Шинжаңг тулфаншос янжю юан (Синьцзянский институт турфановедения), 19-21. 10. 2008 г. С. 28-330.

249. Ходжаев А. Сведения китайских источников о царстве Яйпан // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Ташкент-Наманган, 2007. 59-63-б.
250. Ходжаев А. Тюркские города в китайских источниках. Книга-первая. Ташкент, 2016.
251. Ходжаев А. Цинская империя, Джунгария и Восточный Туркестан. Москва, 1979.
252. Ходжаев А. Цинская империя и Восточный Туркестан в XVIII в. (Из истории международных отношений в Центральной Азии). Ташкент, 1991.
253. Чебоксаров Н.Н. Основные этапы истории антропологического состава населения Китая: Сибирь, Центральная и Восточная Азия в древности, Новосибирск. 1976.
254. Шер Я.А., Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва, 1980.
255. Языки мира. Тюркские языки. Бешкек, 1997.

Инглиз тилида:

256. The Turks (Турклар). In 6 books. Анкара, 2002.
257. Xinjiang China's muslim borderland (Шинжаңг Хитойдаги мусулмонлар яшайдиган чегара замини). Нью-Йорк – Лондон. 2004.
- Турк тилида:
258. Айбаев А. Шк Орта Асуа Sakinleminin Göç Sürecleri (Миграция народов Центральной Азии в древности), Türklet, «Yeni Türküye Yayınları», Анкара, 2002, 1 cilt, S. 668-6669.
259. Türkler. 21 kitab. Анкара, 2001.

Дугатлар

Хитой, ўзбек, уйғур, рус тилиларида

260. Большой китайско-русский словарь (БКРС). В 4-х томах. Москва, 1981-1984.

261. Древнетюркский словарь. Ленинград. 1959.
262. Қадимги уйғур тили луғати. Урумчи. 1980.
263. Ханзи гуйнги шуолэ (Хитой иероглифларининг қадимий тагаффузи кўлланмасы). Пекин, 1986.
264. Ханной гувэнзи зипингг бяо (Хитой иероглифларининг қадимги ёзлиш шакллари). Сичуан, 1981.
265. Ханной дазиян (Хитой тили ва ёзувининг катта луғати). 8 жилддан иборат. Чэнгу, 1986-1990.
266. Цихай (Сўзлар денгизи). Шангхай, 1979.
267. Цихай. Лиши фэнцэ (Сўзлар денгизи. Тарих жилди). 2-нашр. Шангхай, 1984.
268. Циюан (Сўзларнинг келиб чикиши). 4 жилдди. Шангхай, 1985.
269. Чжунгуо гужин диминг дацидян (Хитойнинг қадимдан хозиргача бўлган давр топонимлари луғати). Шангхай, 1930.
270. Чжунгуо гужин мингрэн дацидян (Хитойнинг қадимдан хозиргача ўтган машхур шахслари луғати). Пекин, 1991.
271. Чжунгуо лидай гуанчжи цидян (Хитойнинг ўтмишдаги маммурий лавозимлари луғати). Хэфей, 1991.
272. Чжунгуо лиши дацидян. Лиши шюэ (Хитойнинг катта тарихий луғати. Тарихнавислик). Шангхай, 1995.
273. Чжунгуо мингшэнг цидян. 5-нашр. Шангхай, 1987.
274. Чжунгуо рэнминг дацидян (Хитойнинг одам исмлари катта луғати). 2-нашр. Шангхай, 1984.
275. Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи луғати). Урумчи, 1994.
276. Шинхуа цидян (Янги Хитой луғати). Пекин, 1958.
277. Шинхуа цидян (Янги Хитой луғати). Пекин, 1962.
278. Шинхуа цидян (Янги Хитой луғати). Пекин, 1996.
279. Шинюй диминг каолу (Фарбий мамлакатлар топонимикасига оид таджикотлардан давхалар). Пекин, 2008.
280. Японско-русский иероглифический словарь. М – Л, 1941.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
МУ-ГҲЯНЗИ ЖЮАНЬ («ТАНГРИ ЎҒЛИ МУ ХАКИДА БАЁН») Манба хақида.....	17
Таржима.....	25
«ЯНГИ ТАНГНОМА» («ТАНГ [СУЛОЛАСИНИНГ] ЯНГИ ТАРИХИ») Манба хақида	52
Таржима	53
ХИТОЙ РОХИБИ СЮАН ЦЗАНГНИНГ «ДА ТАНГ ШИНОЙ ЖИ» («БҮЮК ТАНГ ДАВРИДАГИ ФАРБИЙ МАМЛА- КАТЛАРГА ОИД ХОТИРАЛАР») НОМЛИ САФАРНОМАСИ- ДАГИ МАРЬЛУМОТЛАР Манба хақида.....	83
Таржима.....	113
ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР.....	163

Марказий оснѣ давлатчилик тарихига оид
малъумотлар (хитой манбалари асосида)
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриѣти, Тошкент: 2018 – 184 б.

ISBN 978-9943-19-451-9

УЎК 94(5191.2)
КБК 63.3(54)

А. ХОДЖАЕВ, Ш. КЎЛДАШЕВ, Ф. ДЖУМАННИЯЗОВА

МАРКАЗИЙ ОСИѢ
ДАВЛАТЧИЛИК ТАРИХИГА
ОИД МАЛЪУМОТЛАР
(хитой манбалари асосида)

Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси
«Фан» нашриѣти давлат корхонаси
Тошкент—2018

Муҳаррир
Низомиддин Исмолов

Бадий муҳаррир
Умид Сапаев
Сахифаловчи
Хасан Мақсудов

Нашриѣт лицензияси А1 № 266, 15.07.2015 й.

20.12.2018-йилда босишга рухсат этилди.

Қозоғ бичими 60 × 84 1/16. «Times New Roman» гарнитураси.

Кегли 12. Шартли босма табоғи 11.5. Адади 200 нусха.

Буюртма рақами № 06. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриѣти давлат корхонасида нашрта тайёрланди.

100047, Тошкент ш., Яхѣ Фуломов кўчаси, 70-уй.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриѣти давлат корхонаси босмахонасида чоп этилди.

100047, Тошкент ш., Яхѣ Фуломов кўчаси, 70-уй.

ҚАЙДЛАР ҮЧҮН

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA ORTA MAKSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

- 1857 -

54.0001